

ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК LAW HERALD 4'2025

Виходить шість разів на рік

Засновник.
Національний університет.
«Одеська юридична академія»

Журнал зареєстрований у Комітеті у справах преси та інформації Одеської обласної державної адміністрації 12 листопада 1993 р. Свідоцтво: серія ОД № 189. Перереєстрований Міністерством у справах преси та інформації України 28 липня 1996 р. (Свідоцтво: серія КВ № 2065) та Міністерством юстиції України 25 травня 2010 р. (Свідоцтво: серія КВ № 16683-5255ПР). Перереєстрований Державною реєстраційною службою України 14 листопада 2011 р. (Свідоцтво: серія КВ № 19241-9041 рп).

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа R30-03886)

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Президією Вищої атестаційної комісії України включений до наукових видань, у яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень (Постанови від 9 липня 1999 р. – № 1-05/7, від 14 квітня 2010 р. – № 1-05/3, Наказ МОН України від 21.12.2015 р. № 1328 (додаток № 8)).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал включений до Переліку наукових фахових видань України в категорії «Б» в галузі D – Бізнес, адміністрування та право (D8 «Право», D9 «Міжнародне право»).

Індекс міжнародного центру реєстрації періодичних видань (Париж, Франція): ISSN 1561-4999 (18 березня 1999 р.)

Передплатний індекс: 40318

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, адреса електронної пошти: chancellery@onua.edu.ua, тел.: (048) 719-88-01)
Телефон редакції: (068) 938-18-56
Електронна пошта: yv@yurvisnyk.in.ua
Електронна адреса: www.yurvisnyk.in.ua

Наукове видання

ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК 4'2025.

Здано до набору 25.08.2025.

Підписано до друку 15.09.2025.

Формат 70×108/16.

Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,09.

Тираж 100 прим. Замов. № 0725/578.

Друкарня ВД «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)

вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101

Тел. +38 (095) 934 48 28,

+38 (097) 723 06 08

Головний редактор

С. В. Ківалов

Редакційна колегія:

Ю. Ю. Бальцій

Л. Р. Біла-Тіунова

К. М. Глиняна

(відповідальний секретар)

К. А. Возняковська

Н. В. Волков

С. П. Кравченко

А. Р. Крусян

С. В. Мазуренко

В. П. Пилипенко

Б. А. Пережняк

О. І. Сафончик

(заст. голов. редактора)

О. В. Степаненко

Г. І. Чанишева

І. О. Шаповалова

Бернд Візер

Геннадій Чобан

Відповідальний за випуск

О. П. Головка

Нормативно-правові акти, розміщені у журналі, є неофіційною інформацією.
Передрук матеріалів, опублікованих у журналі, можливий лише з посиланням на журнал

Рекомендовано вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 28.08.2025 р., протокол № 1

До авторів і читачів

Редакція науково-практичного фахового журналу «Юридичний вісник» запрошує до співробітництва вчених, практичних працівників, читачів, які цікавляться проблематикою журналу.

Матеріали для опублікування подаються українською або англійською мовами та повинні відповідати чинним стандартам для друкованих праць і вимогам до наукових статей.

Наукова стаття має містити вступну частину з розкриттям актуальності проблеми дослідження, виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів, розгорнуті конкретні висновки за результатами дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Обсяг статей, як правило, від 12 аркушів (кегель – 14, через 1,5 інтервали, усі поля по 2 см), інші матеріали – до 6 аркушів. Посилання по тексту оформлюються у квадратних дужках. Наприкінці тексту перед літературою вказуються ключові слова (до 5) мовою статті, резюме українською та англійською мовами (мінімум 1800 знаків). Перелік джерел (література) подається мовою оригіналу, розташовується після резюме та має містити вихідні дані джерел.

Для публікації на адресу yv@yurvisnyk.in.ua надсилаються:

1. СТАТТЯ У ФОРМАТІ MS WORD.

2. ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА:

Прізвище, ім'я, по батькові автора

Науковий ступінь, звання, почесне звання

Місце роботи та посада

Контактний телефон

Адреса електронної пошти

Поштова адреса для відправки друкованого примірника

Резюме не подається за матеріалами для рубрик «Проблемна ситуація», «Публіцистика», «Наукове життя», «Критика і бібліографія», «Ювілеї», «Персоналії».

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, без зазначених додатків, повертаються авторові на доопрацювання. Редакція проводить рецензування матеріалів, їх перевірку на плагіат. Редакція зберігає право на коригування матеріалів та уточнення найменування.

Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або особа, що надала матеріал.

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

М. Афанасьєва <i>Переконливий виступ у суді: від класичної риторики до сучасної юридичної практики.....</i>	<i>7</i>
С. Деледівка <i>Набувальна давність в сучасних доктрині і практиці правозастосування.....</i>	<i>15</i>

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

Л. Аркуша, О. Чернов, Л. Белік <i>Психологічна інтервенція в трансових станах як джерело криміналістичних даних.....</i>	<i>26</i>
А. Боровик, О. Кравченко <i>Правові засади формування та використання оборонного бюджету.....</i>	<i>35</i>
І. Давидова, В. Зубар <i>Роль нотаріуса в забезпеченні договору про управління спадковим майном військовослужбовців.....</i>	<i>44</i>
І. Давидова, Ю. Кривенко <i>Стартапи та преторські позови: порівняльний аналіз інструментів інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг.....</i>	<i>52</i>
А. Derevianko <i>Institutional transformation of the migration management system in Ukraine: from centralized approach to inter-agency coordination.....</i>	<i>59</i>
Л. Ілин <i>Правова традиція як чинник ідентичності правової цивілізації: український вимір.....</i>	<i>67</i>
Ю. Кардашевський <i>Міждисциплінарні засади розвідувальної аналітики в секторі безпеки України.....</i>	<i>75</i>
Р. Мельничук <i>Проблеми ефективності та швидкості вирішення адміністративних спорів та аналіз механізмів оскарження.....</i>	<i>84</i>
О. Овсяннікова <i>Конфлікт інтересів у контексті неупередженості суду: процесуальний, етичний та антикорупційний аспекти.....</i>	<i>92</i>

О. Омельчук <i>Поняття та потенційний правовий статус штучного інтелекту: законодавчий та доктринальний підходи.....</i>	<i>102</i>
О. Оскілко <i>Окремі питання визначення ознак та підстав цивільно-правової відповідальності військовослужбовців у договірних відносинах.....</i>	<i>109</i>
Ю. Павлова, Л. Галупова <i>Електронні докази у спорах про порушення прав інтелектуальної власності.....</i>	<i>116</i>
В. Рядінська, В. Коба <i>Модель правового регулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні.....</i>	<i>123</i>
О. Сафончик <i>Цивільно-правовий захист житлових прав дітей в умовах воєнного стану.....</i>	<i>157</i>
Р. Труба <i>Комплекс принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні.....</i>	<i>167</i>

УКРАЇНА І СВІТ

О. Доценко <i>Правове регулювання договорів розробки програмного забезпечення в країнах Європейського Союзу.....</i>	<i>175</i>
С. Мазепа <i>Євроінтеграційні виклики для інформаційної політики України: адаптація законодавства до стандартів ЄС.....</i>	<i>183</i>
О. Радзівіл, І. Толкачова <i>Світоглядні зміни на зламі тисячоліть: важливі прозріння і виклики для міжнародного правопорядку.....</i>	<i>192</i>
О. Савка <i>Сучасні виклики та загрози міжнародній та національній безпеці держав, пов'язані з залученням компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у міждержавне протистояння.....</i>	<i>200</i>

Трибуна молодого ученого

I. Andriiev

*Investigating judge as a guarantor
of the defence counsel's right to collect
evidence: conceptual approaches
and legal practice.....* 207

D. Bakulin

*Administrative and legal aspects
of police use of firearms: procedures
and grounds.....* 214

Д. Гнатюк

Поняття договору
дарування та визначення його
місця в системі цивільно-правових
договорів в українському
законодавстві
та деяких країнах ЄС..... 223

М. Ілляшев

*Особливості інституту
державного імунітету
у контексті цивільно-правової
відповідальності держави
за дії державних органів та дії
юридичних осіб, що належать
державі.....* 231

В. Кисельов

*Практика Європейського суду
з прав людини у справах щодо
знищення майна та припинення
права власності в умовах
воєнного стану.....* 238

О. Паламарчук

Огляд місця події під час
розслідування квартирних
крадіжок, вчинених організованим
злочинним угрупованням.....249

CONTENTS

METHODOLOGY OF THEORY AND PRACTICE OF JURISPRUDENCE

Afanasieva M.
*Persuasive court speech:
from classical rhetoric
to modern legal practice.....7*

Deledyvka S.
*Theoretical and Practical Aspects of
Acquisitive Prescription in Ukrainian
Legal Practice.....15*

PROBLEMS AND JUDGMENTS

Arkusha L., Chernov O., Bielik L.
*Psychological intervention in trance
states as a source of forensic data.....26*

Borovyk A., Kravchenko O.
*Legal basis for planning and using the
defense budget.....35*

Davydova I., Zubar V.
*The role of a notary in securing
an agreement on the management
of the hereditary property
of military personnel.....44*

Davydova I., Kryvenko I.
*Startups and praetorian claims:
a comparative analysis of tools
for integrating new objects
into civil circulation.....52*

A. Derevianko,
*Institutional transformation
of the migration management system
in Ukraine: from centralized approach
to inter-agency coordination.....59*

Ilyn L.
*Legal tradition as a factor
of legal civilization identity:
the Ukrainian dimension.....67*

Kardashevskyy Yu.
*Interdisciplinary principles
of intelligence analytics
in the security sector of Ukraine.....75*

Melnichuk R.
*Problems of efficiency and speed
of resolving administrative disputes
and analysis of appeal mechanisms.....84*

Ovsianikova O.
*Conflict of interest in the context
of judicial impartiality: procedural,
ethical, and anti-corruption aspects.....92*

Omelchuk O.
*The concept and potential legal status
of artificial intelligence: legislative
and doctrinal approaches.....102*

Oskilko O.
*Selected issues in determining
the characteristics and grounds
of civil liability of military personnel
in contractual relations.....109*

Pavlova Yu., Halupova L.
*Electronic evidence in disputes
concerning intellectual
property rights infringement.....116*

Ryadinska V., Koba V.
*A model for legally regulating
relationships in the sphere
of polygraph use in Ukraine.....123*

Safonchuk O.
*Civil law protection
of children's housing rights
under martial law.....157*

Truba R.
*A set of principles for the activities
of national security entities
in Ukraine.....167*

UKRAINE AND THE WORLD

Dotsenko O.
*Legal regulation of software
development agreements
in the European Union.....175*

Mazepa S.
*European integration
challenges for the information
policy of Ukraine:
adaptation of legislation
to EU standards.....183*

Radzivil O., Tolkachova I.
*Worldview changes
at the break of the millenniums:
important insights and challenges
for the international
legal order.....192*

Savka O.
*Current challenges and threats
to the international and national security
of states related to the involvement
of companies engaged in private military
and security activities
in interstate confrontation.....200*

Ilyashev M. <i>Features of state immunity concept in the context of the civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State.....</i>	<i>231</i>
Kyselov V. <i>The practice of the European Court of Human Rights in cases concerning the destruction of property and the termination of property rights under martial law.....</i>	<i>238</i>
Palamarchuk O. <i>Crime scene inspection in the investigation of apartment burglaries committed by an organized criminal group.....</i>	<i>249</i>

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 342.096:[808.5:(347.96+343.13)]
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.1>

М. Афанасьєва,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПЕРЕКОНЛИВИЙ ВИСТУП У СУДІ: ВІД КЛАСИЧНОЇ РИТОРИКИ ДО СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. У юрис-тів є лише кілька хвилин, щоб переконати суд, адже, як відомо, тривалість уваги коротка, а терпіння – обмежене. Виступ у суді – це більше, ніж просто підготовка тексту по суті справи і репетиція перед дзеркалом. Виступ у суді – потужний професійний інструмент, що надає конкурентну перевагу у змагальному судовому процесі. До нього необхідно ставитися серйозно та готуватися ретельно.

Юристи застосовують у своїй промові елементи переконання, багато в чому інстинктивно, покладаючись на підходи, перевірені власним досвідом спроб та помилок. При цьому методи, тактики, стратегії переконливого виступу в суді, описані, проаналізовані та широко використовувалися ще античними філософами, юристами і риториками понад 2500 років тому. У статті тисячолітній досвід судової риторики взято за основу, переосмислено і доповнено з урахуванням сучасних реалій, щоб задовольнити практичні потреби представників юридичної професії.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика судової риторики та технік переконання привертає увагу сучасних українських науковців.

Наприклад, монографія М. М. Ясинка «Судові дебати: право, психологія, риторика» (2014), аналізує судові дебати як складну й малорегламентовану стадію процесу. Автор поєднує правовий, психологічний і риторичний підходи, підкріплюючи теоретичні висновки прикладами з практики, що надає роботі прикладної цінності. Практичний аспект теми представлено у праці Я. П. Зейкана «Адвокатська техніка: методика підготовки прямого допиту і вступної промови» (2016), де детально розглядається підготовка вступної промови й допиту, стратегія взаємодії з судом у змагальному процесі. Системний виклад судової риторики представлено в навчальному посібнику В. В. Молдована «Судова риторика: теорія і практика» (2020). Автор досліджує структуру виступу, особливості впливу на судову аудиторію та класичні риторичні елементи – Ethos, Logos, Pathos.

Зазначені праці, попри їхню різну спрямованість – теоретичну, методичну та практичну – підтверджують актуальність розвитку судової риторики як окремої компетентності сучасного юриста. Водночас у науковому дискурсі все ще бракує системних досліджень, що поєднували б класичні риторичні підходи з аналізом

реалій сучасної юридичної практики в контексті змагального судочинства та трансформації професійної комунікації під впливом новітніх технологій і змін правосвідомості.

Метою статті є дослідження природи та структури переконливого виступу в судовому процесі як інструменту професійної ефективності юриста. Автор додає до класичних риторичних прийомів нові елементи, що разом складають систему, яка забезпечує переконливість судової промови. Особливу увагу приділено поєднанню класичних риторичних підходів із сучасними практиками, що дозволяє ефективно реагувати на виклики, зумовлені лімітом часу, інформаційними бар'єрами, емоційною напругою у залі суду тощо.

Виклад основного матеріалу. Ораторське мистецтво в усі часи відігравало велику роль. Для сучасних юристів Ісократ, Платон, Арістотель, Демосфен, Цицерон та Квінтіліан залишаються кращими вчителями. Читаючи твори цих філософів, ораторів, сучасний юрист не лише глибше оцінить багату історію юридичної професії, а й поліпшить професійну ефективність у суді. «Станемо на плечі гігантів», візьмемо на озброєння їхні знання та застосуємо запропоновані ними риторичні інструменти до сучасних реалій. До класичних і відомих риторичних прийомів: *Pathos* (звернення до авторитету та довіра до юриста), *Logos* (звернення до логіки і доведеність), *Ethos* (звернення до емоційної складової), додамо не менш важливі елементи: *Chronos* (час виступу), *Compositio* (елементи структури промови), *Kairos* (вчасність та доречність виступу), *Eikos* (правдоподібність), *Nomos* (звернення через право), *Telos* (цілеспрямована підготовка до виступу в суді) [1].

ΧΡΟΝΟΣ Цифрові технології та нові канали зв'язку зробили доступ до інформації практично необмеженим у просторі, часі й обсязі. Ми постійно перебуваємо у нескінченному потоці

інформації, а тому, зрозуміло, що кількість часу, що витрачається на кожне повідомлення скорочується.

Тривалість концентрації уваги це: час, упродовж якого людина може утримувати свої думки та інтерес на чомусь; проміжок часу, упродовж якого вона здатна подумки сконцентруватися на певній діяльності [2]. У суді час виступу так само залежить від тривалості концентрації уваги слухача. Необхідно спочатку привернути, а потім утримати увагу судді. Інакше промова – неефективна, вас просто перестануть слухати та чути. Мова йде саме про активне слухання, тобто вдумливу взаємодію під час промови, здатність зосереджуватися, приділяючи співрозмовнику свою увагу.

Отже, скільки у юриста є ефективного часу для промови в суді? Виходимо з того, що через 30 секунд слухач перестає звертати увагу на доповідача, якщо тема йому нецікава [3], а середня тривалість концентрації уваги дорослого до публічного виступу за останні десять років впала з 12 до 5 хвилин [4]. Зрозуміло, що не всі судові промови можна викласти за 5 хвилин. Але важливо пам'ятати, що лише зацікавивши слухача в перші хвилини виступу, у вас з'явиться можливість втримати його увагу довше. Коли промова змістово розрізнена та нецікава, слухач не зацікавлений слухати, його увага виснажується і поступово послаблюється, доки він буквально не перестає вас чути. З іншого боку, якщо ми слухаємо щось, що вважаємо цікавим, можемо зберігати концентрацію довше, ніж зазвичай. Тобто тривалість уваги може сильно відрізнятися залежно від змісту промови, особистих та зовнішніх факторів [5]. З урахуванням таких вихідних даних, щодо часу виступу, важливим є питання про структуру вашої промови.

COMPOSITIO. Давньогрецькі та римські ритори розробили класичну композицію промови, яка складається з шести частин: вступ (*Exordium*),

оповідання (*Narratio*), поділ (*Partitio*), підтвердження (*Confirmatio*), спростування (*Refutatio*) та висновок (*Peroratio*). Цей метод структурування промови використовується і досі, хоча у сучасних публічних виступах її основні частини часто визначаються як: вступ, основна частина та висновок. Незалежно від обраного підходу (класичного чи сучасного) очевидно одне: ваш виступ у суді має бути структурованим, мати композиційну єдність, а кожна частина виступу – мету й інструменти її досягнення. Розглянемо шість компонентів класичної композиції публічної промови.

Exordium. Вступ задає тон решті виступу, оскільки охоплює його загальні цілі. Він викликає інтерес слухача шляхом демонстрації важливості правової проблеми. У вступі юрист занурює слухача у промову, характеризує обговорювану тему та транслює матеріал, який зробить його одночасно уважним та сприйнятливим до аргументації.

Найкращий спосіб розпочати виступ – одним реченням викласти суть вашої справи (ключова тема). Йдеться не про формальну назву категорії справи, а про ціннісно-емоційне речення, щоб залучити почуття слухача. Ключова тема має бути розкрита так, щоб слухач міг зіставити власні цінності, принципи і переконання з цією темою та використовувати їх при обробці доказів, щоб прийняти рішення на вашу користь.

Narratio. Щоб виголосити переконливу промову в суді, її треба подати як історію. Битва історій у суді завершується тим, що переконливіша і правдоподібна стає правдою у остаточному судовому рішенні. Переконлива історія, що лежить в основі промови, є ключем до залученості слухача. Не потрібно розповідати суду сухі факти. Надайте контекст, довідкову інформацію, необхідні для розуміння обставин справи. Зазвичай, коли слухачі отримують незв'язану інформацію, вони починають відволікатися, втрачають інтерес і невдовзі

перестають слухати, бо не розуміють про що ви кажете. Історія допомагає організувати, запам'ятати факти та докази.

Після викладу фактів та вашої історії найбільш ефективним способом переходу до аргументації є *Partitio*. Це анонсування основних ключових питань, які ви плануєте навести, короткий зміст того, про що далі йтиметься і в якій послідовності. Думайте про цей розділ виступу як про дорожню карту для вашого слухача, дайте йому уявлення про те, куди ви його ведете, щоб йому було легше йти за вами. Це робить ваш виступ більш ясним, чітким, а суддю уважнішим, якщо він знає, про що ви говорите під час всього виступу.

Confirmatio. Це основна частина промови, в якій ви наведете свої аргументи та заперечення. Чітко визначайте кожен аргумент, пункт за пунктом із використанням, наприклад, форматів аргументації: CRAC, CREAC, CRuPAC [6]. Не забудьте також визначити лінію аргументації, послідовність представлення суду ваших аргументів. Розглядаючи порядок аргументів, ефективніше спочатку поставити найвагоміші, після них слабші, а завершити сильними аргументами.

Refutatio. У цьому розділі спростовуються контраргументи, заперечення опонента й обговорюється, чому ваші аргументи є більш переконливими. Вивчаючи думку протилежної сторони, ви посилюєте власні аргументи. У такий спосіб юрист демонструє, що вже ретельно розглянув спірні питання і дійшов єдиного розумного висновку.

Peroratio. Мета висновку – якомога переконливіше і запам'ятовуюче підбити підсумок виступу. Простий виклад фактів та доказів у висновку не допоможе. Якщо ви хочете, щоб суд запам'ятав те, що ви сказали, вам потрібно знову звернутися до цінностей, мотивацій, почуттів особи та ключової теми.

ЕТНОС – це риторичний прийом переконання, звернення до аудиторії через авторитет і довіру, фіксація уваги на надійності того, хто говорить. Слухача буде легше переконати, якщо юрист зможе продемонструвати, що він та його аргументи – авторитетні та заслуговують на довіру.

Ethos набуває одну з таких форм: «звернення до характеру», «звернення до авторитету» та «звернення до цінностей». Звернення до характеру розкривається через надійність, високі моральні якості юриста як особистості, що викликають довіру (стриманість, повага до інших, пунктуальність, принциповість, тощо); звернення до цінностей – через подібність з аудиторією, починаючи від зовнішнього вигляду та поведінки, завершуючи відповідальним ставленням до виконання професійних обов'язків; а звернення до авторитету розкривається через професійну репутацію, експертність юриста, посилення на авторитетні джерела під час промови. Ethos можна резюмувати як характер, авторитет та моральні якості самого юриста. Якщо слухач довіряє вам, він очікує, що сказане вами, – правда.

LOGOS. Звернення до розуму чи логіки аудиторії передбачає використання структури та об'єктивних доказів, причинно-наслідкових зв'язків, аргументації, щоб привернути увагу суду. Юрист може звернутися до слухача, використовуючи докладні пояснення для підтвердження ключових моментів, інформацію, яку можна перевірити доказами. Використовуючи Logos, юрист встановлює чіткі логічні зв'язки між ідеями. Тут мова йде про вербальну складову промови. Без належного Logos аудиторія може легко сприйняти виступ як нечітке чи просто неправильне повідомлення.

Logos розкривається через такі елементи, як:

- чіткість – запорукою чіткості вашого виступу є структура, яка допомагає переконувати слухача.

Структура служить сигналом, що інформація є достовірною, тим самим підвищуючи правдоподібність. Навпаки, відсутність структури є ознакою хаосу, незрозумілого, невиразного, недостовірного оповідання;

- лаконічність – нерідко багатослівність є результатом відсутності ретельної підготовки до виступу. Без підготовки вибрати головне, відокремити другорядне стає нездійсненним завданням. Приділіть спеціально час для того, щоб провести ретельне редагування виступу. Переконайтеся, що він буде якомога коротшим. Кожне слово у виступі повинно мати значення;

- конкретність – переконливий виступ у суді не має містити неоднозначності. Виступ має містити конкретні відповіді на всі ключові питання по справі. Використання конкретних тверджень допомагає слухачеві краще вас зрозуміти та зберегти інтерес;

- правильність – виступ у суді має містити лише правильну інформацію. Не допускайте неправдивих, хибних, помилкових тверджень, оскільки, по-перше, втрачається логіка викладення; по-друге, ви втратите довіру, повернути яку буде неможливо;

- послідовність – у послідовному виступі кожне речення, абзац, інформаційний блок чітко пов'язані з його ключовою ідеєю та метою. Кожен структурний елемент плавно перетікає у наступний без значних зрушень і стрибків та пов'язаний причинно-наслідковим зв'язком;

- повнота – повнота інформації означає, що немає юридично значимих питань, на які ваш виступ не дає відповіді, Ваша промова повна, якщо містить всю необхідну, суттєву інформацію для ухвалення рішення судом та запобігає інформаційним прогалинам;

- уважність – уважно поставтеся до правової позиції опонента та наданих ним доказів. Приділіть їм увагу під час виступу, тобто висловіть свої контраргументи, заперечення.

Будьте ввічливими та професійними, коментуючи аргументи процесуального опонента.

РАТНОС стосується звернення до почуттів, означає емоційне переконання слухача, свідоме викликання певних емоцій, щоб він відчував спірну ситуацію як сторона, яку ви представляєте. Pathos у публічному виступі зосереджує увагу на цінностях, інтересах, потребах і переконаннях особи, звертається до здатності слухача виявляти співчуття. Для цього, виступаючи з промовою, юрист свідомо вибирає слова, використовує образну мову, приклади, що викликають емоції.

Сильні сторони Pathos полягають у тому, що звернення до емоцій сильніше впливає на слухача, а створені образи запам'ятовуються краще ніж логічні судження. При цьому слабкі сторони Pathos полягають у можливій маніпуляції та нещирості.

Pathos також стосується невербальних та паравербальних засобів спілкування самого юриста зі слухачем, які нерідко розкривають більше інформації, ніж слова. Невербальні показники юриста: зоровий контакт, жести, погляд, мова тіла, міжособова дистанція, рух очима та міміка. Паравербальні прояви – це все що стосується голосу (тембр, темп, потужність, інтонація, дикція, паузи, наголоси тощо). Юристи починають передавати інформацію, не сказавши жодного слова, лише зайшовши до зали суду. Ми активно створюємо враження, про що, можливо, і не здогадуємося, і що не усвідомлюємо. Це відбувається тому, що невербальні та паравербальні прояви важче контролювати ніж слова і вони виявляються більш ширими.

КАІРОС – це «влучний момент», коли відкриваються можливості вплинути на слухача. Влучним вважається момент, що усвідомлено вибраний, і який складно виміряти, але просто пропустити. Як говорив Арістотель: «Будь-хто може розсердитися – це легко, але розсердитися на

правильну людину, потрібною мірою, у потрібний час, з потрібною метою і правильним способом – це не всім під силу і непросто» [7]. Цей вислів дуже влучно характеризує прояв кайрос. Ваш виступ має бути спрямований «...на правильну людину, потрібною мірою, у потрібний час, з потрібною метою і правильним способом...».

Завдання юриста – чуйно аналізувати ситуацію та усвідомлено обрати цей «влучний момент», коли необхідно пробудити увагу слухача. Це передбачає розуміння нюансів та динаміки ситуації, визнання унікальних можливостей, які вона надає. Це особливо важливо під час виступу в суді, де вплив слів багато в чому залежить від часу їх проголошення.

КАІРОС – це відповідність дискурсу конкретним обставинам часу, місця і аудиторії. На відміну від інших елементів, він динамічний, а не фіксований. Ця обставина вимагає від юриста високого ступеня гнучкості, спритності, розвиненого професійного відчуття.

ΕΙΚΟΣ – це правдоподібність, вірогідність. Це спосіб мислення про ймовірне і неймовірне, фактичне та контрфактичне, гіпотетичне і реальне. Судові процеси – це певне змагання у сторітелінгу: перемагає той, хто розповість більш правдоподібну, підтвержену доказами історію. Правдоподібна історія, яку розповідає у суді юрист, має нагадувати «реальність» або «те, що ми знаємо про реальність».

Факти стають переконливими, коли цілісно вплетені у сюжет і тут на допомогу приходить еїкос. Правдоподібність набуває таких форм: зовнішня узгодженість історії та внутрішня зв'язність подій у розповіді. Зовнішня узгодженість стосується відповідності вашої історії іншим історіям, які існують у суспільстві. Тобто запропонована вами послідовність подій є типовою, збігається з моделлю поведінки в соціумі, з певною культурою, ментальністю. Внутрішня узгодженість

історії – питання структурне. Події, дії мають бути взаємопов'язаними, а не просто розташовуватися у випадковому порядку. Дії повинні узгоджуватися у послідовності, яка відповідає такій характеристиці, як причиново-наслідковий зв'язок.

НОМОС – від давньогрецького «закон», «звичай». Звернення до аудиторії через право. Прийняття юридичних рішень є складним процесом, що включає розв'язання питань факту (*quaestio facti*), тобто реконструкцію фактів справи, і питань права (*quaestio juris*), а отже, виявлення застосовної правової норми, інтерпретація закону. Тому, крім подання історії (фактичних обставин) особи, яку юрист представляє, також важливо подати і нормативне підґрунтя справи, оскільки суду необхідно засвідчити нормативну обґрунтованість свого рішення.

Питання права – це питання, на яке суду необхідно відповісти, застосовуючи відповідні правові принципи та норми. У контексті прийняття юридичних рішень нормативне обґрунтування – це пояснення того, чому правова оцінка фактичних обставин вважається правильною. Закон, по суті, – це зразок, ідеальна модель поведінки, з якою ми зіставляємо наші фактичні обставини для виявлення відповідності/невідповідності.

В межах звернення до аудиторії через право, важливо розглянути правовий спір у широкому аспекті, охоплюючи не лише питання права, але і питання справедливості. Юрист, звертаючись до суду з промовою, має не лише зазначити норми права, але і продемонструвати, яке судове рішення стане проявом справедливості. Складність та різнобічність категорії «справедливість» зумовлює різноманіття її проявів. На сьогодні поширеним є поділ справедливості на такі види як: дистрибутивна, ретрибутивна, відновлювальна та процесуальна. Необхідно показати

суду, якої саме справедливості ви шукаєте.

ТЕЛОС – давньогрецький термін, що означає «кінець», «мета», «завершення». Telos апелює до цілей і дій, що здійснюються для їх досягнення. Промова є відносно коротким текстом, але юрист, найімовірніше, витратить багато часу на підготовчу роботу. Промови зазвичай готуються заздалегідь, мають бути сплановані, написані та відрепетирувані до виступу перед слухачем. Пропуск цих кроків може призвести до безладного, неструктурованого мовлення, яке не зможе ефективно передати суть справи. Не економте зусилля на цьому етапі. Щоб виступ у суді був ефективним, юристові важливо дотримуватися всіх стадій підготовки.

Висновки. Судова промова як форма публічного юридичного мовлення є інструментом реалізації права на ефективний захист і проявом принципу змагальності судочинства. Успіх представництва в суді залежить не лише від юридичної аргументації чи доказової бази, але й від здатності юриста донести свою правову позицію в переконливій, структурованій і професійно поданій формі. У сучасних умовах, коли тривалість уваги аудиторії обмежена, риторичні навички юриста перетворюються з допоміжного засобу на фактор професійної ефективності.

Дослідження підтверджує, що володіння класичними риторичними категоріями (Ethos, Logos, Pathos) у поєднанні з додатковими елементами (Xronos, Compositio, Kairos, Eikos, Nomos, Telos) сприяє формуванню довіри до виступу у суді, логічній цілісності правової позиції, своєчасності її подачі та переконливому впливу на слухача. Ці складові не лише підсилюють аргументи, а й забезпечують здатність ефективно реалізовувати процесуальні права особи, яку юрист представляє.

Змагальний характер судового процесу вимагає від представників сторін

не лише глибоких правових знань, а й уміння ефективно використовувати слово як знаряддя переконання суду. Виступ юриста у суді – це спосіб реалізації права бути почутим. Судова промова є не просто частиною процесу, а критично важливою формою впливу на судові переконання.

Таким чином, формування риторичної компетентності юриста має розглядатися як обов'язковий елемент його професійного становлення. Її належна підготовка та свідоме використання – це не лише ознака професіоналізму, а й засіб досягнення справедливості в судовому процесі.

У статті проаналізовано феномен судового виступу як форми публічного мовлення, що поєднує в собі елементи юридичної аргументації, риторичної побудови, психологічного впливу та переконання. У сучасному судовому процесі важливо не лише що саме говорить юрист, а й як він це робить. Здатність у лаконічній, логічно структурованій формі донести ключові положення, нівелювати сумніви, зняти питання суду та надати ясну правову пропозицію – є результатом не інтуїтивного натхнення, а цілеспрямованої підготовки.

Здатність до переконання в юридичному дискурсі – це не лише професійна навичка, а фундаментальний елемент реалізації права на ефективний захист. В епоху високої конкуренції у сфері правничої діяльності, успішне представництво інтересів клієнта неможливе без сформованих умінь чітко, лаконічно й аргументовано доносити правову позицію в усній формі. Саме тому риторична підготовка має стати органічною частиною професійного становлення юриста.

У центрі дослідження – класичні елементи риторичного мислення – *Ethos*, *Pathos*, *Logos*,

адаптовані до потреб сучасної юридичної практики та доповнені новими елементами: *Хроос*, *Compositio*, *Kairos*, *Eivos*, *Notos* та *Telos*. Ці складові не лише підсилюють аргументацію юриста, а й забезпечують здатність ефективно реалізовувати процесуальні права клієнта.

Стаття також окреслює актуальні виклики, пов'язані з підготовкою промови в суді, зокрема: інформаційне перевантаження, психологічну напругу, часові обмеження, складність аудиторії, а також часте недооцінювання ваги риторичних прийомів у процесуальному дискурсі. Метою публікації є не лише опис теоретичних засад переконливої судової промови, а й надання практичного орієнтиру для юристів, які прагнуть говорити так, щоб їх чули, розуміли й підтримували.

Ключові слова: судова риторика, правова аргументація, публічний виступ, змагальний судовий процес.

Afanasieva M. Persuasive court speech: from classical rhetoric to modern legal practice

The article explores the phenomenon of courtroom speech as a distinct form of public legal discourse that integrates elements of legal argumentation, rhetorical structure, psychological influence and persuasion. In contemporary judicial proceedings, not only what a lawyer says, but how it is communicated, plays a critical role. The ability to clearly and concisely articulate key legal positions, eliminate judicial doubts, address potential questions, and offer a coherent legal proposal is not a matter of spontaneous inspiration but the result of deliberate and systematic preparation.

Persuasive capacity within legal discourse is not merely a professional skill but a fundamental component in

the realisation of the right to effective legal representation. In an era of intense professional competition, effective advocacy is unattainable without the developed competence to present legal arguments in a clear, concise, and reasoned oral form. Rhetorical training must therefore be viewed as an essential and integral element of the legal professional's formation.

The study focuses on the classical components of rhetorical art – Ethos, Pathos, Logos – which are adapted to the demands of modern legal practice and complemented by additional conceptual categories such as Chronos, Compositio, Kairos, Eivos, Nomos ma Telos. These rhetorical tools not only enhance a lawyer's persuasive force but also contribute to the effective exercise of the client's procedural rights.

The article further identifies the current challenges associated with courtroom oral presentations, including information overload, psychological stress, time constraints, the complexity of the judicial audience, and the frequent underestimation of rhetorical devices in procedural discourse. The purpose of this publication is not only to provide a theoretical framework for persuasive courtroom speech but also to offer practical guidance for legal practitioners

who seek to speak in a manner that is heard, understood, and accepted by the court.

Key words: judicial rhetoric, legal argumentation, public speaking, adversarial litigation.

Література:

1. Афанасьєва М. В. *Переконливий виступ у суді : монографія*. Одеса : Видавництво «Юридика». 2024. 122 с.
2. Dictionary.CambridgeUniversityPress. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/attention-span> (дата звернення: 08.07.2025).
3. Lowenbraun N. Why (And How) to Care About the First 30 Seconds of Your Talk. Duarte. URL: <https://surl.li/kdbbvz> (дата звернення: 08.07.2025).
4. Fisher B. Giving a speech? Conquer the five-minute attention span. Fortune. July 10, 2013. URL: <https://surl.lu/azwrwo> (дата звернення: 08.07.2025).
5. Keshirim R. Average Human Attention Span (By Age, Gender & Race). Supportive Care ABA. October 5, 2023. URL: <https://surl.li/xbyprv> (дата звернення: 08.07.2025).
6. Афанасьєва М. В. *Правова аргументація та юридичне письмо : монографія*. Одеса : Видавництво «Юридика». 2023. 124 с.
7. Oxford Essential Quotations (4 ed.) Edited by: Ratcliffe S. Oxford University Press. Online Version. 2016. URL: <https://surl.lu/berbln> (дата звернення: 08.07.2025).

Дата надходження статті: 09.07.2025

Дата прийняття статті: 14.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

С. Деледивка,

доктор філософії в галузі права, докторант,
ПВЗН «Європейський університет»

НАБУВАЛЬНА ДАВНІСТЬ В СУЧАСНИХ ДОКТРИНІ І ПРАКТИЦІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Постановка проблеми. Інститут набувальної давності, будучи впроваджений в правове поле України з 2004 року, тобто з часу набуття чинності Цивільним кодексом України, не має належної практики реалізації в правозастосуванні.

Будучи достатньо опрацьованим в теорії цивільного права, будучи висвітленим в багатьох дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях, які не мають суттєвих розходжень, цей інститут в судовій практиці правозастосування в багатьох аспектах не відтворює наявні теоретичні здобудки, а в деяких випадках не відповідає не тільки відповідним доктринальним висновкам, а і змісту норм цивільного законодавства.

Аналіз досліджень. Проблема набувальної давності, підстави і умови її реалізації, особливості правозастосування у відповідній сфері відносин, особливості практики посесорного захисту в сучасних вітчизняних умовах висвітлені в роботах таких авторів, як Голубева Н. Ю., Гуїван П. Д., Дзера І. О., Зубачик Н. Б., Ільків О. В., Печений О. П., Спасибо-Фатеева І. В., Ткачук А. В., Третьак Т. О., Ходико Ю. Є. та інших авторів.

Однак зміна вектору практики правозастосування в частині некоректної інтерпретації таких умов набувальної давності як добросовісність, безтительність і безперервність володіння, потребує додаткових теоретичних досліджень. Тому **метою** даної статті

є огляд відповідних доктринальних позицій щодо набувальної давності, дослідження умов і підстав її застосування, виявлення помилкових підходів судової практики щодо застосування цього важливого інституту та формування відповідних висновків.

Виклад основного матеріалу.

Визнання права власності як спосіб захисту виконує переважно правопідтверджуючу функцію, оскільки спрямоване на підтвердження вже існуючого права власності. Втім цивільне законодавство передбачає випадки, коли визнання права власності має конститутивне значення, тобто не підтверджує, а встановлює право власності. Відтак слід відокремити два види позовів про визнання права власності – правопідтверджуючий та правоутворюючий [5, с. 187]. Така дихотомічна класифікація позову про визнання права власності є усталеною в науці цивільного права, хоча і з певними варіаціями. Так, О. П. Печений застосовуючи цю ж саму підставу поділу, розрізняє визнання права в широкому (встановлення і підтвердження) та у вузькому (підтвердження) значенні [13, с. 510].

В постанові КГС ВС від 02.05.2018 у справі № 914/904/17 предметом спору була земельна ділянка за позовом приватного підприємства до місцевої ради про визнання права власності. Відмовляючи в задоволенні позову, судовою колегією було зазначено, що відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права і обов'язки можуть виникати

з рішення суду лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду ЦК передбачає лише у статтях 335 і 376. У всіх інших випадках право власності набувається з інших не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів. Стаття 392 ЦК України, в якій йдеться про визнання права власності, не породжує, а підтверджує наявне у позивача право власності, набуте раніше на законних підставах [11].

Як вбачається, цивільний закон передбачає можливість первинного набуття в судовому порядку права власності на майно не тільки у випадках безхазяйного майна та самочинного будівництва (ст. 335, 376 ЦК), а і у випадках набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився (ст. 336), на знахідку (ст. 338), на бездоглядну домашню тварину (ст. 341), на скарб (ст. 343), набувальна давність (ст. 344) [17]. Судова практика в деяких випадках допускає розширене тлумачення цивільного закону і позов про визнання права власності конститутивного характеру за наявності підстав може мати місце при захисті прав на новобудови, в тому числі так звані інвестиційні квартири. Також до правоутворюючого характеру цього позову в деякій мірі можна віднести позови про визнання права власності на спадкове майно.

В судовій практиці правозастосування позови про визнання права власності на знахідку, бездоглядну домашню тварину, скарб, річ, від якої власник відмовився майже не зустрічаються. Це може свідчити як про досконалість законодавчого регулювання, так і про відсутність відповідних проблем та відповідних фактичних ситуацій в повсякденному житті.

Натомість одним з самих найскладніших та проблемних, особливо в практиці правозастосування, є такий первинний спосіб набуття

права власності, як набувальна давність. Цей інститут, який має своїм джерелом класичне давньоримське право (*usucapio*), отримав свій подальший розвиток в європейському праві, особливо в аспекті концепцій і доктрин щодо володіння, права володіння, посесорного захисту та суміжних інститутів.

В право України інститут набувальної давності був запроваджений з 2004 року, з часу набуття чинності Цивільним кодексом України. За більш ніж двадцятирічний строк свого існування та функціонування він так і не став інструментом захисту безтитульного фактичного володіння та стабілізатором цивільного обігу у відповідній сфері, хоча в доктрині цивільного права України він отримав достатній розвиток.

Як зазначає П. Д. Гуїван, такий механізм у вітчизняному законодавстві був викликаний потребами удосконалення правового регулювання наявних матеріальних взаємодій у майновому обороті. Суть цього складного за правовою природою інституту становить строк утримання чужого майна, закінчення якого вичерпує зміст суб'єктивного права володіння і призводить до виникнення власності [2, с. 75]. В цілому поділяючи цитовану думку варто зазначити доволі спірний у вітчизняній теорії цивільного права характер права володіння саме як суб'єктивного права. Крім того, закінчення строку утримання чужого майна саме по собі не призводить до виникнення права власності без сукупної наявності ряду умов і підстав.

Такі умови і підстави є доволі усталеними в науці цивільного права. Так, Н. Ю. Голубева виділяє наступні умови визнання права власності за набувальною давністю: майно може бути об'єктом набувальної давності або законність об'єкту володіння; відсутність титулу (підстави) для володіння майном; давність або тривалість; безперервність володіння;

добросовісність володіння; відкритість володіння; володіння майном як своїм [1, с. 34].

Подібні умови і підстави поділяються і іншими представниками науки цивільного права, однак як стверджує П. Д. Гуйван, право давнісного володільця, як і будь-якого іншого нетитульного володіння, будучи позбавленим реального юридичного захисту, продовжує залишатись декларативним. В усякому разі судова практика не може похвалитись конкретними прикладами такої, посесорної по своїй суті, охорони права володільця [4, с. 75]. Повністю підтримуючи зазначену тезу варто додати, що інститут набувальної давності, будучи достатньо повно розробленим в теорії вітчизняного цивільного права, не просто не знайшов свого подальшого розвитку в практиці правозастосування, але є істотно викривленим в своїй основі.

З цитованих умов або підстав для визнання права власності за набувальною давністю, такі умови як безтитульність, тривалість володіння та, особливо, добросовісність володіння мають в судовій практиці не просто неоднакове, а відмінне від дійсного змісту значення.

Щодо добросовісності володіння. Категорія добросовісності, як і розумність та справедливість, за ст. 3 ЦК України віднесена до основних засад цивільного законодавства. Саме тому, а також з причин істотної узагальненості та абстрактності, така засада має велику кількість визначень, а також різних уявлень про власний зміст, особливо в конкретних питаннях правозастосування. Втім слід зазначити, що в узагальненнях судової практики Верховного Суду України, в постановках Великої Палати Верховного Суду щодо набувальної давності ця засада визначається однаково — добросовісність як одна із загальних засад цивільного судочинства означає фактичну чесність суб'єктів у їх поведінці, прагнення

сумлінно захистити свої цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків.

Дещо інше визначення добросовісності в аспекті набувальної давності наводиться П. Д. Гуйваном — добросовість особи, це такий стан її волі, який характеризується вибачливим незнанням про об'єктивні перешкоди для досягнення поставленої юридичної мети, зокрема придбання приватного права [3, с. 75].

В період діяльності Верховного Суду України існувало два підходи до категорії добросовісності в аспекті набувальної давності. Так, в Листі ВСУ від 01.07.2013 року «Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ» зазначалось, що матеріали судової практики свідчать про неоднакове застосування категорії добросовісності володіння. В першому випадку позивач як володільець майна повинен бути впевнений у тому, що на це майно не претендують інші особи і він отримав це майно за таких обставин і з таких підстав, які є достатніми для отримання права власності на нього. Окремі суди відстоюють позицію, що добросовісність передбачає, що володільець майна не знав і не міг знати про те, що він володіє чужим майном, тобто ті обставини, які обумовили його володіння, не давали і не могли давати володільцю сумніву щодо правомірності його володіння майном.

На думку інших, слід враховувати, що в конструкції цієї норми поняття «добросовісність» безпосередньо пов'язане з поняттям «заволоділа», тобто заволодіння не повинно бути неправомірним (здійснене шляхом викрадення, грабунку, шахрайства тощо), але оскільки у нормі ст. 344 ЦК не застосовується поняття «правомірно», зміст якого викладено у ч. 2 ст. 328 ЦК, то ця норма поширюється і на випадки заволодіння особою чужим майном, коли особа апіорі знає або допускає, що вона без належних правових підстав (зокрема

оренда, найм) володіє чужим майном і повинна бути готова, що таке майно може бути витребуване власником [9].

Видається, що перший підхід встановлює занадто завищені і такі, що не в повній мірі відповідають чинному законодавству підходи до добросовісності володіння, а другий підхід навпаки слугує належному і правильному застосуванню норм права про набувальну давність. Додатково слід зазначити, що ВСУ в цьому узагальненні констатував наявність протилежних підходів до добросовісності володіння, однак не вказав, який на його думку є правильним. В подальшому суди застосовували одночасно ці два підходи, що не сприяло усталеності і стабільності судової практики.

Ситуація істотно змінилась з ухваленням Великою Палатою Верховного Суду постанови від 14 травня 2019 року у справі № 910/17274/17. Забігаючи наперед є всі підстави стверджувати, що з дати ухвалення цієї постанови інститут набувальної давності майже перестав існувати в практиці правозастосування. В п. 46 Постанови, повторивши визначення добросовісності через фактичну чесність суб'єктів у їх поведінці, ВП ВС далі зазначила, що при добросовісному заволодінні майном володілець майна в момент заволодіння не знає (і не повинен знати) про неправомірність заволодіння майном. Крім того, позивач як володілець майна повинен бути впевнений у тому, що на це майно не претендують інші особи і він отримав це майно за таких обставин і з таких підстав, які є достатніми для отримання права власності на нього [10].

Такий підхід містить і невідповідність дійсному змісту норм інституту набувальної давності, і істотну логічну суперечність – як набувач, отримуючи майно без будь-якого титулу не знає (і не повинен знати) про неправомірність заволодіння майном? Особа, яка отримала майно не на підставі договору, спадкування, судового

рішення або акту органу державної влади, або за іншою підставою, тобто безпідставно, не може не знати про певну неправомірність свого володіння. Тим більше, як ця особа може бути впевнена у тому, що вона отримала це майно за таких обставин і з таких підстав, які є достатніми для отримання права власності на нього? На це питання відповідь відсутня, і ВП ВС звичайно не надала такої відповіді. Це по-перше.

По-друге, цивільне законодавство передбачає використання та застосування зазначених критеріїв (не знала і не могла знати, достатність підстав для отримання права власності) для набуття майна від неповноважного відчужувача, для захисту прав набувача від виндикаційного позову. Для набувальної давності таких критеріїв закон не містить, як і не може містити з точки зору її правової суті та призначення. Як справедливо зауважує П. Д. Гуйван, подібний варіант правозастосування є неприйнятним: набуття власності добросовісним суб'єктом від неповноважного продавця та за набувальною давністю – різні матеріально-правові явища. Набувальна давність застосовується якраз там, де відсутня можливість негайного набуття власності добросовісним набувачем згідно ст. 330, 388 ЦК України [2, с. 72].

По-третє таке правозастосування, на переконання автора, в більшості випадків фактично унеможливує набуття права власності за набувальною давністю в судовому порядку і спрямовує судову практику по хибному шляху правозастосування, про що буде вказано далі.

Отже, розуміння такої умови для набуття права власності за набувальною давністю як добросовісності в практиці правозастосування не відповідає її дійсному змісту і в більшості випадків унеможливує застосування норм цього інституту цивільного права. Однак у вищевказаній постанові ВП ВС викривлена

і інша умова для набуття права в цій царині відносин — безтитульність володіння.

Відповідно до ч. 3 ст. 344 ЦК України, якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно — через п'ять років з часу спливу позовної давності. Тобто в даному випадку закон встановив посилені вимоги для набуття права власності за набувальною давністю на майно, отримане на підставі договору.

Наводячи висновок щодо правильності застосування закону в цій частині, ВП ВС в згаданій постанові висувала, що підставою добросовісного заволодіння майном не може бути, зокрема, будь-який договір, що опосередковує передання майна особі у володіння (володіння та користування), проте не у власність. Володіння майном за договором, що опосередковує передання майна особі у володіння (володіння та користування), проте не у власність, виключає можливість набуття майна у власність за набувальною давністю, адже у цьому разі володілець володіє майном не як власник.

На переконання автора це є черговою логічною суперечністю, яка позбавляє можливості застосування норми ч. 3 ст. 344 ЦК України. Якщо майно отримується стороною договору у власність — як умова за позицією ВП ВС для застосування набувальної давності, то тоді особа отримує титул права, безвідносно до його законності або незаконності на момент набуття. Отже, така умова для набувальної давності як безтитульність тут просто не буде мати місця.

Вбачається, що дійсний зміст ч. 3 ст. 344 ЦК України, така умова як безтитульність, якраз і передбачають первісне набуття майна саме

у володіння, а не у власність. Тому і в цій частині практика правозастосування підлягає корегуванню, тим більше що в доктрині ці питання є усталеним та узгодженим.

Подібне і за переконанням автора не зовсім правильне правозастосування має своє продовження і в практиці касаційних судів в складі ВС. В постанові КЦС ВС від 29 травня 2025 року у справі № 127/38548/23 фактичні обставини справи полягали у наявності у позивача частки у праві спільної часткової власності на квартиру, смерті іншого співвласника, небажання спадкоємців померлого співвласника оформляти спадщину і використовувати це майно, відсутності позову місцевої ради про визнання спадщини відумерлою, володіння і користування позивачем всією квартирою протягом встановленого законом строку.

Підтримуючи позицію нижчих судів про відмову в задоволенні позову КЦС ВС мотивувала свій висновок відсутністю добросовісності в момент набуття майна, поінформованістю про неправомірність заволодіння, відсутністю підстав для набуття права власності та інших чинників, передбачених в постанові ВП ВС від 14.05.2019 року. Додатково судовою колегією було зазначено, що доводи касаційної скарги про те, що ОСОБА_1 більше десяти років добросовісно, відкрито та безперервно володіє спірним майном, робить в квартирі ремонт, сплачує комунальні послуги, а тому є всі підстави для визнання за нею права власності на 1/2 частку спірної квартири за набувальною давністю є безпідставними, оскільки сам по собі факт користування позивачкою спірною квартирою не є підставою для виникнення у неї права власності за набувальною давністю [12].

Вбачається, що в даному випадку судом був введений ще один обмежувальний критерій для набувальної давності, який не передбачений

законодавством і до того ж такий, що не відповідає цивілістичній суті володіння. Не буде перебільшенням зазначити, що володіння без користування є цілком можливим, зокрема комісіонером, повіреним, зберігачем тощо, однак уявити користування без володіння насправді неможливо. Взагалі інститут володіння має вікову історію розвитку і усталені принципові характеристики, в тому числі щодо ознак самого володіння як панування над річчю.

Так Ю. Є. Ходико проводить аналіз ряду історичних і іноземних нормативних джерел з узагальненням способів фактичного (фізичного) заволодіння: підпорядкування речі власній фізичній владі, взяття речі у руки, приставлення сторожа, постановка знаку на річ; щодо нерухомих речей – забезпечення та підтримання входу до них, здійснення витрат на утримання, нанесення кордонів, огороження парканом, нанесення мітки, здійснення переробки або реконструкції, нанесення реквізиту (символу) володіння (ключі) тощо [16, с. 238].

За обставинами коментованої справи КЦС ВС, позивач більше десяти років добросовісно, відкрито та безперервно володів майном, робив в квартирі ремонт, сплачував комунальні послуги, тобто в даному випадку наявні всі ознаки класичного володіння, що безпідставно були відкинуті судовою колегією.

Справді, позивач добросовісно заволодів відповідним майном, а саме ідеальною часткою в праві спільної часткової власності на ізольовану квартиру. Тут відсутня будь-яка протиправність і недобросовісність у вигляді крадіжки, грабунку, шахрайства тощо, більше того, володіючи однією ідеальною часткою в праві спільної часткової власності на квартиру, дуже важко не володіти і іншою ідеальною часткою, особливо якщо потенційний власник не оформляє прав на неї і не користується відповідною частиною квартири. Тобто в даному випадку наявні всі ознаки

добросовісності як такої, сформульованої як ВСУ і ВП ВС, так і теорією – фактична чесність суб'єктів у їх поведінці, прагнення сумлінно захистити свої цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків, такий стан волі набувача, який характеризується вибачливим незнанням про об'єктивні перешкоди для досягнення поставленої юридичної мети, зокрема придбання приватного права.

Як випливає з фактичних обставин справи, володіння було відкритим, жодним чином не приховувалось – з точки зору більшості дослідників відносин набувальної давності для нерухомого майна це (відсутність приховування) цілком достатньо для відкритості володіння. Володіння становило передбачений для набуття права власності строк, не переривалось, об'єкт володіння (квартира) мав законний характер, тобто майно не є таким, що вилучене з цивільного обігу, володіння було безтитульним і суб'єктивно здійснювалось як володіння своїм майном.

Вбачається що коментована фабула справи є типовим проявом фактичної ситуації наявності всіх підстав для набуття права власності за набувальною давністю на підставі судового рішення, а практика правозастосування в цій частині має бути істотно скорегована.

Безперервність володіння також не у всіх випадках може бути дотримана в умовах сучасних правових реалій. Так, згідно з абзацом другим ч. 3 ст. 344 ЦК України, втрата не з своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування. Дана норма опосередковано запроваджує в праві України такий класичний інститут захисту володіння як посесорний захист.

Однак формальна наявність цієї норми не свідчить про можливість

її застосування, більше того, в сучасних правових реаліях нашої держави посесорний захист не застосовується. Так, Т. О. Третяк зазначає, що незважаючи на непересічне практичне значення дослідження правової проблеми володіння, не буде перебільшенням сказати, що інститут захисту володіння (посесорний захист) практично втрачений і не використовується в сучасній правозастосовній практиці [15, с. 151]. Солідарні з ним і інші дослідники зазначеної проблеми.

Таким чином, у випадку позбавлення володільця фактичного володіння набутих майном, навіть протиправного позбавлення, захистити своє право такий володільець не зможе в зв'язку з відсутністю у практиці правозастосування такого інституту як посесорний захист. В свою чергу така умова для набуття права власності за набувальною давністю як безперервність володіння також не в повній мірі є забезпеченою.

Не до кінця вирішеним і в теорії, і в практиці застосування є питання виду провадження, в якому мають розглядатись вимоги про визнання права власності за набувальною давністю. З одного боку, визнання права це типова вимога судового спору, яка має бути вирішена виключно в позовному провадженні. З іншого боку при відсутності суб'єкта, який оспорує права позивача, тобто за безспірності ситуації, справа має розглядатись в рамках окремого провадження.

Згідно цитованого листа ВСУ подібні справи мали розглядатись у відповідних провадженнях в залежності від факту наявності або відсутності спору. Тобто Верховний Суд України не виключав можливість розгляду заяв про визнання права власності в окремому провадженні. Натомість Верховний Суд при вирішенні конкретних справ не підтримав зазначену позицію ВСУ, хоча і не спростував її прямо. Н. Б. Зубачик підтримує висновок про можливість розгляду заяв про визнання права

власності за набувальною давністю в рамках окремого провадження за винятком випадку, якщо право давнісного володільця не визнається або оспорується іншою особою [7, с. 95].

Як видається справи про визнання права власності за набувальною давністю, оскільки їх предметом є вимога про визнання права власності, за загальним правилом мають розглядатись в позовному провадженні, оскільки тут відсутня ситуація встановлення безпосередньо юридичного факту, а предметом позову є вимога про визнання права. При безспірному характері відповідної справи, для припинення практики штучного створення відповідачів з числа органів місцевого самоврядування, їх розгляд доцільно проводити в окремому провадженні. З правової точки зору такі справи дуже схожі на справи про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність та про визнання спадщини відумерлою – глави 8, 9 розділу IV ЦПК, окреме провадження [14].

Однак для останніх категорій справ законодавець спеціально передбачив особливий порядок їх розгляду в рамках окремого провадження з огляду на їх безспірний характер. Вбачається необхідним внесення змін до ЦПК України в частині доповнення справ окремого провадження такою категорією як визнання права власності за набувальною давністю за відсутністю спору. При наявності спору відповідна заява має залишатись без розгляду, а справа має розглядатись в позовному провадженні.

Не менш важливим і водночас проблематичним є можливість визнання права власності за набувальною давністю на земельну ділянку. За змістом чинного на сьогодні цивільного і земельного законодавства, а також практики його застосування така можливість на сьогодні перетворилась в неможливість.

Відповідно до абзацу другого частини першої ст. 344 ЦК, набуття

права власності на земельну ділянку за набувальною давністю регулюється законом. Згідно із ст. 199 ЗК України, громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно протягом п'ятнадцяти років користуються земельною ділянкою, але не мають документів, що засвідчують наявність у них прав на зазначену земельну ділянку, можуть звернутися до Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування з заявою про передачу такої земельної ділянки у їхню власність. Набуття громадянами права власності на земельну ділянку за давністю користування здійснюється в порядку безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами згідно із статтею 118 цього Кодексу в межах норм, визначених статтею 121 цього Кодексу [6].

Отже, згідно цивільного і земельного законодавства визнання права власності за набувальною давністю на земельну ділянку істотно відрізняється за умовами і процедурами, ніж щодо іншого нерухомого майна. Крім того, цитована стаття має всього дві частини, тобто нормативного матеріалу очевидно недостатньо, щоб врегулювати цілий пласт взаємовідносин, який може складатися в цій царині. З іншого боку, ст. 211 ЗК України імперативно передбачає, що самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Існування такої норми істотно блокує можливість набуття права власності на земельну ділянку за набувальною давністю.

Як зазначає О. В. Ільків, інститут набувальної давності до земельних ділянок підлягає застосуванню в дуже обмежених випадках. Землі, які перебувають в державній і комунальній власності, до таких випадків не належать, а фактичне користування володільцем земельною

ділянкою державної або комунальної власності визначається проти-правною дією (самовільне зайняття земельної ділянки). В таких умовах законодавцю варто вести мову про все що завгодно, але не про набувальну давність [8, с. 46]. До цього категоричного висновку по суті немає що додати, він об'єктивно характеризує стан справ у відповідній сфері.

На підставі вищевикладеного можна сформулювати наступні висновки. В науці цивільного права є усталеною позиція, що умовами визнання права власності за набувальною давністю є: законність об'єкту володіння; відсутність титулу (підстави) для володіння майном; тривалість володіння та його безперервність; добросовісність володіння; відкритість володіння; володіння майном як своїм.

З цитованих умов або підстав для визнання права власності за набувальною давністю, такі умови як безтитульність, тривалість володіння та, особливо, добросовісність володіння мають в судовій практиці не просто неоднакове, а відмінне від дійсного змісту значення.

З точки зору дійсного змісту закону, добросовісність для цілей набувальної давності означає фактичну чесність суб'єктів у їх поведінці, прагнення сумлінно захистити свої цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків.

Втім усталена практика судового правозастосування висуває для набувача недосяжні критерії добросовісності, зокрема володілець майна в момент заволодіння не знає (і не повинен знати) про неправомірність заволодіння майном, він повинен бути впевнений у тому, що на це майно не претендують інші особи і він отримав це майно за таких обставин і з таких підстав, які є достатніми для отримання права власності на нього. Ці критерії застосовні для набуття майна добросовісним набувачем від неповноважного

відчужувача, а не для набуття права власності за набувальною давністю і по суті блокують застосування цього інституту на практиці.

Набуття права власності за набувальною давністю на майно, первісно отримане за договором, передбачає більш посилені вимоги стосовно строків перебування такого майна у володінні набувача. Однак правові позиції Великої Палати Верховного Суду щодо неможливості застосування набувальної давності за договорами про набуття майна у володіння, а не у власність, йдуть врозріз з такою умовою набувальної давності як безтитульність. Зазначені правові позиції також істотно ускладнюють застосування набувальної давності для майна, отриманого набувачем за договором.

Тривалість перебування майна у володінні набувача хоча і не викликає складнощів в теорії та практиці застосування, однак вибуття майна з володіння набувача в період такого строку унеможлиблює подальший захист прав такого набувача. Передбачена законом абстрактна можливість витребування цього майна набувачем не працює на практиці, оскільки в будь-якому судовому провадженні обов'язковий для доведення і встановлення титул права, а посесорний захист, тобто захист безтитульного володіння, в умовах вітчизняного правопорядку на практиці не застосовується.

Справи про визнання права власності за набувальною давністю з точки зору їх юридичної природи мають розглядатися в позовному провадженні. Для усунення практики штучного створення відповідачів з органів місцевого самоврядування, при відсутності спору подібні справи мають розглядатись в окремому провадженні для чого є необхідним внесення змін до ЦПК.

Визнання права власності за набувальною давністю на земельні ділянки шляхом прийняття відповідних рішень органами місцевого самоврядування

наразі не застосовується з огляду на недостатнє законодавче регулювання та його суперечність, зокрема відкритість володіння з одного боку та бездокументальне самовільне зайняття земельних ділянок, яке кваліфікується як правопорушення, з іншого.

Практика судового правозастосування в частині набуття права власності за набувальною давністю підлягає суттєвому корегуванню шляхом відступлення Великою Палатою Верховного Суду від своїх попередніх правових висновків, передовсім в частині добросовісності та безтитульності володіння, а також її приведення до дійсного змісту цивільного закону та його доктринального розуміння.

У статті досліджено теоретичні і практичні аспекти застосування такого первинного способу набуття права власності як набувальна давність. Цей інститут, який має своїм джерелом класичне давньоримське право (usucapio), отримав свій подальший розвиток в європейському праві, особливо в аспекті концепцій і доктрин щодо володіння, права володіння, посесорного захисту та суміжних інститутів.

В право України інститут набувальної давності був запроваджений з 2004 року, з часу набуття чинності Цивільним кодексом України. За більш ніж двадцятирічний строк свого існування та функціонування він так і не став інструментом захисту безтитульного фактичного володіння та стабілізатором цивільного обігу у відповідній сфері, хоча в доктрині цивільного права України він отримав достатній розвиток.

За усталеними позиціями в науці цивільного права умовами визнання права власності за набувальною давністю є: законність об'єкту володіння; відсутність титулу (підстави) для володіння майном; тривалість володіння та його

безперервність; добросовісність володіння; відкритість володіння; володіння майном як своїм.

З цитованих умов або підстав для визнання права власності за набувальною давністю, такі умови як безтительність, тривалість володіння та, особливо, добросовісність володіння мають в судовій практиці не просто неординарне, а відмінне від дійсного змісту значення.

Практика судового правозастосування висуває для набувача недосяжні критерії добросовісності, які по суті блокують застосування цього інституту на практиці. Потребують також корегування позиції судової практики щодо суті самого володіння майном для його набуття за набувальною давністю, безтительності та безперервності володіння, стосовно останнього випадку особливо в аспекті впровадження в практику правозастосування посесорного захисту.

Констатовано також необхідність внесення змін до процесуального законодавства в аспекті доповнення окремого провадження нормами щодо набувальної давності при безспірності справи, а також суперечність положень земельного законодавства, які унеможливають застосування набувальної давності стосовно земельних ділянок.

Ключові слова: набувальна давність, добросовісність, безтительність, безперервність володіння.

Deledyva S. Theoretical and Practical Aspects of Acquisitive Prescription in Ukrainian Legal Practice

This article explores the theoretical and practical dimensions of acquisitive prescription as a primary mode of acquiring ownership. Originating in classical Roman law (*usucapio*), this legal institution evolved significantly in European

jurisprudence, particularly in relation to doctrines of possession, right of possession, possessory protection, and other related legal constructs.

In Ukrainian law, acquisitive prescription was introduced with the entry into force of the Civil Code of Ukraine in 2004. However, over the course of more than twenty years, this institution has failed to function as an effective legal remedy for untitled (non-titular) factual possession or as a stabilizing mechanism in civil turnover, despite having received significant attention and development in Ukrainian civil law doctrine. According to well-established positions in civil law theory, the conditions for the recognition of ownership through acquisitive prescription include:

- the legality of the object of possession;
- the absence of a legal title to the property;
- the duration and continuity of possession;
- the good faith of the possessor;
- the openness of possession;
- and possession of the property as one's own.

In practice, several of these conditions – especially lack of title, duration, and particularly good faith possession – are interpreted by the courts in a way that significantly deviates from their original meaning. Judicial practice tends to impose unrealistically strict standards of good faith on the possessor, effectively obstructing the practical application of this institution.

There is also a need to revise judicial approaches concerning the nature of possession for purposes of acquisitive prescription, especially in relation to *titulus* absence and continuity, the latter being particularly relevant in the context of possessory protection mechanisms recently introduced into Ukrainian jurisprudence.

Additionally, the article notes the necessity of amending procedural law

to provide for simplified proceedings in uncontested cases involving acquisitive prescription, and it highlights contradictions in land legislation that currently preclude the application of acquisitive prescription to land plots.

Key words: acquisitive prescription, good faith, lack of title, continuous possession.

Література:

1. Голубева Н. Ю. Визнання права власності в порядку набувальної давності. *Часопис цивілістики*. № 47. С. 52–56.
2. Гуйван П. Д. До питання юридичної сутності елементів набувальної давності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 71–75.
3. Гуйван П. Д. Юридичне значення доброї совісті для давнісного володільця, його обґрунтування з позиції концепції видимості права. *Часопис цивілістики*. № 39. С. 11–15.
4. Гуйван П. Д. Особливості посесорного захисту речового права упродовж набувальної давності. *Часопис цивілістики*. № 38. С. 12–16.
5. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців / О. П. Печений, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 496 с.
6. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n469> (дата звернення: 30.05.2025).
7. Зубачик Н. Б. Проблеми набуття права власності на підставі набувальної давності за рішенням суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 93–95.
8. Ільків О. В. Право володіння як передумова набуття права власності за набувальною давністю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 44–48.
9. Лист Верховного суду України «Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ» від 1.07.2013 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. 00. № 3, 4, 6.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 травня 2019 року. Справа № 910/17274/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82095858> (дата звернення: 7.06.2025).
11. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 2 травня 2018 року, справа № 914/904/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73793173> (дата звернення: 30.04.2025).
12. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 травня 2025 року, справа № 127/38548/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127712927> (дата звернення: 8.06.2025).
13. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики : монографія ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. 616 с.
14. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>. (дата звернення: 30.04.2025)
15. Третяк Т. О. Особливості володіння земельними ділянками. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 46. С. 148–153.
16. Ходико Ю. Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта володіння. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 237–244.
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).

Дата надходження статті: 18.06.2025

Дата прийняття статті: 24.06.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 343.985.3

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.3>

Л. Аркуша,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

О. Чернов,

доктор філософії,
доцент кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

Л. Белік,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПСИХОЛОГІЧНА ІНТЕРВЕНЦІЯ В ТАНСОВИХ СТАНАХ ЯК ДЖЕРЕЛО КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ДАНИХ

Постановка проблеми. Становлення тансових методик як об'єкта криміналістичного аналізу викликане об'єктивними труднощами, що виникають під час взаємодії зі свідками, потерпілими або підозрюваними у стані посттравматичного стресового розладу, амнезії або захисної дисоціації. Такі особи можуть несвідомо блокувати доступ до важливої інформації, що має суттєве доказове значення. У цьому контексті психологічна інтервенція дозволяє обійти психологічні бар'єри, не порушуючи базових прав людини, зокрема права не свідчити проти себе, водночас сприяючи глибшому розумінню ситуації, що мала місце. Тобто тансовий стан виконує роль інструмента розблокування пам'яті без активного втручання у зміст отриманих відомостей.

Актуальність порушеної проблематики підсилюється також значним поширенням травматичних подій у суспільстві, зокрема в умовах воєнного стану, терористичних загроз, масових катастроф та надзвичайних ситуацій. У таких умовах психіка людини часто функціонує в режимі захисного блокування або фрагментарного сприйняття реальності. Це ускладнює відтворення подій і пояснення власної поведінки, що має істотне значення для слідства та кримінального аналізу. Тансові техніки в цьому випадку можуть сприяти зниженню рівня тривожності, стабілізації психоемоційного стану та поступовому вивільненню спогадів у безпечному для особи режимі.

Крім того, проблема фальсифікації або спотворення свідчень, зумовлених навіюванням, тиском чи страхом, залишається однією з ключових

у кримінальному процесі. Гіпнотична інтервенція — за умови її науково обґрунтованого й етично виваженого застосування — може стати дієвим інструментом зменшення цих ризиків, оскільки знижує вплив зовнішніх чинників та активує внутрішні когнітивні ресурси пам'яті. Водночас слід наголосити, що використання гіпнозу вимагає чітких регламентів, присутності кваліфікованих фахівців і правових запобіжників від зловживань.

Потреба в дослідженні цієї теми обумовлена також низьким рівнем систематизації знань у галузі юридичної психології щодо транскових станів як джерел криміналістичних даних. В українському науковому дискурсі ця проблема досі залишається переважно маргіальною, фрагментарною і часто розглядається або з позицій психіатрії, або в контексті альтернативної медицини. Таким чином, постає необхідність формування міждисциплінарної парадигми, яка об'єднає підходи юридичної, когнітивної, клінічної та соціальної психології з криміналістичним знанням.

Важливо також враховувати, що сучасні технології дозволяють забезпечити об'єктивність і фіксацію процесу гіпнотичної інтервенції, що є критично важливим з точки зору права. Аудіо та відеозапис сеансів, участь незалежних експертів, використання стандартизованих протоколів знижують ризик маніпуляцій та забезпечують можливість оцінки достовірності отриманих даних у подальшому судовому провадженні. Саме такі технічні та процедурні механізми можуть стати запорукою поступового визнання транскових методів як легітимного інструменту криміналістики.

Таким чином, можна констатувати, що психологічна інтервенція в транскових станах як джерело криміналістичних даних є надзвичайно актуальною темою, яка поєднує наукову новизну, практичну доцільність і соціальну значущість. Вона відповідає сучасним викликам кримінального прова-

дження, сприяє гуманізації слідчих процедур і відкриває нові можливості для розширення доказової бази в умовах постійного ускладнення злочинних схем та зростання психотравматичного навантаження на суспільство. Разом з тим, реалізація такого підходу потребує ґрунтовного наукового обґрунтування, нормативного врегулювання та етичного осмислення, що й обумовлює доцільність подальшого дослідження порушеної проблематики.

Мета цієї статті полягає у визначенні особливостей психологічної інтервенції у транскових станах, як джерела криміналістичних даних.

Виклад основного матеріалу. У сучасних реаліях дедалі більшої уваги набуває використання нетрадиційних методів, одним із яких є психологічна інтервенція у транскових станах, зокрема гіпноз. Її застосування викликає активні наукові дискусії як щодо правомірності, так і щодо ефективності отриманої у такий спосіб інформації. Однак на фоні постійної трансформації злочинних моделей поведінки саме такі методи дозволяють забезпечити додаткові канали доступу до психічного змісту досвіду осіб, які є свідками або учасниками подій, що розслідуються.

Варто наголосити, що сам гіпноз, як один із інструментів нетрадиційного пізнання, не є абсолютно новим для науки. Проте, як слушно зазначає Є. І. Макаренко, нетрадиційні методи загалом — це ті, що ще не набули системного наукового визнання, не мають широкого поширення у практиці та не входять до числа загальнонаукових категорій. На відміну від класичних криміналістичних інструментів, що спираються на філософські та логіко-раціональні основи, нетрадиційні методики часто виникають із емпіричних джерел знання, інтуїтивного досвіду або спеціалізованих форм людської практики, таких як психотерапія, тілесно-орієнтована робота, когнітивно-біхевіоральне моделювання тощо [1].

Проте саме ці практики можуть бути надзвичайно ефективними в умовах, коли традиційні підходи не дають результатів – зокрема в роботі з посттравматичними станами, амнезією, дисоціацією або страхом свідчити. Гіпноз у цьому контексті постає не як засіб маніпуляції, а як тонкий інструмент доступу до пригніченої або витісненої інформації, що може мати вагоме доказове значення. Це дозволяє розглядати психологічну інтервенцію в трансових станах не просто як екзотичну методику, а як обґрунтований напрямок розвитку криміналістичної науки на стику психології, когнітивістики та юриспруденції.

Актуалізація теми психологічної інтервенції в трансових станах як джерела криміналістичних даних є не лише логічною, а й закономірною реакцією на сучасні виклики кримінального процесу. Вона відображає потребу у більш глибокому розумінні внутрішніх когнітивних процесів людини та пошуку нових форматів комунікації між правовими інституціями та свідомістю людини, травмованої, шокованої або пригніченої зовнішніми чинниками.

У межах дослідження психологічної інтервенції в трансових станах як джерела криміналістично значущої інформації важливо враховувати різноманіття методів гіпнотичного впливу, їхню специфіку, функціональне призначення, а також допустимість використання в межах кримінального процесуального поля. Гіпноз як інструмент сугестивного впливу має кілька функціональних модифікацій, кожна з яких потенційно може бути корисною на різних етапах розслідування або психологічної роботи зі свідками, потерпілими чи іншими учасниками кримінального провадження.

Зокрема, виокремлюють три основні типи гіпнотичного методу – репродукційно-активізаційний, купіруючий та метод протиставлення.

Репродукційно-активізаційний метод орієнтований на відновлення або «активацію» втрачених чи витіснених спогадів. Його сутність полягає у створенні таких умов, за яких особа, перебуваючи у стані трансу, може відтворити в пам'яті події, що мали місце раніше, але не збереглися на рівні звичайної свідомості. Цей підхід може бути особливо ефективним при роботі з очевидцями злочинів, які перебували в стані афекту або психологічного шоку, що утруднює або блокує спонтанне пригадування.

Купіруючий метод застосовується здебільшого в посттравматичній терапії й може допомогти особам, які зазнали кримінального впливу, подолати негативні психоемоційні наслідки, пов'язані з пережитими подіями. Йдеться, зокрема, про стрес, тривожні розлади чи психосоматичні порушення. У цьому контексті купіруючий гіпноз відіграє не стільки діагностичну, скільки реабілітаційну функцію, сприяючи психоемоційному відновленню свідка або потерпілого, що також опосередковано впливає на їхню здатність надавати достовірну інформацію.

Метод протиставлення передбачає занурення суб'єкта у минулу подію в якості спостерігача, що дозволяє розглядати ситуацію «збоку», не занурюючись у психологічні переживання. Цей метод може бути корисним при реконструкції складних або травматичних епізодів, однак супроводжується ризиком виникнення нових психічних реакцій, тому має застосовуватися з особливою обережністю й виключно фахівцями відповідного профілю. У межах криміналістичної діяльності він доцільний лише у виняткових випадках і за умов дотримання правових та етичних стандартів.

Крім того, перед початком гіпносеї необхідно чітко окреслити фабулу кримінальної справи, підстави для застосування даної методики, зібрати інформацію про особу – потенційного носія відомостей, і визначити перелік

питань, які потребують уточнення. Обов'язковим є первинне спілкування гіпнолога з досліджуваною особою для оцінки її психофізіологічного стану, рівня тривожності, загального самопочуття. Лише після цього фахівець може зробити висновок про доцільність застосування методу гіпно-репродукції. Важливо, що слідчий не має права безпосередньо спілкуватися із загипнотизованою особою – усі питання передаються гіпнологу в письмовій формі. Проведення гіпно-сесії повинно відбуватися винятково на підставі постанови про призначення відповідної судової експертизи.

Окремої уваги потребує етичний та психологічний аспект процедури. Результативність сеансу значною мірою залежить від професіоналізму гіпнолога, який має бути неупередженим, незацікавленим у результатах, не чинити психологічного тиску та дотримуватися принципів медико-психологічної безпеки. На відміну від поліграфного тестування, яке рекомендовано проводити якнайшвидше після вчинення правопорушення, гіпнотичну репродукцію доцільно здійснювати лише після стабілізації емоційного стану особи. Це пов'язано з тим, що раннє втручання може дезорганізувати психіку, порушити процеси саморегуляції або сформувавши хибні уявлення, які потім будуть сприйматися суб'єктом як реальні спогади [2].

У межах розгляду трансових станів як джерела криміналістично значущих даних доцільно навести приклад практичного застосування гіпнозу в зарубіжній юрисдикції – зокрема, у справі *Crockett et al. v. Haithwaite et al.*, розглянутій у Канаді. Цей випадок яскраво ілюструє потенціал гіпнотичної репродукції для встановлення обставин події, які через психологічну травму або шоківий стан були витіснені з оперативної пам'яті свідка.

Зміст справи полягав у тому, що внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, коли автомобіль з'їхав з дороги та врізався у дерево, загинув

пасажир – чоловік, а водій – жінка – отримала тяжкі тілесні ушкодження. Згідно з правовими нормами провінції Британська Колумбія, питання страхового відшкодування залежало від того, чи мала місце необережність самої водійки, чи ж автопригода була спричинена зовнішніми факторами – зокрема, діями іншого транспортного засобу. На момент інциденту жінка не могла пригадати жодних подробиць щодо участі іншої машини, що ставило під сумнів її правову позицію.

З метою психологічної підтримки, а також спроби відновити втрачені фрагменти пам'яті, її адвокат звернувся до психіатра. Під час гіпнотичного сеансу пацієнтка змогла пригадати, що безпосередньо перед аварією назустріч їй виїхав фургон, що й стало причиною втрати контролю над автомобілем. Саме завдяки гіпнозу було актуалізовано ключову обставину події, яка могла мати вирішальне значення для визначення відповідальності сторін та встановлення істини у справі [3].

Цей приклад чітко демонструє, що в умовах, коли традиційні методи отримання доказів вичерпані через стан психіки свідка, методи гіпнотичної інтервенції можуть виступати ефективним засобом реконструкції подій. Особливо це стосується ситуацій, коли свідчення, отримані під гіпнозом, мають вищий рівень довіри, ніж звичайні «раптові» або «пізні» спогади, які присяжні або суд можуть сприйняти як штучно сформовані або заангажовані.

Таким чином, досвід зарубіжної практики підкреслює, що гіпноз може стати джерелом уточнення чи відновлення втрачених деталей події, що є надзвичайно цінним у криміналістиці. У контексті вивчення трансових станів як джерела криміналістичної інформації, подібні кейси свідчать про реальний потенціал цього методу, особливо за умови його професійного застосування та належної процесуальної оцінки результатів.

У межах дослідження трансів станів як джерела криміналістичних даних важливо не лише підкреслювати потенційні переваги застосування гіпнозу, а й враховувати ризики, пов'язані з його використанням. Гіпноз, як особливий психоемоційний стан, не гарантує достовірного відтворення подій – навіть за умови дотримання всіх методичних вимог.

Насамперед, варто зважати на те, що в умовах трансу особа може не лише не пригадати окремі епізоди, але й стати надто вразливою до зовнішніх впливів, у тому числі – до навіювань, помилкових уявлень і навіть галюцинацій. Це створює серйозні ризики спотворення інформації, особливо якщо під час сеансу застосовуються навідні або закриті запитання. У такому разі свідомість особи фактично опиняється під контролем гіпнолога, що відкриває можливості для маніпуляцій – як навмисних, так і ненавмисних.

Прикладом недостовірності інформації, отриманої у гіпнотичному стані, є справа *People v. Ritchie*. У цій справі підсудний, намагаючись зняти з себе підозру, ініціював сеанс гіпнозу з метою пригадати нові обставини події. Під час сеансу він емоційно реконструював злочин, перекладаючи вину на свою дружину. Однак подальший аналіз відеозапису виявив низку критичних невідповідностей у його поведінці, а також той факт, що гіпнотизер ненавмисно вивів його зі стану трансу. У результаті суд визнав отримані гіпнотичним шляхом дані недостовірними та виключив їх із доказової бази [3].

Крім того, існує ще одна важлива загроза – надмірна віра самого суб'єкта у реальність відновлених під гіпнозом спогадів. Відомі випадки, коли після сеансу особа продовжувала наполягати на достовірності хибної версії, навіть після того, як її було спростовано іншими доказами. Це ставить під сумнів об'єктивність та правдивість гіпнорепродуктивного

методу і вимагає обережності при його використанні в криміналістичних цілях.

Таким чином, хоча трансів стани можуть бути джерелом корисної інформації у кримінальному провадженні, їх використання потребує вкрай уважного, методично вивіреного підходу, суворої фіксації процесу та професійного аналізу отриманих результатів. У протилежному випадку – ризики симуляції, викривлення фактів або навмисної маніпуляції можуть повністю нівелювати доказову цінність гіпнозу як інструменту у сфері криміналістики.

Крім зазначеного, варто звернути увагу на нормативно-правовий вакуум, що існує в українському законодавстві щодо використання гіпнозу в кримінальному провадженні. На сьогодні в Україні відсутні спеціальні правові акти, які б регламентували застосування гіпнозу під час досудового розслідування, а також не ратифіковано міжнародні документи, що могли б врегулювати подібну практику. Це створює низку проблем, пов'язаних як із правовим статусом інформації, отриманої внаслідок гіпнотичного впливу, так і з дотриманням базових прав людини.

Попри законодавчу прогалину, Конституція України гарантує дотримання прав і свобод особи відповідно до міжнародних стандартів. Це означає, що будь-яке втручання у психічну сферу особи, зокрема за допомогою гіпнозу, повинне відбуватись з безумовним дотриманням принципів добровільності, обізнаності та недопущення приниження людської гідності. Саме тому у науковому середовищі сформовано ряд вимог, яких слід дотримуватись у разі гіпнорепродукції спогадів, навіть якщо вона наразі не має процесуального статусу.

Передусім, йдеться про процесуальні гарантії: обов'язкова письмова згода особи (відповідно до ч. 2 ст. 28 Конституції України), проведення процедури лише за

добровільною ініціативою, забезпечення відеофіксації сеансу, інформування особи про всі можливі наслідки, а також допуск лише фахового спеціаліста з підтвердженою кваліфікацією. Додатково передбачається, що отримана інформація має лише орієнтовний характер і не може автоматично визнаватись допустимим доказом.

Медичні аспекти передбачають обов'язкове оцінювання фізичного й психоемоційного стану учасника процедури, а також залучення медичних спеціалістів. Етичні норми забороняють будь-який тиск, маніпуляції, шантаж, обман чи використання вразливих особливостей особи. Наприклад, не допускається використання релігійних переконань або низького рівня освіти людини для впливу на її поведінку в стані трансy.

На законодавчому рівні все ще тривають дискусії щодо доцільних форм легалізації методу гіпнопродукції у кримінальному процесі. Серед запропонованих моделей – розгляд опитування в стані гіпнозу як особливого виду судово-психологічної експертизи. Така модель дозволила б включити гіпнотичний сеанс у процесуальні рамки, із подальшою оцінкою достовірності інформації через експертний висновок.

Отже, попри потенціал трансyвних станів у криміналістиці, їхнє практичне застосування залишається обмеженим через відсутність належного правового регулювання. Формування чітких норм у Кримінальному процесуальному кодексі України та впровадження контрольованої, етично вивірної процедури могло б дозволити використовувати гіпноз як допоміжний інструмент у встановленні істини, не порушуючи при цьому основоположні права людини.

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити такі науково обґрунтовані висновки щодо використання трансyвних станів, зокрема гіпнозу, як джерела криміналістичних даних у кримінальному провадженні.

По-перше, незважаючи на відсутність учинного законодавствy України чітких нормативно-правових актів, що регламентують застосування гіпнозу в розслідуванні злочинів, у науковому середовищі формується чітке розуміння необхідності створення правового механізму його регламентації. З огляду на те, що Конституція України гарантує дотримання міжнародно-правових стандартів прав людини, застосування подібних методів повинно ґрунтуватися на принципах добровільності, прозорості та захисту людської гідності.

По-друге, гіпноз як інструмент відновлення ідеальних слідів пам'яті потенційно може бути корисним у кримінальному провадженні, однак його застосування вимагає надзвичайної обережності. Практика зарубіжних країн демонструє, що у ряді випадків гіпноз сприяє встановленню істотних деталей злочинної події, які не могли бути відновлені іншими методами. Водночас така практика доводить і високі ризики, пов'язані з викривленням сприйняття, навіюванням хибних уявлень або симуляцією, що може мати негативні наслідки для правосуддя.

По-третє, застосування гіпнозу не повинно розглядатися як повноцінне джерело доказів, а скоріше як допоміжний орієнтовний засіб, що може сприяти побудові версій слідства або уточненню обставин події. Будь-яка інформація, отримана в трансyвному стані, має бути підтверджена іншими незалежними доказами. З метою забезпечення процесуальної безпеки і правової визначеності доцільним є запровадження використання гіпнозу у формі судово-психологічної експертизи з чіткими правилами її проведення.

По-четверте, при потенційній легалізації гіпнопродуктивних методик у кримінальному процесі необхідно дотримуватися комплексного підходу, який включає юридичні, медичні та

етичні вимоги. Зокрема, обов'язковими умовами повинні стати письмова згода особи, відеофіксація сеансу, підтверджена кваліфікація гіпнолога, незалежна медична оцінка стану допитуваного та суворе дотримання етичних стандартів.

Таким чином, подальше використання трансів станів у криміналістиці потребує як законодавчого врегулювання, так і створення чітких науково-методичних засад, що забезпечать одночасно ефективність розслідування та гарантії прав людини. Лише за таких умов гіпноз зможе стати дієвим і безпечним інструментом в арсеналі криміналістичних методів.

У статті досліджується феномен психологічної інтервенції в трансів станах, насамперед гіпнозу, як потенційного джерела криміналістично значущої інформації. Авторами підкреслюється, що зростання кількості психотравматичних подій, спричинених війною, катастрофами чи терористичними загрозами, актуалізує пошук нових інструментів для розкриття злочинів. У цьому контексті трансів методики розглядаються як допоміжний спосіб актуалізації пам'яті та відновлення витіснених деталей, які мають значення для слідства.

Гіпноз аналізується не лише як психотерапевтична техніка, але й як метод доступу до латентної інформації, прихованої у підсвідомості свідків, потерпілих чи підозрюваних. Центральним механізмом визначається сугестія – навіювання, що здатне впливати на відтворення спогадів. Висвітлюються когнітивні та нейропсихологічні підвалини цього явища, а також його правові та етичні обмеження.

Розглядається зарубіжний і вітчизняний досвід використання гіпнозу у юридичній практиці. Наведено приклади успішного відновлення важливих деталей (як у справі в Канаді, де свідок під

гіпнозом згадав про транспортний засіб), але підкреслюються й ризики – формування помилкових спогадів, навіювання потрібних відповідей, сумнівна допустимість інформації в суді. Тому результати гіпнозу можуть мати лише орієнтовний характер і повинні підтверджуватися іншими доказами.

Авторами запропоновано класифікацію трансів станів за глибиною, контролюваністю та способом індукції (гіпноз, самогіпноз, стресова дисоціація). Також аналізуються методи застосування гіпнозу: репродукційно-активізаційний, купіруючий і метод протиставлення.

Окремо окреслено етичні та процесуальні засади застосування трансів технік: добровільна інформована згода, попередня психологічна діагностика, присутність незалежного експерта, відеофіксація процесу, відсутність прямого контакту слідчого з особою у трансів стані.

Зазначається, що в Україні відсутнє правове регулювання використання гіпнозу у кримінальному процесі, що створює проблеми для його застосування. Автор пропонує розглядати гіпноз як особливий різновид судово-психологічної експертизи, що має проводитися сертифікованими спеціалістами за суворими стандартами.

У підсумку робиться висновок, що гіпноз та інші трансів методики становлять науковий і практичний інтерес для криміналістики, однак їх використання можливе лише як допоміжний інструмент для орієнтації слідства. Подальше міждисциплінарне дослідження і правове врегулювання можуть сприяти формуванню нових гуманістично обґрунтованих практик у кримінальному правосудді.

Ключові слова: гіпноз, транс, криміналістична інформація, сугестія,

психологічна інтервенція, докази, змінений стан свідомості, оперативнорозшукова діяльність, юридична психологія, правова етика.

**Arkusha L., Chernov O., Bielik L.
Psychological intervention in
trance states as a source of forensic
data**

The article examines the phenomenon of psychological intervention in trance states, primarily hypnosis, as a potential source of criminally significant information. The authors emphasise that the increase in the number of psychotraumatic events caused by war, disasters or terrorist threats makes it necessary to search for new tools for solving crimes. In this context, trance techniques are considered as an auxiliary means of activating memory and restoring repressed details that are important for the investigation.

Hypnosis is analysed not only as a psychotherapeutic technique, but also as a method of accessing latent information hidden in the subconscious of witnesses, victims or suspects. The central mechanism is determined by suggestion – an influence capable of affecting the reproduction of memories. The cognitive and neuropsychological foundations of this phenomenon are highlighted, as well as its legal and ethical limitations.

The article examines foreign and domestic experience in the use of hypnosis in legal practice. Examples of successful recovery of important details are given (such as in a case in Canada, where a witness under hypnosis remembered a vehicle), but the risks are also emphasised – the formation of false memories, suggestion of desired answers, and the questionable admissibility of information in court. Therefore, the results of hypnosis can only be indicative and must be confirmed by other evidence.

The authors propose a classification of trance states according to depth, controllability, and method of induction (hypnosis, self-hypnosis, stress dissociation). Methods of applying hypnosis are also analysed: reproductive-activation, relief, and contrast methods.

The ethical and procedural principles for the use of trance techniques are outlined separately: voluntary informed consent, preliminary psychological diagnosis, the presence of an independent expert, video recording of the process, and no direct contact between the investigator and the person in a trance state.

It is noted that Ukraine lacks legal regulation of the use of hypnosis in criminal proceedings, which creates problems for its application. The author proposes to consider hypnosis as a special type of forensic psychological examination, which should be conducted by certified specialists according to strict standards.

In conclusion, it is concluded that hypnosis and other trance techniques are of scientific and practical interest to criminalistics, but their use is only possible as an auxiliary tool for guiding the investigation. Further interdisciplinary research and legal regulation may contribute to the formation of new humanistic practices in criminal justice.

Key words: hypnosis, trance, criminalistic information, suggestion, psychological intervention, evidence, altered state of consciousness, operational-investigative activity, legal psychology, legal ethics.

Література:

1. Макаренко Є. І. Використання в розслідуванні злочинів нетрадиційних методів і знань природознавчих наук. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2007. № 2. С. 247–248.

2. Образцов В. А. Використання можливостей криміналістичної гіпнології під час підготовки допиту. Миргород : Юристъ. 1999. 733 с.

3. Orne M. T. *The use and misuse of hypnosis in court. International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis.* URL: <https://surl.lt/uiactp>

Дата надходження статті: 19.09.2025

Дата прийняття статті: 16.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

А. Боровик,

доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0000-0003-1834-404X

О. Кравченко,

кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0009-0006-9406-3206

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННОГО БЮДЖЕТУ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження правових засад формування та використання оборонного бюджету в сучасних умовах зумовлена низкою факторів, що мають значний вплив на національну безпеку та стабільність держави. Зокрема, зростання геополітичної напруженості та збройні конфлікти у різних регіонах світу актуалізують питання ефективного забезпечення обороноздатності кожної країни, а в умовах нестабільності міжнародного середовища, здатність держави адекватно реагувати на зовнішні загрози напряму залежить від її фінансової спроможності забезпечити армію необхідним озброєнням, технікою та ресурсами. Особливої значущості набуває дослідження оборонних бюджетів в країнах, що безпосередньо зіткнулися з військовою агресією, адже в таких умовах, структура та обсяг оборонних видатків зазнають значних змін, а пріоритети фінансування переглядаються з метою максимально швидкої адаптації до потреб воєнного часу. Важливим аспектом правового регулювання оборонного бюджету є забезпечення прозорості та підзвітності у використанні оборонних коштів, так зловживання та корупція в цій сфері можуть мати катастрофічні наслідки для обороноздатності країни, підриваючи довіру суспільства та

міжнародних партнерів. В умовах обмежених економічних ресурсів, особливої ваги набуває питання ефективного планування та розподілу оборонного бюджету, адже необхідно знаходити оптимальний баланс між поточними потребами армії і довгостроковими інвестиціями в розвиток оборонної промисловості та інноваційні технології.

Отже, актуальність дослідження правових засад формування та використання оборонного бюджету є багатогранною та охоплює широкий спектр питань, від забезпечення обороноздатності держави до ефективного управління фінансовими ресурсами та запобігання зловживанням.

Метою даної статті є аналіз правових засад формування та використання оборонного бюджету. У статті досліджуються основні принципи, джерела фінансування та структура оборонних видатків, а також, розглядаються проблемні аспекти та виклики, що постають перед системою управління оборонними фінансами в умовах сучасних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз правових засад формування та використання оборонного бюджету України ґрунтується на огляді законодавчих актів, статистичних даних та наукових публікацій. Правові аспекти

формування оборонного бюджету розглядаються через призму Закону України «Про національну безпеку України» та Закону України «Про державний бюджет України на 2024 рік», що визначають основні положення та обсяги фінансування сектору безпеки і оборони. Статистичні дані щодо військових витрат України, зокрема їх порівняння з ВВП та іншими країнами, аналізуються на основі інформації, представленої у звітах Стокгольмського інституту досліджень проблем миру та публікаціях у ЗМІ. Дослідження також спирається на аналіз динаміки військових видатків України протягом останніх років, включаючи період російсько-української війни. Наукові публікації, такі як роботи А. В. Гарбінської-Руденко, Л. М. Зайчук, Т. О. Куріло, Н. М. Ткачук, використовуються для поглибленого вивчення особливостей фінансування оборони, правових аспектів бюджетних видатків та аналізу викликів, пов'язаних з управлінням оборонним бюджетом, аналізу видатків державного бюджету на національну оборону.

Виклад основного матеріалу. Фінансове забезпечення сектору безпеки і оборони в Україні ґрунтується на основних положеннях Закону України «Про національну безпеку України», зокрема ст. 35 даного Закону визначає «фінансування складових сектору безпеки і оборони здійснюється за рахунок і в межах коштів, визначених у Законі України про Державний бюджет України на відповідний рік, а також з інших не заборонених законодавством джерел. Обсяг видатків на фінансування сектору безпеки і оборони має становити не менше 5 % запланованого обсягу внутрішнього валового продукту, з яких не менше 3 відсотків – на фінансування сил оборони» [1].

За даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру у 2023 р. військові витрати України у зв'язку із російсько-українською війною зросли на 51 % у порівнянні із 2023 р. та склали 64,8 млрд доларів, що

за обсягом витрат на армію поставило Україну на 8 місце у світі. Узагальнюючи статистику військових витрат в Україні, слід зауважити що вони склали 50 % від всіх видатків українського бюджету і 37 % від ВВП, що ставить нашу державу на перше місце в світі за часткою військових витрат відносно ВВП. Військові витрати в Україні складають 2,7 % від світових витрат на оборону та 59 % від витрат Росії на здійснення військової агресії на території України, а разом із 35 млрд доларів військової допомоги становить 91 % витрат рф на війну [2]. Як зауважують А. В. Гарбінська-Руденко, Л. М. Зайчук та Т. О. Куріло «...з початком повномасштабної війни на території нашої держави, потреба у державних фінансах для гарантування захисту територій нашої незалежної держави зросла в десятки разів, саме тому, у 2023 році державні видатки на оборону об'єктивно складатимуть половину від доходів всього державного бюджету» [6, с. 402]. Також, загальні світові військові витрати у 2023 р. становили 2,44 трлн доларів, що майже на 7 % більше порівняно із 2022 р., зростання військових витрат відслідковуються у Європі, Азії, Океанії та на Близькому Сході [2]. Наприклад, сукупна частка європейських членів НАТО клада 28 % від оборонного бюджету НАТО, що є найвищим показником за останні десятиліття, а в США в 2023 р. військові витрати зросли на 2,3 % (916 млрд доларів), що становить 68 % від загальних військових витрат НАТО.

Як зауважує Н. М. Ткачук «рівень видатків на оборону – це один із найважливіших критеріїв, що характеризує прагнення держави забезпечити необхідні умови розвитку збройних сил та інших військових формувань, підтримання їхньої бойової готовності в належному стані. Ключові напрями спрямування оборонних видатків – це утримання збройних сил, розвиток оборонної промисловості, проведення військових досліджень та ліквідації їх наслідків, підготовка військових фахівців» [3].

Оборонний бюджет України — це складова частина ВВП, яка внаслідок перерозподілу утворює цільовий фонд фінансових ресурсів з використанням їх на потреби військових частин та інших структурних підрозділів ЗСУ. Окрім податків, оборонний бюджет України формується за рахунок надходжень від господарської додаткової діяльності ЗСУ, благодійних внесків, грантів, оплати за оренду майна збройних сил, надходжень від реалізації майна ЗСУ та ін.

Формування та використання оборонного бюджету України ґрунтується на ряді НПА, зокрема, законах України, указах Президента України, постановах Верховної Ради й Кабінету Міністрів України з питань оборони, наказах і директивах Міністерства оборони України та інших відповідних міністерств з фінансово-економічних питань тощо. Так, відповідно до ст. 35 Закон України «Про національну безпеку України» «фінансування складових сектору безпеки і оборони здійснюється за рахунок і в межах коштів, визначених у Законі України про Державний бюджет України на відповідний рік, а також з інших не заборонених законодавством джерел» [4].

Особливості формування оборонного бюджету держави залежить від воєнної доктрини прийнятої в країні, зокрема виділяють три основних види воєнної доктрини: повна відмова від військових видатків (наприклад, Коста-Ріка та Ліхтенштейн повністю відмовилися від національної армії, безпеку країн забезпечує правоохоронні органи та сусідні країни на основі системи міжнародних угод); створення сильної армії (наприклад, США має найпотужнішу армію у світі із значними військовими видатками у державному бюджеті); фінансування оборони за принципом мінімальної достатності (наприклад, Швейцарія, Фінляндія в оборонній стратегії визначають високий рівень підготовки резервістів, загальну військову службу та здатність швидко мобілізувати великі сили у випадку загрози) [14, с. 116].

Фактично до 2014 р. Україна керувалася у воєнній доктрині підходом «фінансування оборони за принципом мінімальної достатності», про що свідчить аналіз рівня бюджетних видатків на оборону (показник відображено у млрд грн): 1996 р. — 1,4; 1997 р. — 1,5; 1998 р. — 1,6; 1999 р. — 1,7; 2000 р. — 1,5; 2001 р. — 2; 2002 р. — 2,6; 2003 р. — 3,4; 2004 р. — 4,4; 2005 р. — 5,3; 2006 р. — 5,9; 2007 — 7,5; 2008 р. — 8,9; 2009 р. — 7,2; 2010 р. — 8,7; 2011 р. — 11,5; 2012 р. — 16,4; 2013 р. — 15,3; 2014 р. — 15,2; 2015 р. — 45,8; 2016 р. — 59,4; 2017 р. — 68,8; 2018 р. — 86,6; 2019 р. — 103; 2020 р. — 118; 2021 р. — 121,5; 2022 р. — 989,5; 2023 р. — 1 232,4 (по факту на кінець року показник склав 2 трлн) [5]. Проте, такі показники некоректно відображають реальний стан військових витрат, оскільки змінювався курс національної валюти України по відношенню до долара, тому доречніше виділяти співвідношення військових видатків у порівнянні із ВВП, зокрема у 1992 р. такі видатки склали 1 % ВВП, у 1993 р. 2,3 % ВВП, у 2001 р. 0,98 % ВВП, у роки перед повномасштабним вторгненням Росії на території України відсоток військових витрат у 2020 р. склав 5,4 % ВВП, а у 2021 році тільки 2 % ВВП, у 2022 р. — 34 % ВВП, що у порівнянні із попереднім роком збільшилося на 640 % [6]. Ми погоджуємося з думкою тих фахівців, які зауважують, що рівень військових витрат в Україні під час російсько-української війни був би значно нижчим якби в свій час було збережено військовий потенціал, який залишився в Україні як спадок після СРСР.

На прикладі окремих параметрів покажемо як змінювалася кількість показників військової техніки та військовослужбовців (таб. 1).

Уряд України та окремі чиновники Міністерства оборони України у період 2025–2014 рр. на 3 млрд грн реалізували т.з. «надлишкове військове майно», зокрема 832 танки, 202 літаки, 232 вертольоти і близько 28,5 тис. га землі та складної інфраструктури яка обслуговувала потреби ЗСУ [7].

Таблиця 1

**Кількісні показники окремих параметрів
оборонного сектору України у 1991–2021 рр.**

Рік	Військово-службовці	Літаки	Танки	Броньовані машини
1991	800 тис.	1,5 тис.	9 тис.	11 тис.
1994	~ 400 тис.	1 тис.	~ 4 тис.	8,5 тис.
2006	~ 190 тис.	~ 350	~ 3,8 тис.	~ 5,3 тис.
2011	~ 160 тис.	~ 300	~ 3 тис.	~ 4,7 тис.
2014	~ 200 тис.	~ 220	~ 2,4 тис.	~ 2,5 тис.
2021	~ 210 тис.	~ 120	~ 2,1 тис.	~ 3 тис.

Значний вплив на зниження обороноздатності України має ядерне роззброєння України, яке було здійснено під тиском США та Росії та з економічних причин, оскільки утримання та обслуговування ядерного арсеналу потребувало значних фінансових витрат, яких на той момент в Україні не було. Основні етапи ядерного роззброєння: етап перший – Лісабонський протокол (1992): Україна підписала Лісабонський протокол до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (START I), погодившись передати всі ядерні боеголовки до Росії для знищення; етап два – Будапештський меморандум (1994): Україна відмовилася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки з боку США, Росії та Великої Британії, які включали зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; етап третій – завершення роззброєння (1996): Останні ядерні боеголовки були вивезені з України до Росії, і країна офіційно приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (NPT) як неядерна держава. В результаті ядерного роззброєння Україна отримала міжнародні гарантії безпеки, які, однак, були порушені у 2014 р. після анексії АР Криму Росією, початку військового конфлікту на сході України та повномасштабного вторгнення Росії.

Особливості формування оборонного бюджету держави також залежить від методів та підходів до визначення структури оборонних витратів

держави. Вибір методики формування структури воєнних витратів залежить від входження держави до політичних, військових чи економічних союзів, від рівня обороноздатності держави, можливості збільшення фінансування оборонного сектору.

Методи та підходи до визначення структури оборонних витратів держави класифікуються в залежності від виду міжнародної організації, яка їх застосовує: International Institute for Strategic Studies (Міжнародний інститут стратегічних досліджень); Classification of the Functions of Government (Класифікація функцій уряду); Stockholm International Peace Research Institute (Стокгольмський міжнародний інститут досліджень проблем миру); Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund – IMF); Північноатлантичний альянс (North Atlantic Treaty Organization). Найбільш прийнятною для України методикою формування структури військових витратів є методологія НАТО, у відповідності до якої всі витрати групуються за чотирма елементами структури: кадрові витрати, військове обладнання та будівництво, витрати на інфраструктуру та інші витрати [8], а порядок містить чотири основних етапи (рис. 1).

Тимчасова окупація українських територій росією у 2014 р. та повномасштабне вторгнення російських військ в Україну у 2022 р. зумовлює формування нової парадигми фінансування витратів з Державного бюджету, яка включає збільшення оборонних витрат, підтримка макроекономічної

Рис. 1. Етапи фінансове планування та фінансування Збройних сил України

стабільності, фінансування відновлення інфраструктури, підтримка соціальної сфери, забезпечення прозорості та ефективності використання коштів, посилення міжнародної співпраці. Військові витрати в умовах російсько-української війни складаються із витрат спрямованих на: закупівлю зброї, боеприпасів, військової техніки, оплати праці військовослужбовців; додаткові витрати на мобілізацію резервістів, навчання новобранців та забезпечення їх спорядження; витрати на технічне обслуговування, ремонт та модернізація військової техніки; виплати у зв'язку з пораненням або загибеллю військовослужбовців тощо. Розширений перелік військових витрат включає в себе закупівлю озброєння та військової техніки, матеріально-технічне забезпечення, інфраструктуру та логістику, забезпечення персоналу, проведення науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, гарантії інформаційної і кібербезпеки, медичне забезпечення, міжнародну співпрацю та допомогу тощо.

Формування оборонного бюджету має ґрунтуватися на низці ключових принципів, які забезпечують його законність (легітимність бюджетного процесу та запобігає зловживанням і нецільовому використанню коштів), цільове використання (видатки повинні

бути чітко визначені та обґрунтовані, виходячи з пріоритетів оборонної політики, військової доктрини та загроз національній безпеці) ефективність (досягнення поставлених цілей у сфері оборони з найменшими можливими витратами), прозорість (сприяє запобіганню корупції, підвищує довіру суспільства до органів державної влади та забезпечує можливість громадського контролю) та підзвітність (забезпечує контроль за використанням бюджетних коштів та притягнення до відповідальності за порушення) [13, с. 187].

Відповідно до Закону України «Про державний бюджет України на 2024 рік» видатки на оборону складають 1 трильйон 164 млрд 48 млн 728 400 грн, з них: 1) 862 млрд – утримання військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту; 2) 265,4 млрд – закупівля зброї, техніки, БПЛА та боеприпасів, а також відновлення пошкодженої під час бойових дій техніки; 3) 36 млрд – відновлення інфраструктури ЗСУ та експлуатаційні витрати; 4) 663,7 млрд – забезпечення роботи апарату Міністерства оборони України [9] (рис. 2).

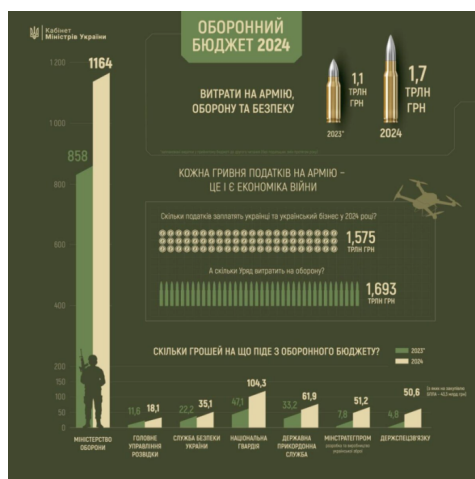

Рис. 2. Оборонний бюджет 2024 р. (за матеріалами Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади України, <https://www.kmu.gov.ua>)

Додатково на військові потреби Міністерство цифрової трансформації

України виділяє 30,5 млрд гривень. Крім того уряд України у 2024 р. планує залучити кошти отримані за розміщення військових облігацій, прибутку НБУ, приватизації, дивідендів від діяльності державних підприємств.

Також, на 2024 р. для військових витрат України в національних бюджетах країн-партнерів погоджено фінансову допомогу у розмірі 4,4 млрд доларів, з них: Нідерланди – 2,5 млрд євро, Данія – 0,5 млрд євро, Норвегія – 0,68 млрд євро, Канада – 0,32 млрд доларів США, Франція – 0,2 млрд євро та ін. Значний обсяг фінансування на 2024 р. заплановано з боку таких країн, як: США: 44 млрд доларів на оборонні потреби України, 14,4 млрд доларів на безпекову, військову та розвідувальну підтримку України, 30 млрд на реалізацію програм Пентагону з озброєння для України; ЄС: 5 млрд євро проєкт військової підтримки через Європейський фонд миру; Німеччина: 8 млрд євро на підтримку оборони України [10].

Отже, пріоритетними напрямками військового фінансування в умовах російсько-української війни є діяльність суб'єктів сектору безпеки і оборони, задоволення першочергових потреб ЗСУ у військовій та спеціальній техніці, озброєнні, ракетах та боєприпасах, належному утриманні особового складу, посиленню контррозвідувального захисту, кібербезпеки, розмінування території України, підвищення рівня захисту державного кордону та інше. Також, органи сектору безпеки і оборони України повинні вжити заходи щодо «скорочення дебіторської заборгованості з виконання державних контрактів на закупівлю товарів, робіт і послуг оборонного призначення та недопущення утворення простроченої дебіторської заборгованості; забезпечення належної організації претензійної та позовної роботи з метою скорочення простроченої дебіторської заборгованості; посилення фінансової дисципліни у сфері управління бюджетними асигнуваннями та забезпечення цільового, ефективного і результативного викори-

стання визначеного бюджетом обсягу коштів» [11].

Враховуючи динамічність ситуації воєнного стану в Україні та безпрецедентні виклики російсько-української війни, існуючі правові засади регулювання оборонного бюджету відмічаються необхідністю постійного перегляду і адаптації з метою забезпечення максимальної ефективності використання коштів для зміцнення обороноздатності країни та відсічі агресору. Проблемними аспектами в даній сфері є: недостатня швидкість прийняття рішень та перерозподілу коштів у воєнний час через бюрократичні процедури; складність забезпечення балансу між оперативністю використання коштів та необхідністю належного контролю та запобігання корупції; потреба в чіткій координації між різними відомствами для ефективного використання коштів і уникнення дублювання; складність довгострокового планування оборонних витрат в умовах воєнної невизначеності та необхідність механізмів коригування; необхідність чіткого правового регулювання обліку, використання та звітності щодо міжнародних коштів; потреба у визначенні правового статусу, порядку обліку та прозорості використання волонтерських і благодійних коштів; необхідність стимулювання та гнучкого фінансування досліджень і розробок у сфері оборони.

Висновки. Проведене дослідження правових засад формування та використання оборонного бюджету України в умовах безпрецедентних викликів, спричинених російсько-українською війною, дозволяє сформулювати ряд важливих висновків. Фінансове забезпечення сектору безпеки і оборони України є багатограним процесом, що регламентується положеннями законодавчих актів у сфері національної безпеки та бюджетного регулювання, які визначають основні принципи та джерела формування оборонного бюджету. При цьому, обсяг видатків на оборону встановлюється щорічним законом про державний бюджет та має відповідати визначеним макроекономічним показ-

никам, зокрема, частці від внутрішнього валового продукту. Аналіз динаміки військових витрат засвідчує їхню значну волатильність та тенденцію до зростання, особливо в періоди ескалації збройної агресії, що об'єктивно зумовлює перерозподіл фінансових ресурсів на користь оборонного сектору, зокрема, зіставлення військових витрат України з аналогічними показниками інших держав демонструє значне навантаження на національну економіку, що підкреслює критичну важливість ефективного управління оборонним бюджетом. Формування оборонного бюджету корелюється з прийнятою воєнною доктриною держави, еволюціонуючи від концепції мінімальної достатності до стратегії максимальної мобілізації ресурсів в умовах широкомасштабної російсько-української війни. Структура оборонних видатків, методичні підходи до її визначення, зазнають впливу з боку міжнародних стандартів та класифікацій, що використовуються різними організаціями, причому адаптація методології, релевантної для потреб держави, є нагальною необхідністю.

В умовах збройного конфлікту особливої ваги набувають принципи бюджетної політики, такі як законність, цільове спрямування, економічна ефективність, інформаційна прозорість та інституційна підзвітність, які забезпечують легітимність і довіру до процесу управління оборонними фінансами. Фінансове забезпечення обороноздатності держави здійснюється за рахунок різноманітних джерел, включаючи бюджетні асигнування, міжнародну фінансову допомогу та залучення коштів через механізми внутрішнього боргу, що зумовлює необхідність комплексного підходу до управління фінансовими потоками.

Водночас, правове регулювання оборонного бюджету стикається з низкою викликів, серед яких слід виокремити проблеми оперативності прийняття управлінських рішень, забезпечення балансу між швидкістю та контролем за використанням коштів, координацію діяльності між відомствами, невизна-

ченість довгострокового планування, регулювання міжнародної фінансової допомоги, прозорість використання позабюджетних коштів та стимулювання інноваційного розвитку оборонної промисловості. Отже, адекватне реагування на сучасні загрози вимагає постійного вдосконалення правових засад формування і використання оборонного бюджету України, що є ключовою умовою зміцнення обороноздатності держави та забезпечення її національних інтересів.

У статті проведено комплексний аналіз правових засад формування та використання оборонного бюджету, що є критично важливим елементом забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави. Визначено, що в умовах сучасних геополітичних викликів та збройних конфліктів ефективне управління оборонними фінансами набуває особливої актуальності. У дослідженні проаналізовано основні принципи, джерела фінансування та структуру оборонних видатків, а також розглянуто проблемні аспекти та виклики, що постають перед системою управління оборонними фінансами в умовах сучасних конфліктів. Зауважено, що фінансове забезпечення сектору безпеки і оборони в Україні ґрунтується на положеннях Закону України «Про національну безпеку України» та Закону України «Про державний бюджет України на 2024 рік». Проаналізовано статистичні дані щодо військових витрат України, зокрема їх порівняння з ВВП та іншими країнами, на основі інформації, представленій у звітах Стокгольмського інституту досліджень проблем миру та публікаціях у ЗМІ. Розглянуто різні підходи до формування оборонного бюджету, зокрема, повна відмова від військових видатків, створення сильної армії та фінансування оборони за принципом мінімальної достатності. Визначено, що особливості формування оборонного бюджету держави залежать від воєнної доктрини, при-

ійнятої в країні, а також від методів та підходів до визначення структури оборонних видатків. Розглянуто класифікацію методів та підходів до визначення структури оборонних видатків, що використовуються різними міжнародними організаціями. Підкреслено, що в умовах збройного конфлікту особливої ваги набувають принципи бюджетної політики, такі як законність, цільове спрямування, економічна ефективність, інформаційна прозорість та інституційна підзвітність. Розглянуто джерела фінансового забезпечення обороноздатності держави, включаючи бюджетні асигнування, міжнародну фінансову допомогу та залучення коштів через механізми внутрішнього боргу. Окремлено основні виклики, що постають перед правовим регулюванням оборонного бюджету, серед яких виділено проблеми оперативності прийняття управлінських рішень, забезпечення балансу між швидкістю та контролем за використанням коштів, координацію діяльності між відомствами, невизначеність довгострокового планування, регулювання міжнародної фінансової допомоги, прозорість використання позабюджетних коштів та стимулювання інноваційного розвитку оборонної промисловості. У висновках наголошено на необхідності постійного вдосконалення правових засад формування і використання оборонного бюджету України для адекватного реагування на сучасні загрози та забезпечення обороноздатності держави.

Ключові слова: оборонний бюджет, воєнна доктрина, військові видатки, фінансове забезпечення, національна безпека, бюджетна політика, принципи бюджету, структура оборонних видатків, фінансування оборони, російсько-українська війна.

Borovyk A., Kravchenko O.
Legal basis for planning and using the defense budget.

The article provides a comprehensive analysis of the legal principles of the formation and use of the defense budget, which is a critical element in

ensuring national security and defense capability of the state. It is determined that in the context of modern geopolitical challenges and armed conflicts, effective management of defense finances is of particular relevance. The study analyzes the basic principles, sources of funding and structure of defense expenditures, and also considers the problematic aspects and challenges facing the defense finance management system in modern conflicts. It is noted that the financial support of the security and defense sector in Ukraine is based on the provisions of the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" and the Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2024". Statistical data on Ukraine's military expenditures, including their comparison with GDP and other countries, are analyzed based on information provided in reports of the Stockholm International Peace Research Institute and media publications. Various approaches to the formation of the defense budget are considered, in particular, the complete abandonment of military expenditures, the creation of a strong army and the financing of defense according to the principle of minimum sufficiency. It is determined that the specifics of the formation of the state's defense budget depend on the military doctrine adopted in the country, as well as on the methods and approaches to determining the structure of defense expenditures. The classification of methods and approaches to determining the structure of defense expenditures used by various international organizations is considered. It is emphasized that in the context of armed conflict, the principles of budget policy, such as legality, purposefulness, economic efficiency, information transparency and institutional accountability, are of particular importance. The sources of financial support for the state's defense capability, including budget allocations, international financial assistance and raising funds through domestic debt mechanisms, are considered. The main challenges facing the legal regulation of the defense budget are

outlined, among which are the problems of the operativnits' of managerial decision-making, ensuring a balance between the speed and control over the use of funds, coordination of activities between departments, uncertainty of long-term planning, regulation of international financial assistance, transparency of the use of extra-budgetary funds and stimulation of innovative development of the defense industry. The conclusions emphasize the need for continuous improvement of the legal principles of the formation and use of Ukraine's defense budget for an adequate response to modern threats and ensuring the state's defense capability.

Key words: defense budget, military doctrine, military expenditures, financial support, national security, budget policy, budget principles, structure of defense expenditures, defense financing, Russian-Ukrainian war.

Література:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
2. Україна у 2023 році зайняла 8 місце за військовими витратами. СКІЛЬКИ_СКІЛЬКИ? 2024. URL: <https://skilky-skilky.info/ukraina-u-2023-rotsi-zaunyala-8-mistse-za-viyskovyutuyutratamy/> (дата звернення: 12.03.2025).
3. Ткачук Н. М. Особливості фінансування видатків України на оборону. URL: <http://baltijapublishing.lv/otpr/index.php/bp/catalog/download/237/6438/13291-1?inline=1> (дата звернення: 16.03.2025).
4. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
5. Печерський А., Букет Є. Хронологія російсько-української війни: «гібридна» фаза (лютий 2014 – лютий 2022). АрміяINFORM. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/22/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoji-vijny-gibrydna-faza/> (дата звернення: 12.03.2025).

6. Кіреєв М. Як змінювалися видатки на оборону за роки незалежності України. FINANCE.UA. 2023. URL: https://finance.ua/ua/goodtoknow/vydatky-na-oboronu#headline_2 (дата звернення: 09.03.2025).

7. Гарбінська-Руденко А. В., Зайчук Л. М., Куріло Т. О. Правові аспекти здійснення видатків державного бюджету на забезпечення оборотоздатності України. Юридичний науковий електронний журнал. № 10/2022. С. 400–402. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/97.pdf (дата звернення: 10.03.2025).

8. Ковальчук М. В. Аналіз видатків державного бюджету на національну оборону. Таврійські економічні наукові читання : тези допов. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2017. С. 42. (дата звернення: 13.03.2025).

9. Про державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09.11.2023 р. № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 12.03.2025).

10. Про державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09.11.2023 р. № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

11. Війна та гроші: потенційне співвідношення військових бюджетів України та московії у 2024 році. DEEP STATE. 2023. URL: <https://deepstateua.com/viina-ta-ghroshi-iakie-potientsiinie-spivvidnoshennia-viiskovikh-biudzhietiv-ukrayini-ta-moskoviyi-na-2024-rik/> (дата звернення: 13.03.2025).

12. Кознова О. Оборонний бюджет України на 2024 рік перевищить 21,6 % ВВП. LIGA ZAKON. 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/news/222711_oboronniy-byudzhiet-ukrani-na-2024-rk-perevishchit-216-vvp (дата звернення: 11.03.2025).

13. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. Baltic Journal of Economic Studies. Vol. 8. № 4. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", (2022). P. 185–190. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>

14. Shkuta, O., Leheza, Y., Telelym, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. Al-Ahkam, 34 (1), 99–120. URL: <https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413>

Дата надходження статті: 03.07.2025

Дата прийняття статті: 28.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

І. Давидова,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

В. Зубар,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ НОТАРІУСА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОГОВОРУ ПРО УПРАВЛІННЯ СПАДКОВИМ МАЙНОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Постановка проблеми. Сучасні виклики, зумовлені повномасштабною війною, поставили перед цивільним правом нові завдання, серед яких особливої актуальності набуває питання правового забезпечення збереження та ефективного управління спадковим майном військовослужбовців. В умовах, коли військовослужбовець може загинути, пропасти безвісти чи тривалий час перебувати у відриві від цивільного життя, виникає потреба у правовому механізмі, що гарантуватиме захист його спадкового майна. Одним з таких механізмів виступає договір про управління спадковим майном, який у системі приватного права є інструментом реалізації диспозитивності та захисту прав потенційних спадкоємців.

У цьому контексті важливу роль відіграє нотаріус, який не лише посвідчує та забезпечує юридичну силу договору, а й виконує контрольну функцію, що сприяє дотриманню принципів добросовісності, законності та стабільності цивільних правовідносин.

Стан дослідження теми. Дослідженню питань щодо нотаріальних дій були приділені роботи таких вітчизняних науковців, як: В. В. Баранкова [1], О. О. Дерій [2], М. В. Джуга [3; 4], К. Л. Зілковська [5],

М. Г. Кравченко [6], О. О. Крижевська [7], Є. І. Фурса та С. Я. Фурса [8] та ін. Окремо можна виділити праці, присвячені аналізу договору про управління майном, договору про управління спадковим майном та розподілу спадщини, таких науковців, як: Г. В. Анікіна [9], С. О. Бутнік-Сіверський [10], І. В. Венедиктова [11], В. О. Гончаренко [12], І. О. Дзера [13], Ю. О. Заїка [14], Ю. Є. Зінкевич [15], О. В. Ільків [16], О. Є. Кухарев [17], К. Г. Некіт [18], Р. А. Майданик [19], І. Святецька [20], Л. В. Сішук [21], С. О. Узунов [22], Є. І. Фурса [23] та ін. Разом з тим, спірність практичного застосування існуючих норм, відсутність єдиної судової практики в окреслених питаннях, дія правового режиму воєнного стану свідчать про необхідність додаткового їх вивчення.

Мета статті полягає в аналізі ролі нотаріуса в забезпеченні договору про управління спадковим майном військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Після смерті особи до складу спадщини переходить усе належне їй майно, за винятком того, що вилучене з цивільного обігу. На практиці нерідко виникають ситуації, коли певне майно потребує тимчасового управління, догляду чи утримання

до моменту його фактичного прийняття спадкоємцями. Як приклад, в Україні існує значна кількість підприємств, заснованих однією особою, яка володіє ста відсотками статутного капіталу та голосів. У випадку смерті такого власника виникає проблема з управлінням спадковим майном, зокрема корпоративними правами, адже до часу прийняття спадщини спадкоємцями підприємство повинно продовжувати функціонувати, що вимагає призначення управителя для забезпечення його безперервної діяльності.

Порядок призначення управителя спадковим майном визначено Законом України «Про нотаріат», де передбачено наступне: «Якщо до складу спадщини входять корпоративні права чи інше майно, яке потребує догляду, утримання або управління, нотаріус, а в населених пунктах, де його немає, – уповноважена посадова особа органу місцевого самоврядування, призначає управителем одного зі спадкоємців. Якщо ж спадкоємців немає, нотаріус (або відповідна посадова особа) укладає договір з третьою особою про здійснення управління спадковим майном» [24].

Управління спадковим майном здійснюється виключно в інтересах спадкоємців, з метою його збереження та забезпечення можливості подальшого використання і функціонування. Саме це завдання покладено законом на нотаріуса чи посадову особу органу місцевого самоврядування.

У разі призначення управителя зі складу спадкоємців нотаріус (або посадова особа) видає свідоцтво про управління спадковим майном. Таке свідоцтво чинне до моменту прийняття спадщини спадкоємцями. Після вступу у спадок управитель припиняє виконання своїх обов'язків та повертає свідоцтво органу, який його видав.

Зазначене свідчить про значну роль нотаріуса в управлінні спадковим майном.

Відповідно до ЦК України після відкриття спадщини може укладатися договір про управління спадковим майном [25]. Його сутність полягає у передачі повноважень з управління майном, яке входить до складу спадщини, спеціальному суб'єкту – управителю.

У приватному праві цей договір належить до зобов'язально-договірних конструкцій із чітко вираженим майновим характером, адже його метою є не створення нових прав на майно, а збереження та ефективне використання існуючих. Особливої ваги це набуває щодо військовослужбовців, оскільки їхнє спадкове майно нерідко включає: житло та земельні ділянки, рухоме майно (автомобілі, техніка), корпоративні права, цінні папери, банківські вклади тощо.

Правильне управління цими об'єктами дозволяє уникнути їх втрати, знищення чи незаконного відчуження до моменту прийняття спадщини спадкоємцями.

На практиці може постати питання про визначення конкретного управителя спадковим майном, особливо за умови, якщо існує спадкоємців кілька і кожен з них бажає бути призначеним управителем спадкового майна. Чинне законодавство не містить чітких критеріїв чи вимог до особи, яка може бути управителем спадкового майна. Тому нотаріус (або посадова особа) змушений самостійно визначати, хто з кандидатів здатен забезпечити належне управління та збереження спадщини.

На практиці нотаріус зазвичай пропонує спадкоємцям домовитися між собою щодо кандидатури управителя. Якщо ж згоди досягти не вдалося, нотаріус (або посадова особа) самостійно приймає рішення і видає відповідне свідоцтво про управління спадковим майном.

С. О. Узунов пропонує в своєму дисертаційному дослідженні підходити до вибору управителя спадкового майна більш інтегровано, зокрема,

враховуючи компетентність даної особи саме в сфері управління конкретним об'єктом спадкового майна, що має на меті підвищити якість такого управління. Цікавим та обґрунтованим в даному контексті виглядає і пропозиція щодо висування певного переліку вимог до управителя за договором управління спадковим майном, а саме: «Управління спадщиною має здійснювати виключно суб'єкт підприємницької діяльності. Особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення усіх необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини протягом терміну дії договору про управління спадщиною. Якщо того вимагають інтереси спадкоємців, то управління спадщиною може передбачати повноваження управителя щодо розпорядження спадковим майном за умови отримання згоди на це установника управління. Особа, яка управляє спадщиною, має право на винагороду за виконання своїх повноважень...» [22, с. 10].

Нотаріус виступає ключовим суб'єктом, наділеним повноваженнями посвідчувати договори та контролювати відповідність їх змісту законодавству. У контексті управління спадковим майном він забезпечує:

- ✓ перевірку правового статусу спадкового майна;
- ✓ встановлення складу спадкової маси;
- ✓ підтвердження правоздатності та дієздатності сторін договору;
- ✓ недопущення порушення прав спадкоємців.

Укладення договору про управління спадковим майном вимагає врахування інтересів одразу кількох груп:

- ✓ спадкоємців — їхнє право на спадщину повинно бути збережене;
- ✓ кредиторів спадкодавця — вони мають право на задоволення своїх вимог;
- ✓ управителя — він здійснює фактичне управління і несе відповідальність за майно.

Нотаріус у цій ситуації виконує функцію «правового арбітра», зберігаючи баланс між сторонами, що особливо важливо у випадку спадщини військовослужбовців, які часто залишають складний майновий комплекс.

Законодавство також покладає на нотаріуса обов'язок контролювати дії управителя та право вимагати звітів щодо управління спадковим майном. Це забезпечує превентивний захист від зловживань і дозволяє гарантувати, що спадкове майно буде збережене у належному стані.

Отже, нотаріус відіграє важливу роль у забезпеченні договору про управління спадковим майном. Зокрема, він виступає гарантом законності, посередником у балансуванні інтересів та органом контролю за виконанням аналізованого договору.

Узунов С. О. слушно пропонує передбачити можливість застосування заходів щодо охорони та управління спадщини й з ініціативи нотаріуса (а не лише таких зацікавлених у збереженні майна осіб як спадкоємці, виконавець заповіту, орган місцевого самоврядування, орган опіки та піклування та ін.). В іншому випадку неприйняття заходів щодо охорони та управління спадщиною може призвести до втрати або пошкодження спадкового майна [22, с. 10].

Сучасні умови воєнного стану в Україні зумовлюють необхідність удосконалення правового механізму забезпечення спадкових прав військовослужбовців. Смерть військових унаслідок бойових дій або зникнення безвісти актуалізує питання управління спадковим майном до моменту його прийняття спадкоємцями. Особливість договору про управління спадковим майном полягає в тому, що він забезпечує збереження економічної цінності майна, його належний обіг і захист інтересів як спадкоємців, так і держави. Однак у випадку військовослужбовців така конструкція має специфічні риси, зумовлені як

правовими, так і соціально-політичними чинниками.

В умовах воєнного стану значна кількість військовослужбовців ризикує стати суб'єктами спадкових правовідносин. У таких випадках нотаріус:

- ✓ відкриває спадкову справу;
- ✓ з'ясовує наявність спадкоємців та їх місце перебування;
- ✓ ініціює укладення договору про управління спадковим майном, якщо цього вимагають інтереси збереження майна.

Вибір управителя спадковим майном військовослужбовця ускладнюється такими факторами:

1) по-перше, відсутність спадкоємців на момент відкриття спадщини (через перебування за кордоном, евакуацію, неможливість прибути в умови бойових дій);

2) по-друге, наявність кількох спадкоємців, які можуть заявляти різні інтереси щодо кандидатури управителя;

3) по-третє, посилена роль нотаріуса, який у воєнний час діє не лише як посвідчувач договору, а й як гарант охорони прав спадкоємців, контролює виконання зобов'язань управителя.

В окремих випадках управителем може бути призначена державна чи комунальна установа, що забезпечує мінімізацію ризиків недобросовісного управління.

В даному випадку важливим моментом є забезпечення правової визначеності, адже завдяки нотаріальному посвідченню договору спадкоємці отримують впевненість у тому, що: майно не буде незаконно відчужене; управитель діятиме в межах повноважень; у майбутньому спадщина буде передана у належному стані.

Специфіка забезпечення договору про управління спадковим майном військовослужбовців полягає в поєднанні приватноправових і публічно-правових механізмів, серед яких:

- ✓ нотаріальне посвідчення договору як обов'язкова умова його чинності;

✓ обмеження повноважень управителя (зокрема, відчуження нерухомості можливе лише за згодою спадкоємців або за дозволом суду);

✓ застосування цивільно-правових способів забезпечення зобов'язань — завдаток, порука, неустойка, застава, що можуть бути покладені на управителя для гарантування належного виконання обов'язків;

✓ майнова відповідальність управителя перед спадкоємцями у випадку збитків чи втрати майна;

✓ контроль з боку нотаріуса та органів державної влади в умовах воєнного стану.

В даному контексті важливо пам'ятати, що нотаріус у своїй діяльності дотримується наступних базових принципів приватного права:

✓ добросовісність — забезпечення чесності сторін у договорі;

✓ справедливість — баланс інтересів спадкоємців, управителя, кредиторів;

✓ диспозитивність — можливість сторін самостійно визначати умови управління;

✓ правова визначеність — створення передбачуваного механізму реалізації спадкових прав [26].

В межах правового регулювання, яке існує нині, можна виділити наступні основні прогалини, які потребують додаткової уваги та якнайшвидшого вирішення, а саме:

а) відсутність спеціальних норм щодо управління спадковим майном військовослужбовців у період воєнного стану;

б) неврегульованість порядку обрання управителя, коли є кілька спадкоємців із протилежними позиціями;

в) недостатній захист прав дітей-спадкоємців військових, які можуть бути малолітніми або неповнолітніми;

г) нестача механізмів державного контролю за ефективністю управління спадковим майном, що особливо критично у випадках відсутності найближчих спадкоємців.

З метою вдосконалення правового регулювання та підвищення ефективності механізму забезпечення договору про управління спадковим майном військовослужбовців доцільно:

а) внести зміни до ЦК України, передбачивши спеціальний порядок управління спадковим майном військовослужбовців у період воєнного стану;

б) закріпити право нотаріуса призначати тимчасового управителя за відсутності згоди спадкоємців;

в) розширити перелік засобів цивільно-правового забезпечення договору, передбачивши обов'язкове страхування відповідальності управителя;

г) запровадити державний реєстр договорів про управління спадковим майном, що забезпечить прозорість та унеможливить зловживання.

Отже, роль нотаріуса в договорі управління спадковим майном військовослужбовців полягає в посвідченні такого договору, що надає йому юридичної сили, а також контролі за дотриманням процедури та законодавства, включно з перевіркою правоздатності сторін, реєстрацією договору у реєстрі та наданням юридичних консультацій щодо прав та обов'язків управителя.

Ключовими функціями нотаріуса, зокрема, є: посвідчення договору; перевірка правоздатності сторін (встановлення сторін договору, перевірка їхньої дієздатності та правоздатності); надання роз'яснення щодо прав, обов'язків, відповідальності та наслідків укладення договору, а також попередження про відповідальність управителя за незаконне розпорядження спадковим майном; контроль за дотриманням законодавства (умови договору мають відповідати вимогам ЦК України та іншим нормативно-правовим актам); внесення відомостей про укладення відповідного договору до Спадкового реєстру.

Незважаючи на правовий режим воєнного стану, нотаріуси продовжують виконувати свої функції, включаючи посвідчення договорів, хоча деякі

дії можуть бути обмежені, як-то угоди щодо відчуження нерухомості, застави. В умовах воєнного стану нотаріуси використовують спеціальні реєстри та бази даних для роботи, а також враховують специфіку при оформленні спадкового майна військовослужбовців.

Висновки. Договір про управління спадковим майном військовослужбовців є важливим інструментом захисту спадкових прав та майнових інтересів спадкоємців у складних умовах воєнного стану. Специфіка його забезпечення полягає у підвищених вимогах до нотаріального контролю, обмеженні повноважень управителя та необхідності застосування додаткових способів гарантування збереження майна. Разом із тим, сучасне законодавство України має істотні прогалини, які потребують усунення шляхом комплексного реформування спадкового права з урахуванням викликів воєнного часу.

Роль нотаріуса у забезпеченні договору про управління спадковим майном військовослужбовців є ключовою, адже він виступає гарантом законності, посередником у балансуванні інтересів та органом контролю за виконанням договору.

З урахуванням сучасних умов воєнного стану та значної кількості спадкових справ військовослужбовців, необхідним є: розробка єдиних методичних рекомендацій для нотаріусів щодо укладення договорів про управління спадковим майном; впровадження цифрових інструментів контролю за діяльністю управителів; удосконалення правового регулювання з метою прискорення процедур у надзвичайних умовах.

Нотаріус постає як центральна ланка у приватноправовому механізмі збереження спадкового майна військовослужбовців, забезпечуючи реалізацію принципів добросовісності, справедливості та правової визначеності в інтересах спадкоємців і суспільства в цілому.

Стаття присвячена аналізу ролі нотаріуса в забезпеченні договору про управління спадковим майном військовослужбовців.

У статті досліджується роль нотаріуса у забезпеченні договору про управління спадковим майном військовослужбовців у системі приватного права.

Акцентовано увагу на специфіці укладення та виконання такого договору в умовах воєнного стану, коли існує підвищений ризик втрати або пошкодження майна.

Зроблено висновок про те, що договір про управління спадковим майном військовослужбовців є важливим інструментом захисту спадкових прав та майнових інтересів спадкоємців у складних умовах воєнного стану. Специфіка його забезпечення полягає у підвищених вимогах до нотаріального контролю, обмеженні повноважень управителя та необхідності застосування додаткових способів гарантування збереження майна. Разом із тим, сучасне законодавство України має істотні прогалини, які потребують усунення шляхом комплексного реформування спадкового права з урахуванням викликів воєнного часу.

Визначено ключові функції нотаріуса: забезпечення законності, балансування інтересів спадкоємців, управителів і кредиторів, а також контроль за виконанням договору.

Обґрунтовано, що нотаріус є центральною фігурою у збереженні спадкового майна військовослужбовців, оскільки саме він виступає гарантом правової визначеності, добросовісності та справедливості.

Зазначено, що з урахуванням сучасних умов воєнного стану та значної кількості спадкових справ військовослужбовців, необхідним є: розробка єдиних методичних рекомендацій для нотаріусів щодо

укладення договорів про управління спадковим майном; впровадження цифрових інструментів контролю за діяльністю управителів; удосконалення правового регулювання з метою прискорення процедур у надзвичайних умовах.

Ключові слова: договір, спадкове майно, договір про управління спадковим майном, військовослужбовці, нотаріус, приватне право, спадкові правовідносини, правова визначеність, права та інтереси, відповідальність, добросовісність, правовий режим воєнного стану, цивільно-правова відповідальність.

Davydova I., Zubar V.
The role of a notary in securing an agreement on the management of the hereditary property of military personnel

The article is devoted to the analysis of the role of a notary in securing an agreement on the management of the hereditary property of military personnel.

The article examines the role of a notary in securing an agreement on the management of the hereditary property of military personnel in the private law system.

The focus is on the specifics of concluding and executing such an agreement in martial law, when there is an increased risk of loss or damage to property.

The conclusion is made that the agreement on the management of the hereditary property of military personnel is an important tool for protecting the hereditary rights and property interests of heirs in the difficult conditions of martial law. The specifics of its provision lie in the increased requirements for notarial control, the limitation of the powers of the administrator and the need to use additional methods of guaranteeing the preservation of property. At the same time, the modern legislation of Ukraine

has significant gaps that need to be eliminated through a comprehensive reform of inheritance law taking into account the challenges of wartime.

The key functions of a notary are identified: ensuring legality, balancing the interests of heirs, managers and creditors, as well as monitoring the implementation of the contract.

It is substantiated that the notary is a central figure in the preservation of the hereditary property of military personnel, since it is he who acts as a guarantor of legal certainty, good faith and justice.

It is noted that, taking into account the current conditions of martial law and a significant number of hereditary cases of military personnel, it is necessary to: develop unified methodological recommendations for notaries on the conclusion of contracts for the management of hereditary property; introduce digital tools for monitoring the activities of managers; improve legal regulation in order to speed up procedures in emergency conditions.

Key words: contract, inherited property, contract on the management of inherited property, military personnel, notary, private law, hereditary legal relations, legal certainty, rights and interests, responsibility, good faith, legal regime of martial law, civil liability.

Література:

1. Баранкова В. В. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні. *Право та державне управління*. 2018. № 2. (31). Т. 1. С. 49–56.
2. Дерій О. О. Підстави виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. *Цивілістична процесуальна думка*. 2019. № 2. С. 18–25.
3. Джуга М. В. Нотаріальна дія як об'єкт оскарження до суду за правилами цивільного процесу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 4. С. 26–31.
4. Джуга М. В. Спір про право за позовом про оскарження нотаріальних дій чи

відмови в їх вчиненні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 5. С. 155–161. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/26.pdf>

5. Зілковська К. Л. Нотаріус як учасник цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 416–420.

6. Кравченко М. Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3. Том 1. URL: http://lj.kherson.ua/2015/pravo03/part_1/3-1_2015.pdf

7. Крижевська О. О. Загальні положення про передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Випуск 69. С. 108–113.

8. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Дика А. О. Спір про право у цивільному процесі: нотаріат, суд, виконавче провадження: моногр. Київ: Алерта. 2021. 288 с.

9. Анікіна Г. В. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2014. 184 с.

10. Бутнік-Сіверський С. О. Спадкування прав інтелектуальної власності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 241 с.

11. Венедиктова І. В. Порівняльний аналіз довірчого управління майном з альтернативними конструкціями по регулюванню відносин з управління майном. *Вісник національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 17. С. 245–252.

12. Гончаренко В. О. Охорона спадкового майна. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 212–213.

13. Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми захисту права власності в спадкових правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 3. С. 115–132.

14. Заїка Ю. Договір на управління спадщиною. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 29–34.

15. Зінькевич Ю. Є. Договори між спадкоємцями щодо розподілу спадщини: дис. ... док-ра. філософ.: Одеса, 2022. 221 с.

16. Ільків О. В. Договір як підстава виникнення права довірчої власності.

Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 217–219.

17. Кухарев О. Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2018. Випуск 48. Том 1. С. 98–101.

18. Некіт К. Г. Управління спадковим майном: українські та європейські реалії. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 20. С. 157–161.

19. Майданик Р. Поняття довірчого управління нерухомим майном. Право України. 2002. № 12. С. 121–130.

20. Святецька І. Управління спадщиною (стаття 1285 ЦК України). Юридичний радник. 2011. № 4 (58). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d1>

21. Сіщук Л. В. Управління корпоративними правами до прийняття

спадщини. Приватне право і підприємництво. 2018. Вип. 18. С. 95–100.

22. Узунов С. О. Договір про управління спадщиною за цивільним законодавством України: дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Одеса, 2025. 211 с.

23. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Київ, 2004. 20 с.

24. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>

25. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

26. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : навч. посіб. Київ : Істина, 2008. 304 с.

Дата надходження статті: 07.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

І. Давидова,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Ю. Кривенко,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СТАРТАПИ ТА ПРЕТОРСЬКІ ПОЗОВИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТРУМЕНТІВ ІНТЕГРАЦІЇ НОВИХ ОБ'ЄКТІВ У ЦИВІЛЬНИЙ ОБІГ

Постановка проблеми. Соціально-економічні процеси в історії людства завжди супроводжувалися появою нових форм власності, інноваційних моделей управління та специфічних юридичних механізмів їх легітимації. У Стародавньому Римі важливим правовим явищем стала практика преторських позовів, які дозволяли інтегрувати рабів у цивільний обіг як об'єкти права. У сучасному світі аналогічну «функцію інституціоналізації» виконує методологія створення стартапів, яка формує умови для включення інноваційних ідей та цифрових активів в цивільний обіг. Враховуючи практичну значущість даного питання та відсутність теоретичних досліджень в даному напрямку, постає нагальна необхідність структуровано та послідовно дослідити питання інструментів інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг, зокрема, за допомогою стартапів. В контексті порівняльного аналізу інтерес становить аналіз сутності преторських едиктів як один з дієвих інструментів впливу на цивільний обіг Стародавнього Риму.

Метою статті є порівняльний аналіз стартапів та преторських позовів з акцентом на їх функціональне значення в процесі інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг.

Стан дослідження теми.

Вивченню поняття та сутності стартапів, їх впливу на економічні та правові процеси, останнім часом приділяється увага деякими науковцями, серед яких: Н. Б. Демчишак [1], О. І. Дума [2], В. А. Євтушенко [3], Н. О. Іванченко [4], О. О. Курченко [5], Д. О. Розумейко [6–7], С. В. Тимошенко [8] та ін. Окремо дослідженню римського приватного права, в тому числі ролі преторських позовів в забезпеченні та удосконаленні цивільного обігу приділялася увага такими науковцями, як: І. Г. Бабич [9], І. Й. Бойко [10], В. М. Вовк [11], Н. Ю. Голубєва [12], С. Д. Гринько [13–14], Л. В. Ємельянова [15–16], О. А. Підпригора [17], Є. О. Харитонов [18–19] та ін. Разом з тим, порівняльного дослідження окреслених категорій не було здійснено, що свідчить про обґрунтованість обраного напрямку дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Розвиток приватного права у Стародавньому Римі нерозривно пов'язаний із діяльністю претора як носія гнучких та адаптивних механізмів правового регулювання. Одним із ключових інструментів виступали преторські позови, які забезпечували динаміку цивільного обігу та дозволяли виводити за межі традиційної цивільної

системи нові об'єкти майнових відносин. Саме завдяки преторському праву римський приватний обіг отримав можливість інтеграції тих речей, осіб і відносин, які не були передбачені цивільним правом у його архаїчному варіанті.

У римському приватному праві класичної епохи раби не вважалися суб'єктами права, але визнавалися об'єктами майнових відносин. Для врегулювання практичних ситуацій, які виходили за межі суворого цивільного права, претори розробили систему позовів *actiones utiles* та *actiones ficticiae*, що дозволяло гнучко реагувати на економічні потреби [17].

Преторський едикт фактично виступав «правовим акселератором», завдяки якому раби могли включатися у сферу договірних відносин як «засоби» ведення господарської діяльності [18]. Це створювало новий цивільний обіг, де традиційні правові конструкції поступово адаптувалися до соціальних і економічних реалій.

Позови у римському праві виступали основним інструментом захисту суб'єктивних прав. Претор, надаючи або відмовляючи у позові, фактично визначав правовий статус певних відносин. Преторські позови (*actiones honorariae*) створювалися на основі *edictum perpetuum*, у якому претор проголошував засоби захисту для конкретних ситуацій.

Важливо зазначити, що з розвитком суспільних відносин та ускладненням економічного обороту традиційні цивільні позови не завжди забезпечували належний рівень захисту. Це стосувалося, зокрема, прав іноземців, рабів, нових форм майнових прав чи зобов'язань. Для вирішення цих проблем претор почав формувати власні позови, які ґрунтувалися не на букві закону, а на вимогах справедливості.

Преторський позов не змінював *jus civile*, але: доповнював його, створюючи нові засоби захисту; коригував його, усуваючи надмірний формалізм;

розширював сферу дії права, надаючи захист тим категоріям осіб, які раніше його були позбавлені. Таким чином, преторський позов виступав проявом «живого права», орієнтованого на конкретні потреби особи.

Характеризуючи роль преторського позову у захисті прав особи, можна визначити наступні напрямки:

а) подолання правового формалізму, якщо цивільний позов міг бути відхилений через найменшу процесуальну помилку, то преторський позов давав можливість захисту по суті;

б) захист інтересів соціально вразливих осіб, претори створювали позови для захисту прав перегрінів, вільновідпущеників, а згодом і рабів у певних правовідносинах;

в) розвиток справедливості та добросовісності, преторські позови закріплювали підхід, що право має служити людині, а не навпаки;

г) забезпечення реальної рівності сторін, претор міг надати нові процесуальні інструменти слабшій стороні, щоб урівноважити її становище у спорі.

Преторські позови мають важливу роль для правового розвитку, зокрема, вони заклали підвалини для формування доктрини ефективного судового захисту, яка є фундаментом сучасних правових систем. Завдяки преторським позовам було закріплено ідею, що право має розвиватися відповідно до суспільних потреб, що відповідає сучасному принципу верховенства права. Їх практичне застосування демонструє ранні форми захисту прав людини, оскільки вони орієнтувалися на реальне забезпечення правового інтересу особи.

Преторський позов став дієвим механізмом захисту прав особи у римському приватному праві. Він компенсував недоліки *jus civile*, надаючи гнучкий та справедливий правовий захист. Його роль полягає у забезпеченні ефективності судового процесу, розширенні доступу до правосуддя та закріпленні принципів добросовісності й справедливості. Значення

преторського позову виходить далеко за межі античності, оскільки він сформував засади сучасного уявлення про право як інструмент захисту людини та її законних інтересів.

Отже, на відміну від цивільних позовів (*actiones civiles*), які ґрунтувалися на *jus civile*, преторські позови спиралися на *jus honorarium* – право, створене претором з метою виправлення та доповнення чинного права. Завдяки цьому вони слугували гнучким правовим механізмом, що дозволяв враховувати зміни в економічному та соціальному житті.

Класичне римське право спочатку було зорієнтоване лише на громадян Риму та обмежене колом традиційних об'єктів обігу (земля, худоба, раби). Однак розвиток торгівлі, військових кампаній, розширення територій та ускладнення економічних зв'язків зумовлювали потребу у розширенні правового інструментарію [17].

Преторські позови дозволили:

а) інтегрувати іноземців (*peregrini*) у правовий обіг – за допомогою спеціальних формул та позовів (наприклад, *actio utilis*) вони отримували захист своїх майнових прав, навіть не будучи римськими громадянами;

б) розширити коло об'єктів власності – завдяки преторським засобам захисту в цивільний обіг було введено речі, які не визнавалися цивільним правом як *res mancipi*, але мали господарське значення;

в) забезпечити правовий захист нових економічних інструментів, зокрема, преторські позови дозволяли захищати інтереси сторін у випадках, коли цивільне право ще не знало відповідної договірної конструкції;

г) упорядкувати відносини щодо рабів – претори надали можливість розглядати раба не лише як річ, а і як носія певної майнової цінності, що обслуговує цивільний обіг [18].

Преторські позови виконували кілька важливих функцій, а саме:

– адаптаційна – дозволяли праву підлаштовуватися під нові економічні реалії;

– інтеграційна – вводили у цивільний обіг нові об'єкти та учасників;

– компенсаційна – усували прогалини у цивільному праві;

– інноваційна – формували правові моделі, які згодом закріплювалися у цивільному праві (наприклад, захист добросовісного володільця).

Звертаючись до сьогодення, варто зазначити, що стартап це тимчасова «організація», яка створюється для пошуку повторюваної та масштабованої бізнес-моделі. Він базується на інноваційній ідеї або технології, має високий потенціал для швидкого зростання, але також пов'язаний з невизначеністю та ризиками. Стартапи відрізняються від звичайного бізнесу тим, що фокусуються на швидкому розвитку та масштабуванні, а не на миттєвій окупності, та часто потребують залучення зовнішнього фінансування, наприклад, венчурного капіталу. Стартап як форма господарської діяльності базується на пошуку та перевірці інноваційних бізнес-моделей.

Стартап як специфічна форма підприємницької діяльності являє собою інноваційний проєкт, орієнтований на пошук ефективної, масштабованої та відтворюваної бізнес-моделі. Сам термін виник у США наприкінці ХХ століття та швидко поширився на глобальному рівні. Однак у правовій площині визначення поняття стартапу й досі викликає дискусії серед науковців і практиків, оскільки воно поєднує характеристики як традиційного підприємства, так і науково-дослідного проєкту [20].

Цивільне законодавство традиційно застосовує до стартапів загальні норми договірного права. Проте стрімкий розвиток технологій у другій половині ХХ століття зумовив потребу у спеціалізованих

правових механізмах для підтримки інноваційних компаній. У США ще у 1950–1960-х роках почав формуватися інститут венчурного фінансування, що створив сприятливі юридичні умови для інвестування в перспективні проєкти [21].

Еволюція стартапів та зміна підприємницьких підходів відобразилися і на правовому визначенні інноваційних компаній. Спочатку вони сприймалися як новостворені підприємства з високим ризиком і значним потенціалом зростання, що діяли в нестабільному середовищі. Згодом їх почали розглядати як окремих суб'єктів господарювання або інноваційні підприємницькі проєкти, спрямовані на реалізацію новаторських ідей з метою отримання прибутку. До їх характерних рис відносили динамічне масштабування, ризикованість та технологічну залежність.

Цифрова трансформація докорінно змінила уявлення про стартапи, зробивши їх повноправними учасниками інноваційної діяльності, що активно використовують новітні технології для досягнення конкурентних переваг. Сучасні стартапи відзначаються нетрадиційними бізнес-моделями, високим рівнем ризику та орієнтацією на стрімкий розвиток. Такі історичні та сучасні процеси доводять необхідність адаптації цивільного права до специфіки інноваційних проєктів. Загальні договірні норми не завжди можуть належним чином врегулювати правовідносини у сфері стартапів, особливо у питаннях розподілу ризиків, захисту інтелектуальної власності, стимулювання венчурного інвестування чи врегулювання спорів між учасниками інноваційних компаній.

Стартапи використовуються в різних сферах, від створення нових продуктів і послуг до руйнування існуючих галузей. Деякі з найуспішніших стартапів були в технологічному секторі, наприклад Uber, Airbnb і Instagram, які змінили те, як люди подорожують, зупиняються в готелях

і діляться фотографіями. Інші сфери, на які стартапи впливають, включають охорону здоров'я, освіту та фінанси.

Ключовими характеристиками стартапу є:

- інноваційність — стартап пропонує нове рішення, продукт або послугу, що відрізняється від існуючих на ринку;
- масштабованість — його бізнес-модель розроблена для швидкого зростання та виходу на нові ринки без значного збільшення витрат;
- невизначеність і ризик — на ранніх стадіях складно передбачити успіх проєкту, що пов'язано з високими ризиками для інвесторів;
- обмежені ресурси — новостворені компанії часто працюють з мінімальними початковими витратами та обмеженим набором ресурсів;
- пошук бізнес-моделі — основна мета стартапу — знайти та реалізувати бізнес-модель, яка буде стабільною, масштабованою та прибутковою [2].

Юридичний супровід стартапів має подібне значення до преторських позовів: законодавство не завжди встигає за швидкістю появи цифрових активів, фінтех-рішень чи блокчейн-технологій. Саме тому важливу роль відіграють гнучкі правові інструменти — інвестиційні угоди, смарт-контракти, корпоративні угоди, які «легітимізують» нові об'єкти цивільного обігу.

В результаті порівняльного аналізу преторських позовів та стартапів виділимо наступні спільні риси:

- 1) по-перше, функція легітимації: преторські позови визнавали нові практики (використання рабів у майнових відносинах), тоді як стартап-методології легітимізують інноваційні ідеї на ринку;
- 2) по-друге, гнучкість і адаптація: преторське право розширювало межі цивільного права через фікції та утилітарні позови; стартапи через ітеративні моделі адаптують ідеї під ринковий попит;
- 3) по-третє, інституційне закріплення: у Римі — через преторський

едикт, у сучасності – через інвестиційне та корпоративне право, що виконує функцію «регуляторного акселератора»;

4) по-четверте, результат: у Римі – формування стабільного правового обігу з участю рабів як майна; у сучасності – інтеграція інноваційних продуктів та цифрових об'єктів у цивільно-правові відносини.

Таким чином, аналіз преторських позовів дає можливість простежити витоки ідеї гнучкості приватного права та його здатності реагувати на виклики часу. Сучасні цивільно-правові інститути – від захисту прав добросовісного набувача до включення цифрових активів у правовий обіг – ґрунтуються на тій самій логіці, яку впроваджував претор: визнати суспільну потребу та надати їй правовий захист.

Преторські позови виступають історичним прототипом механізмів, які дозволяють сучасному приватному праву інтегрувати нові об'єкти (наприклад, цифрові речі, криптовалюти, інтелектуальні продукти) у систему цивільних відносин.

Висновки. Преторські позови були ключовим механізмом розвитку римського приватного права та інструментом, що забезпечував інтеграцію нових об'єктів у цивільний обіг. Завдяки ним: розширювалося коло учасників цивільних відносин; легалізувалися нові об'єкти економічної діяльності; формувалися універсальні принципи гнучкості та справедливості, які й досі є основою приватного права.

Сучасні цивілістичні концепції підтверджують спадковість римської моделі: право залишається живим організмом, здатним через правові механізми інтеграції (аналогічні преторським позовам) пристосовуватися до нових соціальних та економічних реалій.

Попри різні історичні епохи та соціально-економічні контексти, стартапи і преторські позови мають спільну функцію – створення правових та організаційних умов для включення

нових об'єктів у цивільний обіг. Якщо у Стародавньому Римі цю роль відігравали претори, які через позови «легалізували» участь рабів у майнових відносинах, то у сучасному світі таку ж функцію виконують стартапи, які забезпечує правову і економічну інтеграцію інновацій.

Таким чином, порівняння двох, на перший погляд, далеких явищ дозволяє виявити універсальний принцип – суспільство завжди потребує гнучких інструментів, що узаконюють нові економічні реалії.

Стаття присвячена порівняльному аналізу стартапів та преторських позовів з акцентом на їх функціональне значення в процесі інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг.

Встановлено, що у Стародавньому Римі важливим правовим явищем стала практика преторських позовів, які дозволяли інтегрувати рабів у цивільний обіг як об'єкти права. У сучасному світі аналогічну «функцію інституціоналізації» виконує методологія створення стартапів, яка формує умови для включення інноваційних ідей та цифрових активів в цивільний обіг. Тож необхідним є структуроване та послідовне дослідження питання інструментів інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг, зокрема, за допомогою стартапів.

Зазначено, що преторські позови були ключовим механізмом розвитку римського приватного права та інструментом, що забезпечував інтеграцію нових об'єктів у цивільний обіг. Завдяки ним: розширювалося коло учасників цивільних відносин; легалізувалися нові об'єкти економічної діяльності; формувалися універсальні принципи гнучкості та справедливості, які й досі є основою приватного права. Сучасні цивілістичні концепції підтверджують спадковість римської

моделі: право залишається живим організмом, здатним через правові механізми інтеграції (аналогічні преторським позовам) пристосовуватися до нових соціальних та економічних реалій.

Зроблено висновок про те, що стартапи і преторські позови мають спільну функцію – створення правових та організаційних умов для включення нових об'єктів у цивільний обіг. Якщо у Стародавньому Римі цю роль відігравали претори, які через позови «легалізували» участь рабів у майнових відносинах, то у сучасному світі таку ж функцію виконують стартапи, які забезпечує правову і економічну інтеграцію інновацій.

Доведено, що обидва явища – попри часову та соціально-економічну віддаленість – мають спільну мету: створення правових та організаційних умов для включення нових об'єктів у цивільно-правові відносини.

Ключові слова: римське право, цивільне право, стартап, преторський едикт, цивільний обіг, інновації, легітимація, раби, цифрові активи, об'єкт цивільних правовідносин, концепція, принцип справедливості, економічні відносини.

Davydova I., Kryvenko I. Startups and praetorian claims: a comparative analysis of tools for integrating new objects into civil circulation

The article is devoted to a comparative analysis of startups and praetorian claims with an emphasis on their functional significance in the process of integrating new objects into civil circulation.

It has been established that in ancient Rome, the practice of praetorian claims, which allowed the integration of slaves into civil circulation as objects of law, became an important legal phenomenon. In the modern

world, a similar “institutionalization function” is performed by the methodology of creating startups, which creates conditions for the inclusion of innovative ideas and digital assets into civil circulation. Therefore, a structured and consistent study of the issue of tools for integrating new objects into civil circulation, in particular, using startups, is necessary.

It is noted that praetorian claims were a key mechanism for the development of Roman private law and a tool that ensured the integration of new objects into civil circulation. Thanks to them: the circle of participants in civil relations was expanded; new objects of economic activity were legalized; universal principles of flexibility and justice were formed, which are still the basis of private law. Modern civilist concepts confirm the heredity of the Roman model: law remains a living organism, capable of adapting to new social and economic realities through legal mechanisms of integration (similar to praetorian claims).

It is concluded that startups and praetorian claims have a common function – the creation of legal and organizational conditions for the inclusion of new objects in civil circulation. If in ancient Rome this role was played by praetors, who through claims “legalized” the participation of slaves in property relations, then in the modern world the same function is performed by startups that ensure the legal and economic integration of innovations.

It is proved that both phenomena-despite the temporal and socio-economic distance – have a common goal: the creation of legal and organizational conditions for the inclusion of new objects in civil legal relations.

Key words: Roman law, civil law, startup, praetorian edict, civil circulation, innovations, legitimation, slaves, digital assets, object of civil

legal relations, concept, principle of justice, economic relations.

Література:

1. Демчишак Н. Б., Хильченко М. О. Стартап-екосистема: інституційні та фінансові аспекти стимулювання розвитку в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 13–14. С. 5–13.
2. Дума О. І., Завтура К. О. Екосистема стартапів в Європі: кращі практики та уроки для України. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2021. № 3 (1). С. 119–130.
3. Євтушенко В. А., Кудінова М. М. Тенденції розвитку стартап-руху в Україні. Економіка та управління підприємствами. 2019. Вип. 48-2. С. 41–45.
4. Іванченко Н. О., Подскребко О. С., Сідлецька А. О. Основні проблеми та перспективи розвитку ринку стартапів в Україні. Бізнесінформ. 2020. № 4. С. 303–311.
5. Курченко О. О. Становлення та розвиток стартапів в Україні: проблеми та шляхи вирішення. Український соціум. 2016. № 2 (57). С. 80–87.
6. Розумейко Д. О. Адаптація цивільного права до викликів інноваційного середовища: стартапи як правовий феномен. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 2. С. 455–459.
7. Розумейко Д. О. Стартап: цивілістичні аспекти : дис. ... д-ра філософії. Одеса, 2025. 203 с.
8. Тимошенко М. В. Інноваційні стартапи як чинник розвитку економіки: краща світова практика та досвід України. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2022. Вип. 33. С. 13–20.
9. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 22 с.
10. Бойко І. Й. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні. Науковий вісник Львівського державного

університету внутрішніх справ. 2013. Вип. 2. С. 87–96.

11. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 32 с.

12. Голубева Н. Ю. Вчення про зобов'язання у Давньоримському цивільному праві. Часопис цивілістики. 2011. Вип. 10. С. 93–96.

13. Гринько С. Д. Поняття та ознаки реценції римського приватного права. Часопис цивілістики. 2012. Вип. 12. С. 74–79.

14. Гринько С. Д. Реценція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 36 с.

15. Ємельянова Л. В. Класифікація засобів забезпечення зобов'язань, що існували у Стародавньому Римі. Актуальні проблеми держави і права. 2004. Вип. 19. С. 229–336.

16. Ємельянова Л. В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві. Актуальні проблеми держави і права. 2002. Вип. 4. С. 77–80.

17. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підруч. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

18. Харитонов Є. О. Основы римского частного права : консп. лекц. 4-вид., перероб. і доповн. Харків : Одиссей, 2008. 312 с.

19. Харитонов Є. О. Реценція римського приватного права (історико-правові та теоретичні аспекти). Одеса : Одес. ун-т, 1997. 193 с.

20. Розумейко Д. О. Еволюція стартапів: історичний розвиток та ключові етапи становлення. Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, Україна, 29–30 листоп. 2024 / ред. С. Бурма ; Інститут інноваційної освіти. Київ–Запоріжжя : АА Тандем, 2024. С. 60–63.

21. Діба М., Гернего Ю. Венчурне фінансування : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2021. 144 с.

Дата надходження статті: 07.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

A. Derevianko,

PhD, Doctoral Candidate at the Educational
and Scientific Institute of Law,
Interregional Academy of Personnel Management

INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF THE MIGRATION MANAGEMENT SYSTEM IN UKRAINE: FROM CENTRALIZED APPROACH TO INTER-AGENCY COORDINATION

The full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has fundamentally changed the migration situation in the state, creating unprecedented challenges for the migration management system. The contemporary geopolitical crisis has exposed both the vulnerabilities and adaptive capacities of existing institutional frameworks, necessitating comprehensive analysis of their transformation dynamics. According to official data, millions of Ukrainians became internally displaced persons, and a significant number of citizens sought refuge in neighboring countries. These demographic shifts represent not merely quantitative changes but qualitative transformations in the nature of migration flows, requiring sophisticated analytical approaches to understand their long-term implications for state policy. Such scale of forced population displacement requires a radical restructuring of the institutional architecture for managing migration processes.

Under martial law conditions, traditional approaches to migration management, based on routine administrative procedures of peacetime, proved inadequate to new realities. The crisis situation demanded immediate institutional innovation and adaptive governance mechanisms that could function effectively under conditions

of extreme uncertainty and rapid change. The state was forced to promptly adapt its institutional system to simultaneously address the tasks of protecting refugees, assisting internally displaced persons, supporting Ukrainian migrants abroad, and maintaining security control under active combat conditions. This multidimensional challenge highlighted the critical importance of institutional resilience and flexibility in contemporary public administration systems.

The reorganization of central executive bodies in July 2025, particularly the creation of the Ministry of Social Policy, Family and Unity of Ukraine through the consolidation of several agencies' functions, became a logical consequence of the need to optimize public administration under limited resources and growing challenges. This institutional reconfiguration represents a paradigmatic shift in understanding migration governance as an integrated policy domain requiring holistic approaches rather than fragmented sectoral interventions. This actualizes the study of institutional transformation processes in the migration management system as an important element of state-building under wartime conditions.

The objective of this study is to analyze institutional transformations of the migration management system

in Ukraine in the context of transition from a centralized approach to an inter-agency coordination model, with particular emphasis on changes caused by martial law and the need to adapt to contemporary national security challenges. The methodological approach employed combines institutional analysis with policy evaluation frameworks to provide comprehensive insights into the transformation dynamics.

The issue of institutional transformations in migration management in Ukraine has been studied by several domestic scholars. The scholarly discourse on this topic reflects evolving theoretical perspectives and methodological approaches that mirror the complexity of migration phenomena themselves. T. V. Drakokhrust in her monograph "State Migration Policy of Ukraine" (2020) comprehensively analyzed the evolution of the institutional migration management system, although her research did not cover the radical changes of the wartime period [1]. Her work provides valuable baseline analysis for understanding pre-war institutional configurations and their inherent strengths and limitations.

The encyclopedic publication "Migration Processes in the Modern World" edited by Yu. I. Rymarenko (2008) laid theoretical foundations for understanding the role of various actors in migration policy formation and implementation, but requires updating considering contemporary realities [2]. The temporal gap between this foundational work and current circumstances underscores the dynamic nature of migration studies as a field requiring constant theoretical and empirical renewal.

The normative-legal foundations of the system's functioning are enshrined in Ukraine's laws "On Central Executive Bodies" (2011), regulations on individual ministries and agencies approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine [3]. These legislative frameworks constitute

the formal institutional infrastructure within which migration governance operates, though their practical implementation often reveals gaps between de jure provisions and de facto practices. However, dynamic changes in the organizational structure of public administration require constant updating of analytical approaches to assessing the effectiveness of institutional transformations. Foreign studies of migration management, particularly works by European scholars within EU migration policy integration programs, provide valuable comparative material for evaluating Ukrainian reforms, but the specificity of the wartime context makes direct transfer of foreign experience limited. The unique characteristics of Ukraine's situation necessitate development of context-specific theoretical frameworks that can adequately capture the complexity of migration governance under conditions of armed conflict.

The institutional transformation of Ukraine's migration management system reflects the evolution of conceptual approaches from sectoral management to an integrated coordination model. This evolution corresponds to broader trends in public administration theory, which increasingly emphasizes network governance, collaborative management, and cross-sectoral coordination as essential elements of effective policy implementation. At the initial stage of independent Ukraine's formation, migration management was characterized by fragmentation and the absence of a unified coordinating institution. This institutional fragmentation reflected the broader challenges of post-Soviet state-building, where new administrative structures had to be constructed while simultaneously addressing immediate governance needs.

The creation of the State Migration Service in 2009 as a specialized executive body became an important step in centralizing migration management [4]. This institutional innovation represented

an attempt to apply principles of administrative rationalization and functional specialization to the migration policy domain. Subordinating the SMS to the Ministry of Internal Affairs ensured concentration of main migration policy implementation functions within a unified institutional vertical. The hierarchical structure facilitated standardization of procedures and enhanced accountability mechanisms, though it also introduced certain rigidities that would later prove problematic. This allowed standardization of administrative service procedures and improved efficiency of control and supervisory functions.

However, the centralized model revealed its limitations under increasingly complex migration challenges. The growing interconnection between migration and other policy domains – economic development, social welfare, security, cultural integration – exposed the inadequacy of siloed approaches to migration governance. The need to consider economic, social, security, and humanitarian aspects of migration required involving expertise from various agencies, which was not always effectively ensured within the centralized structure. This recognition of migration as a cross-cutting policy issue necessitated fundamental rethinking of institutional arrangements and coordination mechanisms.

Ukraine's course toward European integration became a catalyst for institutional transformations in migration management. The Europeanization process introduced new normative frameworks, operational standards, and institutional models that challenged existing administrative practices and required substantial adaptation efforts. Implementation of European standards required adapting the national institutional architecture to the principles of the Common European Asylum System and Schengen agreements. Signing the Association Agreement with

the EU in 2014 actualized the need to harmonize Ukrainian migration legislation with European norms [6]. This harmonization process involved not merely technical adjustments but fundamental reconceptualization of migration governance principles and practices. This required not only legislative changes but also institutional adaptation, including creating new coordination mechanisms with European partners and implementing European standards for administrative service provision. The capacity-building dimension of European integration proved particularly significant, requiring substantial investments in human resources development and technological modernization.

The visa liberalization process with the EU placed additional requirements on modernizing institutional infrastructure, particularly implementing biometric technologies, creating integrated information systems, and ensuring compliance with European personal data protection standards. These technological and procedural innovations represented broader digital transformation trends in public administration, demonstrating how migration governance increasingly depends on sophisticated information management capabilities.

The full-scale Russian aggression caused the most radical institutional transformations in independent Ukraine's history. The magnitude and speed of required adaptations exceeded any previous reform efforts, creating what might be characterized as a critical juncture in institutional development. Mass internal population displacement, refugee flows, and the need to coordinate international humanitarian aid required a fundamental restructuring of the migration management system. Creating a network of assistance centers for internally displaced persons, deploying temporary accommodation points, and organizing evacuation measures required rapid resource

mobilization from various agencies. The emergency response demonstrated both the adaptive capacity of Ukrainian institutions and the importance of pre-existing administrative capabilities that could be rapidly repurposed for crisis management. Traditional bureaucratic procedures were simplified or temporarily suspended to ensure rapid response to the humanitarian crisis. This procedural flexibility, while necessary for effective crisis response, also raised important questions about maintaining accountability and rule of law under emergency conditions.

Coordination with international organizations and partner country governments gained particular relevance. The internationalization of migration governance created new institutional interfaces between domestic and international actors, requiring development of novel coordination mechanisms and operational protocols. Ukraine was forced to create new institutional mechanisms for managing relations with UNHCR, the International Organization for Migration. EU governments, and other countries providing assistance to Ukrainian refugees. These multilevel governance arrangements demonstrated the increasing importance of transnational institutional networks in contemporary migration management.

The creation of the Ministry of Social Policy, Family and Unity of Ukraine in July 2025 through consolidating functions of the Ministry of Social Policy with functions of the former Ministry of National Unity became a logical consequence of the need to consolidate efforts in working with various migrant categories [7]. This institutional merger reflects broader public administration reform trends toward creating integrated service delivery mechanisms that can address complex, multidimensional policy challenges more effectively than traditional sectoral approaches.

The new institutional architecture provides for integrating functions

regarding internally displaced persons, refugees, labor migrants, and Ukrainians abroad within a single agency. This functional integration creates opportunities for policy coherence and administrative efficiency, though it also presents challenges in terms of managing diverse stakeholder interests and operational requirements. This allows optimizing budget resource utilization, eliminating functional duplication, and ensuring a comprehensive approach to social protection of various migrant categories. The resource optimization dimension proves particularly crucial under conditions of fiscal constraints and competing budgetary priorities characteristic of wartime economies.

Integrating the State Employment Service into the new ministry's system creates prerequisites for more effective labor migration regulation and promoting employment of internally displaced persons [8]. This institutional consolidation recognizes the fundamental interconnection between migration and labor market dynamics, enabling more sophisticated policy interventions that address both dimensions simultaneously. Functional consolidation allows developing integrated professional training and social adaptation programs that consider specific needs of different migrant categories. The human capital development aspect of migration governance thus becomes more systematically addressed through integrated institutional frameworks.

Transition to an inter-agency coordination model requires creating effective mechanisms for coordinating actions of various executive bodies. The complexity of coordination challenges increases exponentially with the number of involved actors, requiring sophisticated governance mechanisms that can manage both vertical and horizontal coordination dimensions. The Cabinet of Ministers of Ukraine plays a key role in this process as the coordinating body ensuring unity

of state migration policy. Creating inter-agency working groups and coordination councils allows prompt resolution of complex issues requiring expertise from various agencies. These collaborative governance structures represent attempts to institutionalize coordination processes that might otherwise depend on informal networks and personal relationships. Regular meetings and information exchange between relevant ministries ensure synchronization of their activities and prevention of competence conflicts. The institutionalization of communication channels proves essential for maintaining policy coherence across diverse organizational boundaries.

Implementing digital coordination technologies, particularly creating integrated information systems and electronic document flow, increases inter-agency interaction efficiency and reduces administrative costs. The digital transformation of coordination mechanisms represents a qualitative leap in administrative capacity, enabling real-time information sharing and collaborative decision-making across organizational boundaries. Process automation allows shortening decision-making timeframes and improving administrative service quality. However, digitalization also introduces new challenges related to cybersecurity, data protection, and digital inequality that must be systematically addressed.

The contemporary institutional architecture for migration management in Ukraine continues evolving under the influence of changing internal and external factors. This evolutionary process reflects the dynamic nature of institutional development, where structures and processes continuously adapt to emerging challenges and opportunities. Completion of the active phase of military actions will require system adaptation to post-conflict recovery tasks, including reintegration of refugees and internally displaced

persons [9]. The post-conflict transition will likely necessitate another round of institutional reforms, focusing on long-term integration and development objectives rather than emergency response.

Integration into European migration management structures will require further harmonization of the national institutional system with European standards. This ongoing Europeanization process involves not merely formal compliance with EU requirements but substantive transformation of administrative cultures and operational practices. This includes participation in joint European programs, implementation of EU directives, and adaptation to new challenges related to global migration trends. The transnational dimension of migration governance will likely become increasingly prominent, requiring Ukrainian institutions to develop sophisticated capabilities for international cooperation and coordination. Technological modernization remains a key factor in improving institutional system efficiency. Implementation of artificial intelligence, big data analytics, and blockchain technologies could revolutionize migration management processes, making them more transparent, efficient, and citizen-oriented [10]. These emerging technologies offer transformative potential but also require careful consideration of ethical implications and regulatory frameworks to ensure their responsible deployment.

The institutional transformation of Ukraine's migration management system demonstrates a gradual transition from a centralized model to a complex inter-agency coordination system. This transition reflects broader paradigm shifts in public administration theory and practice, from hierarchical control to network governance models. This process was accelerated by Ukraine's European integration aspirations and fundamentally transformed

under martial law conditions. The 2025 reorganization became an important step toward optimizing institutional architecture, ensuring consolidation of functions regarding various migrant categories within a single agency. The reform trajectory demonstrates how external shocks can catalyze institutional innovations that might otherwise take decades to implement through incremental reform processes. However, the success of these reforms will depend on the effectiveness of inter-agency coordination mechanisms and the system's ability to adapt to future challenges. Institutional sustainability requires continuous learning and adaptation capabilities that enable organizations to respond effectively to emerging challenges while maintaining core functional competencies.

Further development of the institutional system should focus on principles of flexibility, technological modernization, and compliance with European standards while maintaining the capability to effectively respond to crisis situations and ensure national security in a dynamic migration environment. The balancing of these multiple objectives requires sophisticated strategic management capabilities and continuous institutional learning processes that can integrate lessons from both successes and failures in migration governance.

The article examines the institutional transformation of the migration management system in Ukraine, analyzing the transition from a centralized approach to an inter-agency coordination model under conditions of full-scale armed aggression by the Russian Federation. The study reveals how the unprecedented migration crisis, characterized by millions of internally displaced persons and refugees, has necessitated a fundamental restructuring of the institutional

architecture for migration process management. It is demonstrated that traditional peacetime administrative procedures proved inadequate for addressing the scale and complexity of wartime migration challenges, compelling rapid adaptation of institutional mechanisms.

The evolution of conceptual approaches to migration management is traced from the fragmented system of the early independence period through centralization efforts with the establishment of the State Migration Service in 2009 to the contemporary integrated coordination model. Particular attention is paid to the impact of European integration processes on institutional development, specifically analyzing the implementation of European standards following the signing of the EU Association Agreement in 2014, including visa liberalization requirements and harmonization with European asylum and migration policies.

The radical institutional transformations caused by martial law conditions are analyzed, including the establishment of assistance networks for internally displaced persons, coordination with international humanitarian organizations, and the creation of new mechanisms for managing relations with UNHCR, the International Organization for Migration, and partner governments. Special focus is placed on the 2025 reorganization that created the Ministry of Social Policy, Family and Unity of Ukraine through functional consolidation, representing a new stage of institutional evolution aimed at optimizing resource utilization and eliminating functional duplication.

The emerging inter-agency coordination mechanisms are examined, including the role of digital technologies in enhancing administrative efficiency and the development of integrated information systems. Key challenges facing the contemporary

institutional architecture are identified, including post-conflict recovery requirements, further European integration demands, and the necessity for technological modernization.

Key words: migration management, institutional transformation, inter-agency coordination, internally displaced persons, European integration, Ukraine, martial law.

Дерев'янка А. Інституційна трансформація системи управління міграційними процесами в Україні: від централізованого підходу до міжвідомчої координації.

У статті досліджено інституційну трансформацію системи управління міграційними процесами в Україні, проаналізовано перехід від централізованого підходу до моделі міжвідомчої координації в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації. Розкрито, як безпрецедентна міграційна криза, що характеризується мільйонами внутрішньо переміщених осіб та біженців, зумовила необхідність кардинальної перебудови інституційної архітектури управління міграційними процесами. Продемонстровано, що традиційні адміністративні процедури мирного часу виявилися неадекватними для вирішення масштабів та складності воєнних міграційних викликів, змушуючи до швидкої адаптації інституційних механізмів.

Простежено еволюцію концептуальних підходів до управління міграцією від фрагментованої системи раннього періоду незалежності через зусилля централізації зі створенням Державної міграційної служби у 2009 році до сучасної інтегрованої моделі координації. Приділено особливу увагу впливу євроінтеграційних процесів на інституційний розвиток, зокрема проаналізовано імплементацію

європейських стандартів після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році, включаючи вимоги лібералізації візового режиму та гармонізації з європейськими політиками притулку та міграції.

Проаналізовано радикальні інституційні трансформації, спричинені умовами воєнного стану, включаючи створення мереж допомоги внутрішньо переміщеним особам, координацію з міжнародними гуманітарними організаціями та створення нових механізмів управління відносинами з УВКБ ООН, Міжнародною організацією з міграції та урядами-партнерами. Акцентовано увагу на реорганізації 2025 року, що створила Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України через функціональну консолідацію, представляючи новий етап інституційної еволюції, спрямований на оптимізацію використання ресурсів та усунення дублювання функцій.

Розглянуто механізми міжвідомчої координації, що формуються, включаючи роль цифрових технологій у підвищенні адміністративної ефективності та розвиток інтегрованих інформаційних систем. Ідентифіковано ключові виклики, що стоять перед сучасною інституційною архітектурою, включаючи вимоги постконфліктного відновлення, подальші вимоги європейської інтеграції та необхідність технологічної модернізації.

Ключові слова: управління міграцією, інституційна трансформація, міжвідомча координація, внутрішньо переміщені особи, європейська інтеграція, Україна, воєнний стан.

Bibliography:

1. Дракохруст Т. В. Державна міграційна політика України : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 416 с.
2. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та націо-

нальний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія, практика) [Енциклопедія] / за ред. Ю. І. Римаренка. Київ : Довіра, 2008. 912 с.

3. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3166-17>

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» від 28 жовтня 2015 р. № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text>

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України» від 20 серпня 2014 р. № 360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text>

6. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України : Постанова Кабінету Міністрів

України від 30.03.2016 № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-n>

7. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. URL: <https://www.msp.gov.ua/>

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 року № 509 «Про облік внутрішньо переміщених осіб». URL: <https://www.kmi.gov.ua/pras/247658152>

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам». URL: <https://surl.li/taiprot>

10. Положення про Міністерство економіки України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459. URL: <https://www.kmi.gov.ua/pras/247586618>

Дата надходження статті: 19.08.2025

Дата прийняття статті: 01.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:340.15(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.8>

Л. Ілин,

кандидат історичних наук, доцент
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»

ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ЯК ЧИННИК ІДЕНТИЧНОСТІ ПРАВОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізаційних викликів, європейської інтеграції та триваючої війни питання збереження та розвитку української правової ідентичності набуває виняткової ваги. Правова традиція виступає не лише історичною категорією, а й динамічним чинником, який визначає особливості правової цивілізації, формує характер правової культури та впливає на напрями державотворення. В українському контексті правова традиція пройшла складний шлях: від національних форм права Київської Русі, литовсько-польської доби, козацько-гетьманських інституцій до її руйнації в умовах радянської ідеології. Саме радянський період спричинив глибоку деформацію правосвідомості, витіснив національні правові концепти та утвердив патерналістсько-етатистські підходи, несумісні з демократичною правовою культурою.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну чітко засвідчило, що повернення до української правової традиції та відмова від радянської правової спадщини є не лише історичною необхідністю, а й нагальною умовою для формування стійкої національної правової ідентичності. Ця трансформація є особливо важливою у контексті формування української правової цивілізації як органічної частини європейського правового простору.

У науковій літературі дедалі частіше наголошується, що правова традиція виконує інтеграційну

функцію, зберігаючи спадковість правових ідей та забезпечуючи ідентичність правової системи в умовах змін [6, с. 34; 10, с. 104]. Проте для українського суспільства актуальним залишається питання: якою мірою національна правова традиція може і повинна стати основою модернізаційних процесів у сфері права? У цьому контексті надзвичайної ваги набуває дослідження українського виміру правової традиції як чинника правової цивілізації, що дозволить не лише виявити її історико-культурні особливості, а й окреслити перспективи її актуалізації в умовах війни, євроінтеграції та пострадянського правового плюралізму.

З огляду на зазначене, наукова актуальність статті полягає у необхідності комплексного осмислення української правової традиції як засадничого елементу правової цивілізації та визначенні шляхів її інтеграції в сучасну правову культуру задля зміцнення національної ідентичності та формування ефективної демократичної правової системи.

Стан дослідження. Аналіз наукових досліджень свідчить про зростаючий інтерес дослідників до правової традиції як багатовимірного феномена, що поєднує історичний, культурний та аксіологічний аспекти. У працях таких вчених, як Г. Дж. Берман та Г. Гленн, акцентується на її ролі як основи ідентичності правової цивілізації та носія стабільності правової системи. В українському контексті правова традиція розглядається

як чинник, що визначає національні особливості праворозуміння та правотворення (Ю. Лобода, С. Павлов), а також як динамічний елемент, який взаємодіє з правовою системою та культурою (Д. Вовк). Такі сучасні дослідники, як Є. Тітов та М. Шевчук наголошують на ціннісному потенціалі традицій у праві, їх здатності виступати орієнтиром для сучасних правових реформ.

Загалом науковий дискурс формує розуміння правової традиції як інтегративного чинника, що забезпечує спадковість і водночас відкритість правової системи до модернізації.

Метою статті є комплексне дослідження правової традиції як ключового чинника формування ідентичності правової цивілізації в українському контексті, з урахуванням історико-правової спадковості, трансформаційних впливів радянської та пострадянської правових моделей, а також сучасних викликів, зумовлених війною, європейською інтеграцією та глобалізаційними процесами; обґрунтування шляхів актуалізації української правової традиції як підґрунтя для розбудови національної правової культури, посилення демократичних інститутів та інтеграції України до європейського правового простору.

Виклад основного матеріалу. У сучасній теорії держави і права правова традиція розглядається як багатовимірне явище, що інтегрує ціннісні, культурні та нормативні компоненти правової системи. У сучасному науковому дискурсі (Д. Вовк [2; 3; 4], Г. Глен [11], Ю. Лобода [6], С. Павлов [7; 8], Є. Тітов [9], М. Шевчук [10]) підкреслюється, що правова традиція – це не лише сукупність усталених правових норм чи звичаїв, але й спосіб мислення, соціальні практики, що передаються крізь покоління та формують правову ідентичність спільноти. Вона виступає своєрідним «кодом» правової цивілізації, через який суспільство визначає власні

цінності, пріоритети й орієнтири у правовому регулюванні.

З огляду на таку широту змісту правової традиції, багатовекторними є і її функції. По-перше, вона виконує інтеграційну функцію, об'єднуючи минуле, сучасне і майбутнє в єдину правову парадигму, створюючи тяглість правового розвитку. По-друге, ціннісно-орієнтаційна функція полягає у формуванні моральних ідеалів і цінностей, що визначають характер правового регулювання. По-третє, правова традиція виконує ідентифікаційну функцію, завдяки якій суспільство самоідентифікує себе в межах певної правової цивілізації. Як наслідок, правова традиція не обмежується сферою права в його формально-юридичному сенсі, а включає в себе глибинні культурні й ментальні коди, що визначають саму суть правової системи.

З позицій українського контексту правова традиція має ще одну важливу характеристику – вона формувалася на перетині різних цивілізаційних впливів (візантійського, західноєвропейського, релігійного), що зумовлює її багатшаровість і часто суперечливість. Це робить українську правову традицію особливо чутливою до зовнішніх трансформацій і викликів, зокрема таких, як радянська правова ідеологія чи сучасна євроінтеграція. Проте саме ця гібридність створює потенціал для її розвитку як унікального чинника правової ідентичності.

Важливо зазначити, що правова традиція є складовою правової культури, проте має самостійне значення. Якщо правова культура охоплює широку систему уявлень, знань, цінностей і практик у правовій сфері, то правова традиція зосереджується на спадкоємності, «пам'яті права», яка відтворюється у правових інститутах і соціальних очікуваннях [4, с. 303]. Ця теза особливо важлива в умовах суспільних криз, коли відродження правової традиції може виступати механізмом консолідації нації та її правової ідентичності.

У науковій літературі також дискутується питання співвідношення правової традиції й модернізаційних процесів. Як слушно зауважує Г. Берман, правова традиція не є статичною: вона змінюється під впливом нових соціальних реалій, зберігаючи при цьому свій базовий ціннісний стрижень [1, с. 205]. Це дозволяє поєднувати традиційні засади з інноваціями, що необхідно враховувати при побудові сучасної української правової системи.

Отже, правова традиція це не анахронізм, а динамічний ресурс розвитку правової цивілізації. Її роль особливо зростає в періоди кризових трансформацій, коли суспільство потребує повернення до фундаментальних цінностей і водночас інтеграції нових правових моделей. У цьому контексті актуалізація української правової традиції стає ключовою умовою формування стійкої правової ідентичності в умовах війни, глобалізації та євроінтеграції.

Якщо говорити про процес і етапи становлення української правової традиції, то цей процес відбувався на перетині різних цивілізаційних впливів, що обумовило її багатовекторність і складну еволюцію. Вона має глибоке історичне коріння, яке починається ще з часів Давньоруської держави, коли було закладено основи правового регулювання, що поєднувало звичаєве право, християнсько-візантійські норми та елементи княжого законодавства. «Руська правда» як один із перших писаних правових кодексів на території України не лише закріпила звичаєві норми, але й започаткувала традицію кодифікації права, що є фундаментальною рисою правової ідентичності українського суспільства. Це свідчить про прагнення гармонізувати звичаєві засади з письмовими правовими приписами, поєднуючи сакральність традиції та потреби правової практики.

У період Литовсько-Польської доби українська правова традиція

зазнала значного впливу Литовських статутів, які, будучи кодифікацією права Великого князівства Литовського, стали не лише правовим документом, але й інструментом збереження автономії українських земель у складі різних державних утворень. Литовські статuti відображали принципи верховенства права та судової незалежності, що знайшло свій відгомін у правосвідомості українців. Саме в цей період сформувався правовий дуалізм – поєднання національних і запозичених норм, що згодом стане характерною рисою української правової культури.

Особливого значення набуває доба Гетьманщини, яка вважається апогеєм розвитку української правової традиції. «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.), відомі як Конституція Пилипа Орлика, не лише закріпили унікальну систему розподілу влади та обмеження гетьманської влади радою, але й відобразили прагнення до правового оформлення української державності на засадах свободи та рівності. Цей документ, на думку С.Іванова, став першим проявом модерної правової ідентичності українців, що базується на ідеях республіканізму та верховенства права [5, с. 26].

Натомість у період інкорпорації українських земель до складу імперій Романових та Габсбургів, національна традиція втратила значну частину своїх правових особливостей. Російська імперія провадила політику уніфікації права, поступово витісняючи національні правові норми. Така політика не лише зруйнувала автономні інститути, але й започаткувала деформацію правової традиції, спрямовану на підкорення суспільства централізованій владі. Це заклало підвалини правового нігілізму, що зберігався у правосвідомості українців у наступні століття.

Кульмінацією деструкції української правової традиції стала

радянська доба. Радянська правова ідеологія витіснила історично сформовані українські правові орієнтири, замінивши їх доктриною «революційної законності», де право було інструментом політичної доцільності, а не ціннісним орієнтиром суспільного життя. Знищення національних правових інституцій, ідеологізація права та підпорядкування судової системи партійному контролю призвели до глибокої кризи правової культури та утвердження патерналістсько-репресивної моделі взаємодії держави і суспільства.

Лише в умовах незалежності розпочався процес ренесансу української правової традиції. Відновлення демократичних засад, розбудова власної правової системи та орієнтація на європейські цінності створили можливість для переосмислення історичного правового спадку. Особливо виразно цей процес актуалізувався після 2014 р., а повномасштабне вторгнення 2022 р. стало вододілом, який продемонстрував необхідність остаточного відходу від радянської правової спадщини й утвердження правової системи, що базується на національних і європейських цінностях. Сьогодні українська правова традиція постає не лише як історичний феномен, а й як чинник національної ідентичності, покликаний забезпечити єдність суспільства та його правовий розвиток у глобалізованому світі.

У сучасних умовах, українська правова традиція виступає не лише історико-культурним феноменом, а й важливим чинником правової цивілізації, що визначає ідентифікаційні орієнтири нації. Вона формує специфічну правову ментальність, у межах якої право сприймається не лише як система норм, але й як відображення ціннісних пріоритетів суспільства. Відтак українська правова традиція набуває подвійної функції: з одного боку, вона є механізмом збереження національної правової ідентичності, а з іншого — платформою для

інтеграції до європейського правового простору.

Сучасний український вимір правової традиції не може бути проаналізований поза контекстом глобальних трансформацій, зокрема євроінтеграції та російсько-української війни. Європейський вибір, закріплений Конституцією та численними міжнародними угодами, актуалізує переосмислення національної правової спадщини через призму принципів верховенства права, захисту прав людини та демократичного врядування. Збереження української правової традиції в цьому процесі має ключове значення для уникнення культурної та правової асиміляції. У цьому контексті особливої ваги набувають інституційні реформи, спрямовані на зміцнення верховенства права, розширення доступу до правосуддя та формування ефективної системи захисту прав і свобод.

Водночас, повномасштабне вторгнення та війна, що триває з 2014 р., стала своєрідним «вододілом», коли відбулося рішуче відкидання радянської правової спадщини як несумісної з ідеалами правової держави. Саме війна повернула до суспільного дискурсу ідею, що українська правова традиція є фундаментом національної єдності та інструментом опору агресії, а критика радянської правової ідеології не є політичним актом, а необхідною умовою відновлення власної правової ідентичності. Українська правова культура, яка історично поєднувала ідеї свободи, громадського самоврядування та справедливості, нині розглядається як ідеологічна основа для відбудови держави та утвердження правопорядку.

Глобалізаційні процеси, зі свого боку, вимагають від України вироблення гнучкої правової стратегії, здатної інтегрувати національні традиції у ширший міжнародний контекст. На нашу думку, виклики глобалізації не повинні призводити до уніфікації чи розмивання правової ідентичності;

навпаки, вони створюють можливості для презентації української правової традиції як складової європейської правової цивілізації. Це означає, що українське право має розвиватися не лише шляхом запозичення іноземних моделей, але й через концептуальне осмислення власного правового досвіду, вбудовуючи його у світовий правовий дискурс.

Як наслідок, правова традиція виконує ідентифікаційну функцію, вона стає символом належності України до європейської правової цивілізації, демонструючи тяглість національних ідей свободи, автономії та верховенства права. Важливим є також усвідомлення, що сучасна правова культура не може обмежуватися рецепцією європейських інститутів, вона повинна ґрунтуватися на власному історичному досвіді. Відродження національної правової традиції дозволяє уникнути правового нігілізму, зміцнити довіру до правових інститутів і сформувати активну громадянську позицію.

У цьому сенсі правова традиція виступає своєрідним «мостом» між минулим і майбутнім: вона допомагає інтегрувати традиційні цінності у сучасні правові практики, роблячи українську правову систему стійкою до зовнішніх викликів і внутрішніх криз. Така інтеграція передбачає синтез національних правових орієнтирів із європейськими стандартами, що, у свою чергу, сприяє утвердженню України як активного суб'єкта європейської правової цивілізації.

Отже, сучасний вимір української правової традиції визначається її роллю як ключового елементу правової ідентичності нації, чинника консолідації суспільства та основи для побудови правової держави. У поєднанні з європейськими правовими цінностями вона здатна забезпечити стабільний розвиток українського суспільства, спрямований на подолання наслідків війни, утвердження верховенства права та зміцнення демократичних інститутів.

Можна стверджувати, що перспективи розвитку української правової традиції визначаються трьома взаємопов'язаними чинниками: війною як каталізатором переосмислення національної ідентичності, глобалізаційними процесами, що створюють нові виклики для правової системи, та євроінтеграційним курсом, який передбачає гармонізацію українського права із правовим простором Європейського Союзу. У цьому контексті правова традиція має стати не лише об'єктом дослідження, але й інструментом практичної політики держави, спрямованої на формування нової якості правової культури та модернізацію національної правової системи.

Особливе місце у трансформації правової традиції належить правовій освіті та медіа. Підвищення рівня правосвідомості громадян через удосконалення шкільних і університетських програм, впровадження курсів із прав людини, європейського та міжнародного права сприятиме формуванню покоління, здатного мислити категоріями правової держави. Медіа, у свою чергу, виконують функцію формування суспільного дискурсу про значення права та необхідність дотримання правових стандартів, що є особливо актуальним у період інформаційних воєн і дезінформації.

Перспективним напрямом державної політики є створення цілісної стратегії розвитку правової культури, яка передбачатиме: по-перше, деколонізацію права та звільнення його від радянської спадщини; по-друге, актуалізацію українських правових традицій як джерела для реформування сучасної правової системи; по-третє, інституційне закріплення принципів європейської правової цивілізації в українському правопорядку.

Отже, перспективи розвитку української правової традиції полягають у гармонійному поєднанні національних правових орієнтирів із глобальними і європейськими стандартами, що дозволить зміцнити правову

ідентичність України, підвищити стійкість правової системи до викликів сучасності та створити підґрунтя для сталого розвитку правової держави в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Висновки. Таким чином, правова традиція постає фундаментальною засадою для побудови правової держави, а її розвиток у сучасних умовах вимагає комплексних, системних і водночас ідентифікаційно орієнтованих рішень на рівні державної політики, наукової доктрини та правозастосовної практики. На нашу думку, це реалізується в декількох сферах. По-перше, правова традиція є не лише історико-культурним феноменом, але й активним інструментом формування правосвідомості, який визначає вектор розвитку національної правової системи. По-друге, повномасштабне вторгнення Російської Федерації стало каталізатором радикального переосмислення радянської правової спадщини, довівши необхідність її відкидання та повернення до автентичних українських правових орієнтирів. По-третє, сучасні виклики, зумовлені глобалізацією та євроінтеграцією, актуалізують потребу в гармонійному поєднанні національної правової ідентичності з європейськими правовими стандартами. По-четверте, розбудова правової цивілізації в Україні неможлива без інституційних реформ, спрямованих на утвердження верховенства права, забезпечення прав і свобод людини та формування ефективних механізмів правового захисту. По-п'яте, ключовими інструментами трансформації правової традиції виступають правова освіта, медіа та інформаційна політика, що здатні формувати нову якість правової культури. По-шосте, актуалізація українських правових традицій у поєднанні з модернізаційними процесами сприятиме посиленню правової ідентичності та підвищенню стійкості держави перед внутрішніми й зовнішніми загрозами. По-сьоме, розвиток

української правової традиції має здійснюватися в парадигмі «правового партнерства» із європейською правовою цивілізацією, що забезпечить збереження національної самобутності в умовах глобальних трансформацій.

Стаття присвячена дослідженню правової традиції як чинника ідентичності правової цивілізації в контексті українського державотворення. Розглянуто її роль у формуванні правосвідомості та правової культури українського суспільства, зокрема в умовах сучасних трансформацій, зумовлених війною, євроінтеграційними процесами та глобалізаційними викликами.

Доведено, що правова традиція є не лише історичною спадщиною, а й динамічним чинником розвитку правової цивілізації, який безпосередньо впливає на формування національної правової ідентичності. Показано, що повномасштабне вторгнення росії стало ключовим свідомістним моментом, який актуалізував необхідність відмови від радянської правової спадщини та повернення до автентичних українських правових орієнтирів. Розкрито взаємозв'язок правової традиції з європейською правовою парадигмою, наголошено на необхідності гармонізації національних правових цінностей із сучасними європейськими стандартами. Виокремлено ключові інституційні, освітні та медійні механізми формування правової культури, які сприяють трансформації правових установок українського соціуму. Аргументовано, що розвиток української правової традиції в умовах глобалізації має ґрунтуватися на поєднанні національної ідентичності з принципами верховенства права, прав людини та демократичного врядування. У статті доводиться думка, що правова традиція в українському вимірі

є важливим ідентифікаційним чинником, що визначає стратегічний напрям розвитку правової цивілізації. Її трансформація вимагає відмови від деструктивних елементів радянської правової ідеології, посилення правової культури через освіту й медіа, а також проведення інституційних реформ, орієнтованих на європейські стандарти. Запропоновано розглядати правову традицію як інтегративний елемент національної ідентичності, що забезпечує стійкість і адаптивність української держави в умовах глобальних викликів.

Ключові слова: правова традиція, правова цивілізація, правова культура, ідентичність, радянська правова спадщина, євроінтеграція, трансформація правосвідомості.

Ilyn L. Legal tradition as a factor of legal civilization identity: the Ukrainian dimension

The article is devoted to studying the legal tradition as a factor in shaping the identity of legal civilization in the context of Ukrainian state-building. The role of legal tradition in forming legal consciousness and legal culture in Ukrainian society is examined, particularly in light of the current transformations driven by war, European integration processes, and globalization challenges.

It is argued that legal tradition is a historical legacy and a dynamic driver of legal civilization development, directly influencing the formation of national legal identity. The article demonstrates that Russia's full-scale invasion became a pivotal moment of awareness, which highlighted the necessity of rejecting the Soviet legal legacy and returning to authentic Ukrainian legal benchmarks.

The interrelation between legal tradition and the European legal paradigm is revealed, and the importance of harmonizing national

legal values with modern European standards is emphasized. Key institutional, educational, and media-based mechanisms for shaping legal culture are outlined as essential for transforming the legal attitudes of Ukrainian society.

It is reasoned that the development of the Ukrainian legal tradition in the context of globalization must be based on the synthesis of national identity with the principles of the rule of law, human rights, and democratic governance. The article asserts that the legal tradition in the Ukrainian dimension is a crucial marker of identity that defines the strategic direction of legal civilization development.

Its transformation requires the elimination of destructive elements of Soviet legal ideology, strengthening of legal culture through education and media, and implementation of institutional reforms aligned with European standards. The legal tradition is proposed to be viewed as an integrative component of national identity that ensures the resilience and adaptability of the Ukrainian state amid global challenges.

Key words: legal tradition, legal civilization, legal culture, identity, Soviet legal legacy, European integration, transformation of legal consciousness.

Література:

1. Берман Г. Дж. Право і революція. Формування західної традиції права / Г. Д. Берман ; пер. з англ.: Т. Бенько, Н. Соколовська; наук. ред. Н. В. Толкачова. Київ : IRIS. 2001. 651 с.
2. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 3–15.
3. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у категорії співвідношення з правовою системою і правовою культурою. Вісник Юридичної академії імені Я. Мудрого. 2012. № 2. С. 42–52.

4. Вовк Д. Прозміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 300–309.

5. Іванов С. Філософсько-правова рефлексія Конституції Пилипа Орлика як феномену європейського права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2 (20). С. 23–33.

6. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). *Львів : Світ*. 2009. 280 с.

7. Павлов С. С. Правова традиція у формуванні та розвитку правової реальності в сучасній юридичній науці. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 104–109. URL: <http://www.apdp.in.ua/v25/24.pdf>

8. Павлов С. С. *Правові традиції України: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01*. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2010. 215 с.

9. Тітов Є. Б. Про цінність традицій у праві (правових традицій). *Міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України*. Харків : ХНУВС. 2017. С. 102–104. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/26.pdf

10. Шевчук М. Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 4 (82). Т. 2. С. 102–106.

11. Glenn P. H. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. New York : Oxford University Press. 2014. 423 p.

Дата надходження статті: 29.07.2025

Дата прийняття статті: 04.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ю. Кардашевський,
доктор філософії у галузі права,
керівник відділу внутрішнього контролю
Національного агентства з питань запобігання корупції

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗАСАДИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ АНАЛІТИКИ В СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розвідувальна аналітика є ключовим елементом системи національної безпеки, що забезпечує своєчасне виявлення загроз, прогнозування ризиків і формування ефективних рішень у сфері безпеки. В умовах глобалізації та інформаційної турбулентності вона виконує функцію «мозкового центру», що інтегрує розвідувальні дані, аналітичні методи й правові інструменти для підтримки стратегічного та оперативного управління.

Її місце визначається не лише функціональним навантаженням, а й взаємодією з іншими суб'єктами сектору безпеки – спецслужбами, правоохоронними органами, аналітичними центрами. Аналітика створює інформаційне підґрунтя для протидії гібридним загрозам, тероризму, кібератакам і підтримує прийняття рішень у критичних ситуаціях.

Метою наукової публікації є дослідження сучасних аспектів функціонування розвідувальної аналітики через такі напрями як: функціональна роль у багаторівневому ухваленні рішень; інституційна структура та механізми міжвідомчої взаємодії; правове регулювання діяльності аналітичних підрозділів; застосування технологій (big data, AI, кіберінструментів); а також участь у виявленні та аналізі актуальних загроз – від гібридних війн до інформаційних атак.

Даний комплексний підхід до аналізу означених проблемних питань

дозволить осмислити розвідувальну аналітику як системний елемент управління безпекою в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про *функціональну роль розвідувальної аналітики в системі національної безпеки*, зауважимо, що розвідувальна аналітика є центральним елементом системи національної безпеки, що виконує критично важливі функції в ідентифікації, аналізі та прогнозуванні загроз. Вона базується на інтеграції розвідувальних даних, методів аналізу та технологічних рішень, забезпечуючи формування об'єктивної картини безпекового середовища.

На *стратегічному рівні* аналітика сприяє формуванню державної політики у сфері безпеки, розробці сценаріїв розвитку загроз і визначенню пріоритетів реагування. *Оперативна аналітика* забезпечує швидке реагування на загрози, підтримує міжвідомчу координацію та інтегрується з оперативно-розшуковою діяльністю. *Тактична аналітика* орієнтована на підтримку безпекових операцій, ґрунтуючись на точних, спеціалізованих даних з технічних та агентурних джерел [1; 2; 3].

Комплексна роль аналітики охоплює як традиційні загрози (тероризм, військові конфлікти), так і новітні – кіберзлочинність, гібридні війни, інформаційні атаки. Прогнозування ризиків ґрунтується на експертному

аналізі, математичних моделях, штучному інтелекті та big data [4]. Разом з тим, аналітичні продукти мають бути своєчасними, достовірними та релевантними для всіх рівнів управління. При цьому важливими залишаються питання якості даних, правового регулювання та інтеграції інформації з різних джерел [5; 6].

У провідних державах світу (США, Велика Британія) аналітика функціонує в межах чітко структурованих моделей з єдиною системою збору й аналізу даних [7; 8]. В Україні розвідувальна аналітика розвивається у відповідь на нові виклики, зокрема через впровадження технологій, розвиток міжвідомчої взаємодії та професійного середовища. Водночас актуальними залишаються проблеми нормативного забезпечення та обмежених ресурсів [9].

Тож функціональна роль розвідувальної аналітики в системі національної безпеки є багатовимірною і комплексною. Вона охоплює виявлення загроз, формування об'єктивної інформаційної бази, прогнозування ризиків і підтримку прийняття управлінських рішень на різних рівнях. Ефективність цієї ролі визначається якістю аналітичних методів, рівнем технологічного забезпечення, правовим регулюванням та ступенем координації між суб'єктами безпеки.

Водночас інституційне закріплення розвідувальної аналітики та механізми її взаємодії в державних органах є важливою складовою забезпечення національної безпеки. У сучасних умовах, які характеризуються складністю та багатовимірністю загроз, інтеграція аналітичних ресурсів і міжвідомча координація є запорукою оперативності, повноти та достовірності аналітичної інформації.

Розвідувальна аналітика традиційно функціонує в межах спеціалізованих державних структур, серед яких важливі місця належать розвідувальним органам, службам безпеки, оборонним відомствам і правоохоронним

органам. Кожен із цих суб'єктів має власні функції, аналітичні підрозділи, методології та інформаційні ресурси. Проте їх співпраця ускладнюється великою кількістю завдань і інформаційних потоків [2; 8].

З розвитком концепції комплексної безпеки та інформаційної інтеграції з'явилися нові інституційні форми, що підвищили ефективність аналітики – аналітичні центри (think tanks), центри з обміну інформацією (fusion centers) та міжвідомчі координаційні платформи. Аналітичні центри, як незалежні або напівдержавні установи, забезпечують науково-експертний супровід національної безпеки, залучаючи експертів для мультидисциплінарного аналізу. Прикладом є RAND Corporation (американська некомерційна дослідницька організація, що спеціалізується на аналізі та консалтингу в галузі державної політики, а також проводить дослідження та розробки в різних галузях, включаючи національну безпеку), Royal United Services Institute for Defence and Security Studies (RUSI) (британський аналітичний центр, що спеціалізується на проблемах міжнародної безпеки та військової справи) або Український інститут майбутнього (незалежний аналітичний центр, що прогнозує зміни у країні та світі та моделює можливі сценарії розвитку подій).

Ф'южн-центри функціонують як практичні інструменти інтеграції інформації від різних державних і недержавних суб'єктів, об'єднуючи дані розвідки, правоохоронних органів, митниці, прикордонної охорони та інших. Їх мета – забезпечити обмін інформацією, ідентифікацію загроз та координацію заходів реагування. Така модель активно застосовується в США та ЄС для боротьби з тероризмом, організованою злочинністю та кіберзагрозами [10; 11].

Особливої актуальності набувають механізми міжвідомчої координації, які включають нормативно-правове

регулювання, створення робочих груп, обмін інформацією на основі договорів про конфіденційність і технічні засоби інтеграції даних. В міжнародній практиці використовуються стандартизовані протоколи обміну інформацією, такі як STIX/TAXII [12] для кіберрозвідки, а також платформи (SIEM-системи), що забезпечують автоматизоване сповіщення про інциденти [4].

Наразі в Україні питання інституційного закріплення розвідувальної аналітики активно розвиваються і основними суб'єктами в даному аспекті є Служба безпеки України, Міністерство оборони України, Національна поліція України, Державна служба спеціального зв'язку, Служба зовнішньої розвідки, а також органи при Раді національної безпеки і оборони. Сучасні виклики, такі як кібервійна, гібридні загрози та інформаційні атаки, вимагають створення більш гнучких структур, зокрема ф'южн-центрів, що здатні оперативно акумулювати інформацію та приймати скоординовані рішення.

Важливим елементом ефективної взаємодії є міждержавне співробітництво (NATO, EUROPOL тощо), завдячуючи якому спільні аналітичні платформи та інформаційний обмін дозволяють своєчасно виявляти транснаціональні загрози та реагувати на них на ранніх стадіях. [13; 14]

Недостатня координація та відсутність уніфікованих підходів можуть призвести до дублювання функцій, втрати інформації та сповільнення реакцій на загрози. Тому модернізація інституційної системи аналітики повинна бути одним із пріоритетів державної політики у сфері національної безпеки.

Усе більшого значення в межах розвідувальної аналітики набуває *правове забезпечення ролі розвідувальної аналітики*, а саме нормативно-правового регулювання повноважень, відповідальності та меж діяльності аналітичних підрозділів

у сфері безпеки. Разом з тим, правове забезпечення діяльності розвідувальної аналітики є основою ефективного функціонування національної безпеки. Воно вимагає чіткого нормативного регулювання, що визначає повноваження, відповідальність та межі роботи аналітичних підрозділів, забезпечуючи баланс між державними інтересами, правами людини та громадянина.

Водночас аналітичні підрозділи державних структур мають законодавчо визначені повноваження для збору, обробки та аналізу інформації, зокрема через спеціальні методи і технічні засоби [15 – 18]. Законодавство регламентує доступ до різних інформаційних ресурсів, включаючи відкриті джерела та обмежену інформацію. Важливим є дотримання принципу законності, особливо при обробці персональних даних відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» [19].

У цьому контексті важливим стає дотримання відповідальності та контролю за діяльністю аналітичних підрозділів, яка регулюється не лише законами, але й механізмами контролю, що передбачають кримінальну, адміністративну та дисциплінарну відповідальність за порушення. Зокрема, Кримінальний кодекс України [20] передбачає відповідальність за зловживання службовим становищем (ст. 365), насильницьке знищення (ч. 1 ст. 146-1), вимагання (ч. 4 ст. 189), перевищення влади та інші правопорушення.

З розвитком кіберпростору й зростає актуальність правового регулювання діяльності аналітичних підрозділів у сфері кібербезпеки. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [21] визначає правові основи захисту інформаційних ресурсів та регламентує повноваження органів, відповідальних за кіберзахист, зокрема аналітичних служб. Особливу увагу приділено регулюванню моніторингу

та аналізу кіберзагроз, а також міжвідомчий і міжнародній взаємодії (NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, 2020).

Разом з тим правове забезпечення розвідувальної аналітики в Україні враховує міжнародні стандарти, такі як рекомендації Ради Європи, ОБСЄ, НАТО щодо прав людини та координації міжвідомчих структур, що сприяє інтеграції українських аналітичних систем у міжнародний простір безпеки. В умовах глобалізації та посилення транснаціональних загроз роль міжнародно-правових стандартів у регулюванні розвідувальної аналітики стає критично важливою. Вони визначають принципи діяльності аналітичних структур, встановлюючи межі співпраці та захисту прав людини в міжнародному контексті. Україна, як держава, що інтегрується в європейські та світові системи безпеки, орієнтується на численні міжнародні документи, що регламентують діяльність розвідувальних підрозділів.

В даному аспекті *Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ)* [22] є основою для забезпечення прав і свобод громадян у розвідувальній діяльності. Статті 8 – 11 ЄКПЛ гарантують право на приватність та свободу вираження думок, що вимагає від аналітичних структур дотримання принципу пропорційності при зборі та обробці інформації. Впровадження цих положень в національне законодавство України здійснюється через Конституцію та спеціальні закони.

Водночас Україна, як країна, що прагне до інтеграції в європейські та міжнародні механізми безпеки, керується положеннями резолюцій та рекомендацій, ухвалених Радою Європи, яка, своєю чергою, розробляє нормативні підходи у сферах захисту персональних даних, протидії тероризму та кібербезпеки. Зокрема, Рекомендація СМ/Рес (2010) 13 визначає стандарти для роботи розвідувальних служб з дотриманням прав людини та основних свобод, а також

встановлює норми обміну інформацією для запобігання злочинам та тероризму [23].

У сфері розвідувальної аналітики міжнародні стандарти, ухвалені авторитетними організаціями, відіграють ключову роль у формуванні національної нормативної бази та забезпеченні балансу між безпекою і правами людини. Зокрема, *Організація Об'єднаних Націй* у своїх Резолюціях 68 сесії (68/178 «Захист прав людини і основоположних свобод в умовах боротьби з тероризмом» та 68/167 «Право на недоторканність особистого життя в цифрове століття») підкреслює необхідність забезпечення прозорості, підзвітності та законності у розвідувальній діяльності, особливо в умовах цифровізації [24].

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) у своїх звітах та документах акцентує на дотриманні міжнародних стандартів при використанні новітніх технологій для протидії кіберзагрозам і транскордонній злочинності [25]. У свою чергу, *Північноатлантичний альянс (НАТО)* у межах діяльності Центру передового досвіду з кібероборони (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence) окреслює принципи інтеграції національних систем у спільну мережу обміну розвідувальною інформацією, наголошуючи на важливості юридично обґрунтованого підходу до інформаційної безпеки та співпраці між державами [26].

Міжнародно-правові стандарти створюють фундамент для функціонування розвідувальної аналітики, гармонізуючи національні інтереси з міжнародними зобов'язаннями. Їхнє впровадження сприяє розвитку прозорості, ефективної та гуманної системи розвідувальної аналітики, що відповідає вимогам сучасних загроз і викликів.

Тож особливо в останні роки важливим для держави є роль *координації міжнародних стандартів*

із національним законодавством. Інтеграція міжнародних стандартів у національне законодавство України сприяє розвитку механізмів контролю та підзвітності у сфері розвідувальної аналітики. Це дозволяє зменшити ризики зловживань, покращити якість аналітичної роботи та зміцнити довіру громадськості. Важливими є також навчання кадрів та застосування міжнародних практик для зміцнення інституцій, що контролюють діяльність аналітичних підрозділів.

Отже, цілком логічним є висновок, що нормативно-правове забезпечення діяльності розвідувальної аналітики є складним комплексом законів, підзаконних актів та міжнародних договорів. Визначення повноважень, меж діяльності та відповідальності аналітичних підрозділів гарантує їх ефективність і законність. Особлива увага приділяється забезпеченню прав і свобод громадян, а також координації між суб'єктами безпеки, зокрема в кіберсфері та економічній безпеці.

Особливе значення мають технологічне забезпечення та виклики в розвідувальній аналітиці. Сучасна розвідувальна аналітика активно інтегрує цифрові технології, такі як великі дані (Big Data), штучний інтелект (ШІ), машинне навчання та засоби кіберзахисту. Ці інструменти значно підвищують обсяг, швидкість і глибину обробки інформації, що є критично важливим для національної безпеки в умовах глобальних загроз. Проте зростають і нові технологічні ризики, пов'язані з кіберзагрозами, етичними та правовими проблемами.

Цифрові технології автоматизують традиційні аналітичні процеси, зокрема пошук інформації, кластеризацію, візуалізацію та прогнозування тенденцій. Алгоритми обробки природної мови (NLP), геоінформаційні системи (GIS), а також аналітичні платформи типу Palantir та Analyst's Notebook дозволяють здійснювати багатовимірний аналіз подій у режимі реального часу. Окрему роль відіграє

аналіз даних з відкритих джерел (OSINT), що дозволяє здійснювати моніторинг соціальних медіа та інших індикаторів загроз [27].

Разом з тим, обробка великих даних відкриває нові можливості для виявлення прихованих взаємозв'язків і прогнозування криз. Джерела таких даних включають супутникові знімки, перехоплення трафіку, фінансові транзакції та поведінку в кіберпросторі. Системи, такі як Hadoop, Apache Spark та Cassandra, дозволяють обробляти пета-байти даних, класифікуючи та оцінюючи їх на предмет достовірності [28]. Для України інтеграція Big Data є важливим напрямом, закріпленим у Доктрині інформаційної безпеки України.

Штучний інтелект як рушій аналітичної еволюції автоматизує аналітичні процеси, дозволяючи генерувати висновки на основі великих обсягів даних. Алгоритми deep learning, графові нейронні мережі та методи предиктивної аналітики здатні виявляти незвичні зв'язки і прогнозувати кризові ситуації. У країнах НАТО ШІ вже інтегрований у механізми інформаційного синтезу та прийняття рішень у сфері безпеки, з акцентом на етичне регулювання автономних систем [29].

Водночас проблемним є процес впровадження новітніх технологій, що стикається: з дефіцитом кваліфікованих кадрів для роботи з комплексними системами; фрагментацією інфраструктури та відсутністю єдиних стандартів обміну інформацією; правовою невизначеністю щодо використання ШІ у прийнятті управлінських рішень; а також натикається на загрозу «технологічного шуму» — надлишок даних може перевищити аналітичні можливості систем [29].

Водночас для підвищення ефективності аналітичної діяльності національної безпеки доцільно: створити єдину міжвідомчу аналітичну платформу з відкритою архітектурою, розробити нормативні акти для

регулювання використання ШІ та аналітики Big Data, інвестувати в освіту аналітиків нового покоління, зокрема, у галузі data science та інформаційної безпеки, та забезпечити аудит технологічних рішень, зокрема, в контексті етики та публічної підзвітності [30].

Тому важливим є розуміння, що інформаційні технології, великі дані, штучний інтелект і кібербезпека – це основа розвідувальної аналітики в цифрову епоху. Вони змінюють парадигму аналізу загроз, роблячи його глибшим і адаптивним. Однак для забезпечення ефективного використання цих технологій необхідно вирішити проблеми нормативного регулювання, інтеграції між відомствами та етичного використання даних.

Сучасна розвідувальна аналітика функціонує як системоутворюючий елемент архітектури безпеки, що активно взаємодіє з оперативно-розшуковою, правоохоронною, превентивною діяльністю та зовнішньою розвідкою. Важливість такої взаємодії зростає у контексті економічної безпеки, де основним завданням є не лише виявлення правопорушень, але й попередження деструктивних процесів у фінансовій, енергетичній та інституційній сферах.

Оперативно-розшукова діяльність, згідно з українським законодавством, забезпечує отримання інформації про правопорушення, що дозволяє формувати доказову базу для кримінальних справ. Розвідувальна аналітика інтегрує ці результати з відкритими джерелами, контррозвідувальною інформацією, фінансовим моніторингом та іншими даними, що допомагає оперативним підрозділам у виборі цілей і напрямів дій. Зокрема, виявлення загроз економічного характеру, таких як транснаціональні фінансові правопорушення чи банківські схеми, є важливою частиною цієї взаємодії.

Розвідувальна аналітика також використовується для прогнозування та упередження загроз. У сфері економічної безпеки це включає виявлення

ознак легалізації капіталу, концентрації контролю над критичними інфраструктурами або змін у поведінці ринків. Для цього застосовуються аналітичні моделі, що виявляють тренди та формують індикатори ризику. В ЄС подібні системи працюють в аналітичних центрах міністерств фінансів для попередження економічних криз чи спекуляцій на фінансових ринках.

Висновки. Економічна безпека України передбачає захист від загроз, зокрема у фінансовій, технологічній та інституційній сферах. Розвідувальна аналітика відіграє роль «сенсора загроз», виявляючи ризики у сферах державних закупівель, банківського сектору та інвестицій. У відповідь на ці загрози оперативно-розшукові та правоохоронні органи реалізують превентивні заходи, а зовнішня розвідка доповнює картину зовнішнім економічним впливом. Така модель взаємодії вимагає створення єдиної платформи даних та уніфікованих стандартів обміну інформацією.

Отже, інтеграція розвідувальної аналітики з оперативно-розшуковою, превентивною, правоохоронною та зовнішньою розвідкою є ключем до ефективного забезпечення економічної безпеки. Важливими складовими є не тільки обмін даними, а й глибока інформаційно-аналітична інтеграція, що дозволяє своєчасно виявляти загрози та стратегічно керувати ризиками. Це вимагає модернізації нормативної бази, вдосконалення інституційної архітектури та підготовки нової генерації аналітиків, здатних працювати на перетині юриспруденції, економіки та безпеки.

У статті розглядається розвідувальна аналітика як ключовий елемент національної безпеки в умовах цифрової трансформації та глобальних загроз. Проаналізовано функціональну роль аналітики на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях, з урахуванням багаторівневого ухвалення рішень,

правового регулювання та інституційної взаємодії. Особливу увагу приділено впровадженню сучасних технологій – Big Data, штучного інтелекту (ШІ), алгоритмів машинного навчання, SIEM-систем, STIX/TAXII-протоколів – у процес аналітичної діяльності. Акцентовано на проблемах кібербезпеки, фрагментації інфраструктури, дефіциті кадрів та правовій невизначеності щодо використання ШІ. Показано значення міжвідомчої координації, ф'южн-центрів і міжнародних стандартів (НАТО, ООН, ОБСЄ, Рада Європи) у забезпеченні ефективності аналітики.

Досліджено нормативну базу України, зокрема закони «Про розвідку», «Про національну безпеку України», «Про основні засади кібербезпеки». Зазначено на критично важливій ролі міжнародно-правових стандартів у регулюванні розвідувальної аналітики, які визначають принципи діяльності аналітичних структур, встановлюючи межі співпраці та захисту прав людини в міжнародному контексті. Акцентовано, що Україна, як держава, яка інтегрується в європейські та світові системи безпеки, орієнтується на численні міжнародні документи, що регламентують діяльність розвідувальних підрозділів.

Обґрунтовано потребу у створенні єдиної міжвідомчої аналітичної платформи з відкритою архітектурою, розвитку кадрового потенціалу та впровадженні механізмів етичного і юридичного контролю за застосуванням технологій. У підсумку, стаття визначає аналітику як інструмент раннього попередження, стратегічного управління ризиками та сенсор загроз у сфері економічної безпеки.

Ключові слова: розвідувальна аналітика, національна безпека, big data, штучний інтелект, міжвідомча

взаємодія, правове регулювання, ф'южн-центри.

Kardashevskyy Yu. Interdisciplinary principles of intelligence analytics in the security sector of Ukraine

The article explores intelligence analytics as a key component of national security amid digital transformation and global threats. It analyzes the functional role of analytics at strategic, operational, and tactical levels, considering multi-level decision-making, legal regulation, and institutional cooperation. Special attention is given to the integration of advanced technologies – Big Data, artificial intelligence (AI), machine learning algorithms, SIEM systems, and STIX/TAXII protocols – into the intelligence process. The article highlights critical issues such as cybersecurity challenges, infrastructure fragmentation, personnel shortages, and legal uncertainty in AI application. The role of interagency coordination, fusion centers, and international standards (NATO, UN, OSCE, Council of Europe) is examined in the context of enhancing analytical efficiency.

Ukraine's legal framework is analyzed, including the laws "On Intelligence," "On National Security of Ukraine," and "On Cybersecurity". The author emphasizes the critical role of international legal standards in regulating intelligence analytics, which define the principles of activity of analytical structures, establishing the boundaries of cooperation and protection of human rights in the international context. It is emphasized that Ukraine, as a state integrating into European and global security systems, is guided by numerous international documents regulating the activities of intelligence units.

The article substantiates the need to develop a unified interagency analytics platform with open architecture, invest in analytical human capital, and

implement ethical and legal oversight mechanisms for emerging technologies. In conclusion, the article identifies intelligence analytics as a key instrument for early warning, strategic risk management, and a threat sensor within economic security systems.

Key words: intelligence analytics, national security, big data, artificial intelligence, interagency cooperation, legal regulation, fusion centers.

Література:

1. Smith M. A Good Intelligence Analyst. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*. 2017. Vol. 30. Pp. 181–185. URL: <https://doi.org/10.1080/08850607.2016.1230708>
2. Analyzing Intelligence: Origins, Obstacles, and Innovations. Georgetown University Press. 2008.
3. Ratcliffe J. H. *Intelligence-Led Policing*. Routledge. 2016.
4. Chen H., Chian R. H. L., Storey V. C. *Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact*. *MIS Quarterly*. 2012. Vol. 36. No. 4. Pp. 1165–1188.
5. Klein G. *Sources of Power: How People Make Decisions*. MIT Press. 2017. DOI: 10.1061/(ASCE)1532-6748(2001)1:1(21)
6. Omand D. Securing the State: Reforming Intelligence. *The RUSI Journal*. 2019. № 164 (1). Pp. 12–26.
7. Gellman B. *Dark Mirror: Edward Snowden and the Surveillance State*. Bodley Head. 2020.
8. Lowenthal M. M. *Intelligence: From Secrets to Policy* (7th ed.). CQ Press. 2017.
9. Користін О. Є. Аналітична розвідка як елемент управління в системі кібербезпеки. *Наука і правоохоронна*. 2024. № 1. С. 10–18.
10. Fusion Centers' Support of National Strategies and Guidance. URL: <https://www.dhs.gov/topic/fusion-centers-support-national-strategies-and-guidance>
11. Gardner, Jeffrey *Intelligence Fusion Centers for Homeland Security*. Glasstree Academic Publishing. 2020. DOI: 10.20850/9781534299238
12. Goss, Adam *STIX/TAXII: A Full Guide to Standardized Threat Intelligence Sharing*. 2025. URL: <https://surl.li/xuxcvq>
13. North Atlantic Treaty Organization. *Cyber Threats and NATO 2030 : Horizon Scanning and Analysis*. 2022. URL: <https://surl.li/vjcehr>
14. Ertan A., Floyd K., Pernik P. & Stevens T. (Eds.) *Cyber Threats and NATO 2030 : Horizon Scanning and Analysis*. NATO CCDCOE Publications. 2020. URL: <https://surl.li/xrcres>
15. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 року № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>
16. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
17. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
18. Про контррозвідальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>
19. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
20. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
21. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
22. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
23. Рекомендація СМ/Rec. 13 про захист осіб у зв'язку із застосуванням автоматизованої обробки персональних даних та у контексті використання таких даних (профайлінг). 2010. URL: <https://surl.li/kvgmni>
24. General Assembly of the United Nations. Resolutions 68th session. 2013. URL: <https://www.un.org/en/ga/68/resolutions.shtml>
25. OSCE: Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/>

26. Stevens T., Ertan A., Floyd K., Pernik P. (Eds.) *Cyber Threats and NATO 2030 : Horizon Scanning and Analysis*. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence. 2021. URL: <https://surl.lu/lwgnbr>
27. Користін О. Є., Свиридчук Н. П. Зарубіжний досвід антитерористичного використання OSINT. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 82. Т. 2. С. 177–181.
28. Mayer-Schönberger V., Cukier K. *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think*. Eamon Dolan/Houghton Mifflin Harcourt. 2013. URL: <https://surl.li/ouqxbt>
29. Khasawneh A. J., Mihus I., Soyrydiuk N., Zhyvko Z. Nature and purpose of artificial intelligence. Political, legal, and economic challenges in the 21st century. *Naturaleza y finalidad de la inteligencia artificial. Retos políticos, jurídicos y económicos en el siglo XXI*. Clio. Revista de Historia, Ciencias Humanas y Pensamiento Crítico. 2024. № 4 (8). Pp. 306–320. SCOPUS. DOI: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208030041>
30. An Artificial Intelligence Strategy for NATO. URL: <https://surl.li/eadkar>

Дата надходження статті: 11.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Р. Мельничук,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ШВИДКОСТІ ВИРІШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПОРІВ ТА АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ОСКАРЖЕННЯ

Актуальність. В умовах реформування системи публічного управління та запровадження європейських стандартів адміністративного судочинства особливого значення набуває забезпечення ефективних та оперативних механізмів оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Від швидкості та результативності вирішення адміністративних спорів залежить не лише рівень захисту прав і свобод громадян, а й довіра суспільства до органів державної влади та місцевого самоврядування. На практиці часто виникають проблеми надмірної тривалості розгляду справ, перевантаженості судів та недостатньої дієвості процедурних інструментів, що ускладнює своєчасне поновлення порушених прав. Це зумовлює необхідність ґрунтовного аналізу існуючих механізмів оскарження та пошуку шляхів їх удосконалення з урахуванням кращих світових практик і положень Кодексу адміністративного судочинства України.

Метою статті є розгляд чинних механізмів оскарження в адміністративному судочинстві України, виявлення проблем, що впливають на ефективність та швидкість розгляду адміністративних спорів, а також вироблення пропозицій щодо їх удосконалення з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів захисту прав людини.

Стан дослідження. У науковій літературі вітчизняної адміністра-

тивістики проблемам оскарження приділялася увага такими вченими як Ю. П. Битяк, М. М. Грибок, О. Ю. Дубинський, І. О. Тищенко, Е. Ф. Демський, Т. О. Коломоєць, О. О. Маркова, Р. В. Сінельнік, Д. В. Лученко, А. А. Пухтецька, В. П. Тимошук та ін.

Виклад основного матеріалу.

Нормативно-правовими засадами механізмів оскарження в адміністративному судочинстві України є Конституція України 1996 р., що визначає конституційні гарантії права на судовий захист; Кодекс адміністративного судочинства України (КАС України 2005 р.) та його ключові положення щодо оскарження. Інші нормативно-правові акти, що регламентують процедури оскарження, наприклад, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про державну службу» та інші, які визначають компетенцію та порядок дій цих органів. Ще необхідно відмітити Рішення ЄСПЛ, що є обов'язковими для України та впливають на тлумачення та застосування національного законодавства. Постанови та роз'яснення Верховного Суду з питань застосування норм права, що містяться в постановах пленумів та інших документах, є важливим джерелом для тлумачення законодавства. Інші підзаконні акти, що регулюють конкретні сфери суспільних відносин, можуть містити положення про оскарження рішень та дій, прийнятих у цих

сферах. Так, наприклад, у ст. 55 Конституції України визначено основні права на оскарження рішень органів влади [1], основні положення Кодексу адміністративного судочинства України [2] щодо апеляційного, касаційного та інших видів оскарження.

У своєму дисертаційному дослідженні Грибок І. О. присвяченому оскарженню рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку, визначено, що під адміністративним оскарженням необхідно розуміти правовий інститут, який являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією фізичною чи юридичною особою права на оскарження рішень, дій та бездіяльності органів виконавчої влади шляхом подання скарги до органу виконавчої влади (посадової особи), що уповноважений здійснювати їх розгляд та вирішення» [3, с. 8].

З питання механізмів оскарження необхідно відмітити певну класифікацію за різними критеріями, такими як: залежно від суб'єктів, який оскаржує, наприклад, оскарження громадянами, юридичними особами, державними органами. Від об'єкта оскарження: рішень, дій або бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, судових рішень, нормативно-правових актів, дій або рішень посадових осіб. Залежно від стадії оскарження: досудове або судове оскарження. Залежно від правової природи оскарження: адміністративне, цивільне, кримінальне. Залежно від способу оскарження: письмове, усне звернення, оскарження в електронному вигляді тощо.

Заслуговує на увагу позиція представників суддівського корпусу Верховного Суду про те, що суди мають перевіряти ці рішення, дії або бездіяльність із позицій того, чи прийняті (вчинені) вони на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Першооснова вказаного

вище критерію міститься в ч. 2 ст. 19 Конституції України, яка сформульована наступним чином: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [4, с. 157].

Щодо характеристики оскарження відзначимо, що на меті маєтись вирішення спорів без звернення до суду; зазвичай передбачає звернення до вищого органу, ніж той, який прийняв рішення або до спеціального органу оскарження; може бути обов'язковим перед зверненням до суду; характеризуватися швидкістю та меншою вартістю.

Судове оскарження передбачає звернення до суду для вирішення спору, зазвичай має більш формалізований характер, характеризується тривалістю та більшою вартістю, забезпечує більш високий ступінь захисту прав та інтересів.

Адміністративне оскарження регулюється нормами адміністративного права, застосовується до спорів, пов'язаних з рішенням, діями або бездіяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, може здійснюватися як в досудовому так і в судовому порядку.

На думку Д. В. Лученка можливість оскарження у суді рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є, безумовно, головним, але не єдиним способом захисту прав, свобод і законних інтересів приватних осіб у відносинах з державою. Не викликає сумнівів, що ефективність функціонування судового оскарження (а так само і результативність захисту прав) напряду залежить від наявності у законодавстві засобів позасудового оскарження, завдяки яким фізичні та юридичні особи отримують можливість вирішити спір з органом управління, не звертаючись до суду. Тим самим більш швидко відновлюються порушені права, а також

знижується навантаження на судову систему. З огляду на це вивчення проблеми позасудових механізмів оскарження становить актуальну проблему адміністративно-правової науки [5, с. 97].

Щодо засобів позасудового (чи досудового) оскарження належать й інші засоби [6, с. 18–19]. Приблизно такого підходу посилаються на Рекомендацію Рес (2001) 9 Комітету Міністрів державам-членам про альтернативні методи врегулювання спорів між державними органами і приватними особами від 05.09.2001 р. У Рекомендації Рес (2001) 9 зазначається, що судова процедура на практиці не завжди є найбільш доцільним засобом врегулювання адміністративних спорів, а широке застосування альтернативних способів (мається на увазі адміністративне оскарження, примирення, посередництво, договірне врегулювання та арбітраж), що надасть змогу сприяти врегулюванню адміністративних спорів і наблизити державні органи до співпраці із громадянами. При цьому у Рекомендації адміністративний спір, визначено як будь-який спір, в якому однією із сторін є державний орган, незалежно від того, чи виник цей спір із цивільно-правових (наприклад, стягнення заборгованості за цивільним договором), адміністративно-правових (наприклад, оскарження адміністративного акта) чи інших відносин [7, с. 9–15].

Увагу заслуговує визначення адміністративно-правового спору Л. Бринцевої. Так, на думку вченої, адміністративно-правовий спір – це юридичний конфлікт, що виникає в публічних управлінських правовідносинах, спричинений таким, що зачіпає публічні інтереси, порушенням (або невизнанням) прав та інтересів однієї сторони спору рішеннями, діями чи бездіяльністю іншої сторони-суб'єкта владних повноважень [8, с. 91].

Щодо проблеми ефективності та швидкості вирішення адміністра-

тивних спорів в Україні треба відмітити, позицію деяких вчених з цього питання. Так, наприклад, Петелька В.І. зазначає про процесуальну ефективність правосуддя, так як від його правильності та своєчасності залежить забезпечення права і свободи громадян. Оскільки, при неправильному визначенні позивачем виду судочинства недоцільно відмовляти у прийнятті позовної заяви, оскільки це затягує процес розгляду та вирішення спору, перешкоджає відновленню порушених прав і свобод фізичних і юридичних осіб [9, с. 419].

Останнім часом спостерігається тенденція до глобалізації адміністративних процедур, що відкриває можливості для взаємодії між державами. У практичній діяльності відкрито можливості застосування електронної юстиції, кроки до відкритості та прозорості здійснення правосуддя, тлумачення матеріальних та процесуальних правових норм, втілення цифрових технологій тощо. Так. Наприклад, електронна юстиція являє собою методику використання сучасних технологій у правосудді, таких як електронна подача судових документів та судові засідання в режимі відео-конференції, спрямоване на поліпшення якості судового процесу [10, с. 257].

Вищенаведене дозволило відмітити певні перепони у швидкому, ефективному вирішенні адміністративних спорів, які найбільше гальмують і знижують результативність розгляду адміністративних спорів в Україні:

1. Перевантаженість адміністративних судів, що зводиться до наявності великої кількості справ при обмеженій кількості суддів та нерівномірністю розподілу навантаження між судами різних регіонів.

2. Недостатня процесуальна дисципліна учасників справи, що характеризується несвоечасністю подання документів, клопотань та доказів, зловживаннями процесуальними правами для затягування розгляду

(часті відводи суддів, багаторазові клопотання про відкладення).

3. Прогалини та суперечності у законодавстві, що виражаються нечіткістю або різними тлумаченнями норм Кодексу адміністративного судочинства (КАС України) та відсутністю єдиного підходу до певних категорій спорів (наприклад, у справах щодо земельних відносин чи оскарження рішень органів місцевого самоврядування тощо).

4. Проблеми з якістю підготовки справи до розгляду, виражається у неповноті чи неточності матеріалів, поданих позивачами та відповідачами, а також відсутністю достатніх доказів, необхідність у додаткових експертизах.

5. Недостатній рівень цифровізації процесу, наприклад, обмежене використання електронного суду та онлайн-засідань, технічні збої або відсутність технічної готовності сторін та суду.

6. Вплив зовнішніх факторів, таких як воєнний стан, відсутність стабільної роботи судів у прифронтових та окупованих районах, кадровий дефіцит і плинність кадрів у судовій системі.

7. Проблеми з виконанням судових рішень, що відображається у низькому рівні реального виконання рішень, особливо коли відповідачем є орган державної влади або місцевого самоврядування та тривале виконавче провадження з причин бюрократичних або фінансових обмежень та ін.

Наприклад, в презентації з питань розгляду критеріїв ефективності судового захисту в правових позиціях Верховного суду, відмічено, що одним зі елементів ефективного правосуддя є обов'язковість виконання судового рішення, яке проявляється, у зобов'язанні органу влади поважати судові рішення і якнайшвидше реалізувати їх "ex-officio" (в силу своєї посади та визначених законом повноважень); виконання рішення повинно бути

справедливим, швидким, ефективним і пропорційним, для цього мають бути забезпечені необхідні кошти та чіткі правові норми, що визначають доступні ресурси, відповідальні органи та механізми повного виконання судового рішення, яке набрало законної сили [11].

У своїй науковій статті Маркова О. О. вказує, якщо прийнятий адміністративним органом акт не задовільняє інтереси приватних осіб або їх порушує, то кожна особа може його оскаржити. Предметом оскарження може бути не лише адміністративний акт, рішення, дія або бездіяльність органу, що негативно впливає на права фізичних та юридичних осіб [12, с. 153].

У деяких країнах західної Європи адміністративне оскарження розглядають значно ширше, з точки зору суб'єктів, рішення, дії або бездіяльності яких можуть оскаржуватися. Зокрема, в порядку адміністративного оскарження можуть переглядатися акти всіх органів публічної адміністрації, в тому числі, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян під час здійснення делегованих функцій публічного адміністрування, посадових осіб органів публічної адміністрації [13].

У ряді випадків адміністративне оскарження у країнах ЄС, так само як і альтернативні процедури, обов'язково повинні передувати розгляду справи у суді. Судовий розгляд при цьому повністю не може бути виключений. Відповідно до Рекомендації № Rec (2001) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернативних судових розглядів вирішення спорів між адміністративними органами та приватними особами, одним із способів вирішення спору поза судом є внутрішні перегляди рішень (апеляційна процедура, що проводиться компетентним адміністративним органом) [14]. Таким компетентним органом може бути

орган, що видав оспорюваний акт, вища інстанція в адміністративній ієрархії або спеціально призначений орган [15].

У ЄС уже тривалий час порушується питання про необхідність реформування процесуального законодавства країн-учасниць. Ця дискусія призвела до закріплення спрощених судових процедур як на рівні права окремих країн-учасниць ЄС так і на рівні законодавства ЄС. При цьому останні судові процедури мають характер транснаціональних адже призначені для вирішення справ між особами різних країн-учасниць ЄС. В умовах активної європеїзації різних сфер в Україні та продовження реформування української судової влади питання уніфікації та гармонізації процесуального законодавства держав-учасниць ЄС, а також відповідність цим процесам процесуального законодавства України набуває для нашої держави особливої актуальності [16, с. 185].

Європейський Союз, Рада Європи та інші міжнародні організації встановлюють високі стандарти у сфері адміністративного судочинства, які засновані на принципах Конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ. Досліджуючи адміністративне судочинство України в контексті міжнародних та європейських стандартів Дубинський О.Ю. відмічає про певні ключові аспекти успішного вирішення адміністративних спорів, серед них, дослідник відмічає право на справедливий судовий розгляд, рівність сторін у процесі, розумні строки розгляду справ, а також ефективний контроль за діяльністю органів публічної влади. На думку вченого прагнення України до інтеграції в європейський правовий простір, адаптація і гармонізація національного законодавства і судової практики з цими стандартами, перенесення їх кращих зразків, є одним із пріоритетних завдань [17, с. 575].

Країни-члени Європейського Союзу ще з кінця минулого століття почали

змінювати своє національне законодавство та запроваджувати спрощені форми судового розгляду справ. А тому, з огляду на активізацію євроінтеграційних процесів в Україні, обрана тематика є надзвичайно актуальною з точки зору можливості апробації результатів, отриманих за наслідками наукового дослідження [18, с. 17].

Слід зазначити, що створення ефективного засобу правового захисту щодо скарг на тривалість судового провадження на національному рівні є юридичним зобов'язанням, що впливає з судових рішень Європейського суду з прав людини, ухвалених проти України, на виконання яких очікує Комітет міністрів Ради Європи (група справ «Світлана Науменко проти України» та «Меріт проти України»). Під час останнього вивчення зазначених справ Комітетом міністрів було підкреслено, що органи влади України досі не досягли відчутних результатів у процесі виконання рішень у цих справах [19].

Вищезазначене дозволило сформулювати ряд пропозицій з метою вдосконалення механізмів оскарження:

1. Спрощення процедур для малозначних спорів, наприклад, запровадження прискорених проваджень та письмового розгляду.

2. Розвиток електронного судочинства, наприклад, повна інтеграція подачі та розгляду документів в онлайн-форматі.

3. Попередні фільтри скарг, наприклад, відсів безпідставних або формальних заяв.

4. Контроль за дотриманням строків, наприклад, автоматичні системи моніторингу процесуальних термінів.

5. Досудове врегулювання, наприклад, стимулювання медіації та переговорних процедур.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що ефективність та швидкість вирішення адміністративних спорів є ключовими чинниками забезпечення реального захисту прав і свобод громадян у сфері публічно-

правових відносин. Наявні механізми оскарження, передбачені КАС України, загалом відповідають міжнародним стандартам, однак їх практична реалізація стикається з низкою проблем, наприклад, перевантаженістю судів, складністю процедур, недостатнім використанням електронних інструментів та не стабільною судовою практикою.

Досвід європейських країн свідчить, що поєднання процесуальної гнучкості, цифровізації судочинства та належного кадрового забезпечення судової системи суттєво скорочує строки розгляду адміністративних справ. Запровадження таких підходів в Україні потребує комплексної модернізації механізмів оскарження, зокрема: спрощення процедур для малозначних спорів, розширення можливостей досудового врегулювання, удосконалення електронного документообігу та посилення контролю за дотриманням процесуальних строків.

Стаття присвячена розгляду ефективності та оперативності вирішення адміністративних спорів у сучасних умовах реформування судової системи України.

Визначено, що метою статті є розгляд чинних механізмів оскарження в адміністративному судочинстві України, виявлення проблем, що впливають на ефективність та швидкість розгляду адміністративних спорів, а також вироблення пропозицій щодо їх удосконалення з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів захисту прав людини.

Для досягнення поставленої мети у статті охарактеризовано нормативно-правову базу, що регулює механізми оскарження у сфері адміністративного судочинства; проаналізовано види та порядок застосування існуючих процедур оскарження рішень, дії чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень; визначено ключові проблеми,

які негативно впливають на швидкість і результативність розгляду адміністративних спорів; досліджено вплив тривалості розгляду справ на рівень захисту прав громадян та довіру до судової влади; проведено порівняння українських механізмів оскарження з практикою європейських країн; запропоновано напрямки вдосконалення механізмів оскарження з метою підвищення їх ефективності та оперативності.

Ефективність механізмів оскарження в адміністративному судочинстві визначається балансом між швидкістю та якістю розгляду справ. Українська система має розвинену правову базу, але її практична реалізація потребує удосконалення. Запровадження європейських підходів – цифровізації, спрощених процедур та альтернативного врегулювання спорів дозволить скоротити строки розгляду справ та підвищити довіру громадян до судової влади.

На підставі викладеного у статті робиться висновок про необхідність комплексного реформування механізмів оскарження, акцентується увага на поєднанні процесуальних, технологічних та кадрових рішень. Зазначається, що впровадження запропонованих заходів сприятиме підвищенню ефективності адміністративного судочинства та довіри громадян до правової системи.

Ключові слова: адміністративний спір, адміністративне судочинство, адміністративна процедура, органи державної влади, публічно-правові відносини, оскарження.

Melnichuk R. Problems of efficiency and speed of resolving administrative disputes and analysis of appeal mechanisms

The article is devoted to the consideration of the effectiveness and

efficiency of resolving administrative disputes in the current conditions of reforming the judicial system of Ukraine.

The article aims to examine the existing mechanisms for appealing in administrative proceedings in Ukraine, identify problems that affect the efficiency and speed of administrative dispute resolution, and develop proposals for their improvement, taking into account international experience and human rights standards.

To achieve this goal, the article describes the regulatory framework governing appeal mechanisms in administrative proceedings; analyzes the types and procedure for applying existing procedures for appealing decisions, actions, or inaction of public authorities; identifies key problems that negatively affect the speed and effectiveness of administrative dispute resolution; The impact of the duration of proceedings on the level of protection of citizens' rights and trust in the judiciary is examined. Ukrainian appeal mechanisms are compared with the practice of European countries. Directions for improving appeal mechanisms are proposed with a view to increasing their effectiveness and efficiency.

The effectiveness of appeal mechanisms in administrative proceedings is determined by the balance between the speed and quality of case consideration. The Ukrainian system has a developed legal framework, but its practical implementation needs improvement. The introduction of European approaches-digitalization, simplified procedures, and alternative dispute resolution-will reduce the time required to hear cases and increase public confidence in the judiciary.

Based on the above, the article concludes that comprehensive reform of appeal mechanisms is necessary, emphasizing the combination of procedural, technological, and personnel decisions. It is noted that

the implementation of the proposed measures will contribute to improving the efficiency of administrative justice and public confidence in the legal system.

Key words: administrative dispute, administrative proceedings, administrative procedure, public authorities, public law relations, appeal.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://surl.li/wvqgdg>
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36. №37.Ст.446.URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
3. Грибок І. О. Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 2006. 19 с.
4. Стеценко С. Г. Завдання адміністративного судочинства України: змістовний аналіз. Вісник Національної академії правових наук України. 2024. Том 31. № 4. С. 151–166. URL:[https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/31\(4\)_2024-151-166.pdf](https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/31(4)_2024-151-166.pdf)
5. Лученко Д.В. Про позасудове оскарження в адміністративному праві та перспективи його розвитку в Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2012. № 3 (10). С. 97–105.
6. Талапіна Є. В. Нові інститути адміністративного права. Держава та право. 2006. № 5. С. 14–21.
7. Адміністративні процедури і адміністративне судочинство в Німеччині : збірник матеріалів : пер. з нім. К. 2006. 167 с.
8. Бринцева Л. В. Адміністративно-правовий спір: сутність, поняття, ознаки : монографія. Х. 2010. 112 с.
9. Петелька В. І. Окремі проблеми вирішення адміністративно-правових спорів в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 8 (70). С. 416–420. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/70.pdf>.

10. Пузирний О. О. Процесуальна форма як категорія адміністративного права та процесу. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право. 2024. Випуск 82. Ч. 2. С. 253–258.
11. Берназюк Я. Критерії ефективності судового захисту в правових позиціях Верховного суду: між незалежністю та принципом законності. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/effective_court_%2005_04_24.pdf
12. Маркова О.О. Оскарження адміністративного акта в межах адміністративної процедури: порівняльно-правовий аналіз. Вісник ХНУВС. Bulletin of KhNUA. 2023. № 2 (101). С. 153.
13. Михайлюк Я. Адміністративне оскарження: сучасний стан та перспективи розвитку. Юридичний вісник. 2020. № 4. С. 126. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2020/18.pdf
14. Рекомендація Rec (2001) 9 комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf
15. Войтовський В. С. Порівняльний аналіз інституту адміністративного оскарження в Україні та країнах ЄС. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2024. Вип. 41. С. 83–87. URL: <http://nzlubp.org.ua>
16. Палій Є. А. Зарубіжний досвід розгляду справ адміністративної юрисдикції у скороченому провадженні в інших країнах. Правова позиція. 2018. № 2 (21). С. 184–188. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2018/2/29.pd>
17. Дубинський О.Ю. Адміністративне судочинство України в контексті міжнародних та європейських стандартів. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. С. 575–578. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/137.pd
18. Гембара Г.І. Спрошені форми судового розгляду адміністративних справ у законодавстві європейських країн. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. Серія право. Випуск 78 (частина 2. С. 17–23. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/4.pd>
19. Огляд практики країн-членів Ради Європи щодо запровадження ефективних засобів правового захисту для вирішення проблем надмірної тривалості судових проваджень. URL: <https://surl.lu/pzopvs>

Дата надходження статті: 25.08.2025

Дата прийняття статті: 05.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Овсяннікова,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ У КОНТЕКСТІ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ, ЕТИЧНИЙ ТА АНТИКОРУПЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

Вступ. Конституція України проголошує, що наша держава є демократичною, соціальною та правовою. Саме тому, права, свободи й законні інтереси людини і громадянина мають пріоритетне державне та суспільне значення. Однією з важливих умов забезпечення справедливого відновлення прав, свобод і законних інтересів людини є дотримання представниками різних гілок влади, в тому числі і судової, вимог антикорупційного законодавства, що дозволяє уникнути корупційних ризиків під час виконання службових повноважень. Кожен державний службовець, кожен суддя як носій судової влади, повинен дотримуватися особистої, професійної й організаційної етики, інших вимог, що висуваються до них нормами антикорупційного законодавства, що спрямовані на зміцнення авторитету та ефективності державної влади загалом, і судової влади зокрема, і водночас на підвищення довіри до державних, в тому числі, судових органів у суспільстві.

Сьогодні ми спостерігаємо зростання уваги громадськості до питань забезпечення неупередженості судової влади, особливо враховуючи активну боротьбу з державною корупцією. Особливого значення в цьому контексті набувають механізми контролю за діяльністю суддів, юридична відповідальність останніх та етичні стандарти, яких повинні дотримуватися судді. Вважаємо, що однією

з основних загроз справедливому судочинству наразі є конфлікт інтересів у суді, адже він може призвести до порушення принципів об'єктивності та неупередженості правосуддя. Виявлення, запобігання та врегулювання таких конфліктів є важливим завданням сучасної правової системи.

Забезпечення неупередженості суду є наріжним каменем справедливого правосуддя. Водночас сучасні виклики у сфері судочинства потребують розширеного розуміння неупередженості через призму конфлікту інтересів. У сучасному правовому полі конфлікт інтересів розглядається не лише як етична проблема, але і як процесуальна вада, а в окремих випадках — як правопорушення з ознаками корупції. У цьому контексті **метою наукової статті** є дослідження конфлікту інтересів в діяльності суддів, аналіз міжнародних норм та норм національного законодавства, а також виокремлення трьох аспектів неупередженості суду: процесуального, етичного та антикорупційного. Адже саме їхня взаємодія дозволяє комплексно підходити до вирішення питань, пов'язаних із незалежністю та неупередженістю суду.

Стан дослідження. Проблемні аспекти неупередженості суду, а також питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів ставали предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених та практиків, серед них — П. Д. Гуйван,

А. В. Левенець, М. О. Макаров, К. Г. Набильська, Л. П. Нестерчук, М. А. Погорецький, Т. А. Цувіна, Н. А. Чабан, І. В. Юревич та інших. Разом із тим, більш глибокого аналізу потребує дослідження конфлікту інтересів у діяльності суддів як ключової загрози неупередженості правосуддя, а також як багатогранного явища, що має одночасно процесуальний, етичний і антикорупційний вимір.

Виклад основного матеріалу.

Поняття конфлікту інтересів у діяльності суддів передусім пов'язують з базовим принципом неупередженості (або безсторонності) суду. В основі цього принципу лежить ідея того, що ніхто не може бути суддею у власній справі – *nemo iudex in sua causa debet esse*. Ця ідея означає, що суддя насамперед не повинен бути зацікавленим у результаті справи, яку він розглядає, а будь-яка потенційна або фактична зацікавленість розглядається як конфлікт інтересів, що загрожує справедливості судового процесу [1].

Неупередженість суду, як один із міжнародних стандартів, відображений у низці міжнародно-правових актів. Варто зазначити, що положення міжнародних актів, де закріплюються основи неупередженості суддів, формують єдиний підхід до вимог неупередженості суду, в якому конфлікт інтересів розглядається як загроза об'єктивності та довіри до правосуддя. Ці документи зобов'язують держави та самих суддів, по-перше, утримуватися від участі у справах при наявності зацікавленості, по-друге, забезпечувати механізми виявлення та врегулювання конфліктів інтересів, і, нарешті, гарантувати об'єктивну та публічну довіру до судової системи.

Зупинимось детальніше на аналізі положень міжнародних актів, що прямо або опосередковано закріплюють вимоги щодо неупередженості судді загалом, та уникнення конфлікту інтересів зокрема.

Так, першим міжнародним актом, який опосередковано наголошує на важливості дотримання неупередженості у діяльності суду, є Загальна декларація прав людини [2]. Зокрема, у статті 10 Декларації закріплюється право кожної особи на справедливий і публічний розгляд її справи незалежним і неупередженим судом. Це означає, що суд, який розглядає справу, повинен бути не лише формально відокремленим від інших гілок влади, а й вільним від будь-якого впливу, особистої зацікавленості чи упередженості. І, якщо суддя має особисту, фінансову чи іншу зацікавленість у результаті справи, він не відповідає критеріям незалежності й неупередженості, що прямо суперечить стандартам, визначеним цією нормою.

В подальшому вказані положення були розвинуті у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [3]. Стаття 14 Пакту підтверджує право кожного на справедливий розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Цей стандарт охоплює як процесуальний аспект неупередженості, так і вимогу уникнення конфлікту інтересів. При цьому, незалежність передбачає інституційне забезпечення (зокрема, захист від зовнішнього тиску), тоді як неупередженість – це відсутність суб'єктивної заангажованості або об'єктивних ознак упередженості.

Не можна звичайно оминати і положення Європейської конвенції з прав людини [4]. Конвенція гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом. Варто наголосити, що ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово тлумачив цю норму в контексті конфлікту інтересів. Так, відповідно до практики ЄСПЛ, для визначення порушення п. 1 ст. 6 Конвенції суд аналізує як суб'єктивну, так і об'єктивну неупередженість. Остання охоплює ситуації, коли у стороннього спостерігача

можуть виникнути обґрунтовані сумніви у неупередженості судді через конфлікт інтересів.

Більш детально питання неупередженості суддів розкриваються у міжнародних актах, присвячених безпосередньо статусу суддів, в тому числі вимогам, що висувуються до них. Так, в Основних принципах незалежності судових органів [5] наголошено, що незалежність судової влади повинна гарантуватися державою, і судді мають здійснювати правосуддя без жодного зовнішнього впливу, втручання чи тиску. У Загальній (Універсальній) хартії суддів [6], серед іншого, підкреслюється, що неупередженість є основною умовою суддівської діяльності, і суддя повинен утримуватися від участі в справах, в яких він не може діяти повністю неупереджено. При цьому наголошується, що суддя має не лише бути неупередженим, а й виглядати неупередженим в очах громадськості, що вимагає уникнення навіть потенційних конфліктів інтересів.

Окрім цього, питання неупередженості суддів знайшли своє відображення у Бангалорських принципах поведінки суддів [7], де чітко зазначено, що неупередженість є основоположною для належного здійснення правосуддя. Суддя має забезпечувати неупередженість у фактах, у намірах і в сприйнятті з боку стороннього спостерігача. Можна згадати і Європейську хартію про статус суддів [8], де конкретизуються стандарти неупередженості, а саме: призначення суддів на основі об'єктивних критеріїв (п. 1.1); заборона будь-якого тиску чи втручання у здійснення правосуддя (п. 2.1); санкції за порушення принципів неупередженості (п. 6.1).

Зазначимо, що наведений перелік міжнародних актів у цій сфері є неповним, оскільки питання неупередженості суддів висвітлюються і у численних рекомендаціях Ради Європи, а також у рекомендаціях та висновках Консультативної ради європейських суддів.

Що стосується врегулювання питання неупередженості суддів та уникнення і, в разі виникнення, врегулювання ними конфлікту інтересів у своїй діяльності на національному рівні, то, безумовно, значну роль у даній царині відіграє антикорупційне законодавство, яке містить норми щодо запобігання та врегулювання конфліктів інтересів у судовій системі.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» [9], судді є суб'єктами, на яких поширюються вимоги Закону, в тому числі щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Закон визначає два види конфлікту інтересів – потенційний конфлікт інтересів та реальний конфлікт інтересів. Частина 1 статті 1 Закону встановлює, що потенційний конфлікт інтересів – це наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень. В свою чергу, реальний конфлікт інтересів – це суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень. Суперечність полягає в тому, що, з одного боку, в особи наявний приватний інтерес (майновий або немайновий), а з іншого – особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (або прирівняна до неї), має виконувати свої службові обов'язки в публічних інтересах (держави, територіальної громади тощо), виключаючи можливість будь-якого впливу приватного інтересу [10].

Закон дає визначення і приватного інтересу як будь-якого майнового чи немайнового інтересу особи, у тому

числі зумовленого особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, у тому числі ті, що виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях. При цьому майновий інтерес – це інтерес щодо збереження або збільшення обсягу, якості нерухомого, рухомого майна, грошових активів, тощо особи чи близьких їй осіб, а немайновий – це інтерес направлений на задоволення особистих фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб. Цікавим є той факт, що визначення поняття «приватний інтерес» в Законі розпочато зі слів «будь-який», що означає, що це поняття може бути аж занадто широким. Тому приватний інтерес може ґрунтуватися на корисливому, кар'єристському, амбіційному, егоїстичному, політичному чи іншому мотиві. Приватний інтерес, окрім цього, включає й інтерес задовольнити потреби, вигоди або користь третіх осіб.

Наведені формулювання є загальними та стосуються всіх осіб, зазначених у статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», на яких поширюється його дія. Водночас варто враховувати, що судова система має низку особливостей, зумовлених спеціальним правовим статусом суддів і необхідністю гарантування їхньої незалежності. Це, у свою чергу, обумовлює специфіку застосування антикорупційного законодавства у сфері правосуддя, зокрема щодо трактування поняття конфлікту інтересів у діяльності суддів. Безумовно, конфлікт інтересів є складовою корупції та може вплинути на об'єктивність та неупередженість під час розгляду справи та при прийнятті судових рішень. В діяльності судді можуть виникати безліч обставин та ситуацій, які потенційно будуть свідчати про наявність приватного інтересу або зумовлювати його виникнення.

Саме тому для встановлення наявності факту прийняття рішення, вчинення чи невчинення дії суддею в умовах реального конфлікту інтересів та розмежування реального і потенційного конфлікту інтересів суддя має встановити наявність обов'язкової сукупності таких обставин: 1) наявність у судді факту приватного інтересу, який має бути чітко сформульований та визначений; 2) наявність факту суперечності між приватним інтересом і службовими повноваженнями судді із зазначенням того, в чому саме ця суперечність знаходить свій вияв або вплив на прийняття рішення [11, с. 11].

Вважаємо, що умовно конфлікт інтересів в діяльності суддів може бути класифікований залежно від того, чи пов'язане його виникнення безпосередньо із здійсненням правосуддя, на процесуальний та позапроцесуальний конфлікт інтересів. Так, процесуальний конфлікт інтересів виникає у тих ситуаціях, коли суддя під час розгляду конкретної справи опиняється в умовах реального конфлікту інтересів, що унеможливорює об'єктивний розгляд справи, і така ситуація підлягає врегулюванню через процедуру відводу або самовідводу відповідно до вимог процесуального законодавства. Наприклад, законодавець визначає низку підстав, за яких суддя не може брати участі у судовому провадженні, зокрема у разі: наявності особистої зацікавленості; родинних зв'язків з учасниками провадження; попередньої участі у тій самій справі на іншій процесуальній стадії; інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості.

В свою чергу позапроцесуальний конфлікт інтересів виникає поза межами здійснення правосуддя, наприклад, під час виконання суддею організаційних чи адміністративних обов'язків, що не стосуються розгляду конкретної справи. Такий конфлікт може бути як потенційним, так і реальним, однак для його врегулювання не застосовуються

процесуальні механізми, натомість діють інші правила, передбачені законодавством.

Звичайно, здебільшого в діяльності суддів виникає саме процесуальний конфлікт інтересів. Його виникнення може призвести до виникнення негативних наслідків як щодо самого судді (наприклад, скасування судових рішень через сумніви у неупередженості, притягнення до дисциплінарної відповідальності), так і щодо учасників судового провадження (порушення права на справедливий судовий розгляд; процесуальні зловживання з боку інших сторін спору тощо). Саме тому, суддя обов'язково має врегульовувати процесуальний конфлікт інтересів в разі його виникнення або загрози його виникнення. По-перше, суддя самостійно або за зверненням учасника справи має оцінити, чи існують підстави для сумніву у його неупередженості (родинні зв'язки, майнові інтереси, попередня участь у справі тощо). Згідно з нормами процесуального законодавства (ст. 36 ч. 1 ЦПК України, ст. 75 ч. 1 п. 4, 7 КПК України, ст. 36 ч. 1 КАС України) суддя зобов'язаний заявити самовідвід, якщо існують обставини, які викликають сумнів в його неупередженості, або якщо наявний конфлікт інтересів. В той же час, якщо суддя не заявляє самовідвід, і якщо сторони виявляють підстави для сумніву у неупередженості судді (конфлікт інтересів), сторони процесу мають право подати заяву про відвід. В такому випадку суд (або інший склад суду) вирішує це питання окремим процесуальним рішенням. Важливо зазначити, що інколи сторони зловживають правом на відвід судді. Тому, з метою унеможливлення як сумнівів у доброчесності суддів, так і для запобігання зловживання правом на відводи та самовідводи, суддям рекомендується, аналізуючи ступінь приватного інтересу, під час надходження справи до розгляду, вирішувати питання про можливість

розкриття інформації про конфлікт інтересів як альтернативний спосіб урегулювання конфлікту інтересів, та чекати після такого розкриття реакції сторін процесу та інших зацікавлених сторін. Якщо ж після такого розкриття інформації жоден із учасників процесу не заявив відвід судді, то конфлікт інтересів вважається урегульованим.

Окрім процесуального аспекту, неупередженість судді – це ще й фундаментальний етичний принцип, який вимагає від судді приймати рішення, ґрунтуючись лише на фактах та законі, без впливу особистих переконань, упереджень або зовнішніх факторів. Неупередженість – це ключова морально-правова вимога до судді, яка передбачає відсутність прихильності до будь-якої сторони процесу. Вона полягає у здатності рівно ставитися до всіх учасників провадження, приймати рішення чесно, керуючись лише законом, совістю, прагненням до справедливості та правди. Така позиція вимагає не лише знань, а й високого рівня моральної відповідальності. При цьому, що важливо, етична неупередженість судді охоплює як процесуальні дії судді під час розгляду справи, так і його поведінку поза межами судового процесу. Так, відповідно до статті 2 Кодексу суддівської етики суддя має уникати конфлікту інтересів, проявляти стійкість до будь-якого тиску або втручання у діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя, та бути незалежним у процесі прийняття рішень. Суддя не може використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах третіх осіб [12]. В свою чергу, статтею 15 Кодексу суддівської етики передбачено, що неупереджений розгляд справ є основним обов'язком судді. Суддя має право заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних

джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи.

Звичайно, що порушення етичних стандартів може свідчити про наявність конфлікту інтересів, зокрема і в позапроцесуальному аспекті, і тягне за собою дисциплінарну відповідальність. Законодавче підґрунтя для цього закладене в ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка передбачає відповідальність за дії, що підривають авторитет правосуддя або створюють уявлення про упередженість судді.

Також доцільно зазначити, що неупередженість судді повинна розглядатися не лише як етична або процесуальна категорія, але і як обов'язковий антикорупційний стандарт, який має бути закріплений в законодавстві, підтриманий інституційно та реалізований через дієвий контроль. Адже неупередженість судді — це одна з найважливіших засад здійснення правосуддя, яка тісно пов'язана з поняттями справедливості, незалежності та законності. Водночас саме судова влада, яка покликана бути арбітром у спорах, найбільш чутлива до загроз, пов'язаних із корупцією. Корупційні ризики здатні нівелювати базові гарантії об'єктивного розгляду справи, призводити до викривлення судових рішень, втрати авторитету суду в очах суспільства. Особливо у світлі сучасної судової реформи в Україні, яка передбачає очищення системи від недоброчесних суддів, запровадження нових процедур добору, кваліфікаційного оцінювання та контролю за майновим станом, питання антикорупційного аспекту неупередженості судді є вкрай актуальним. Водночас, незважаючи на формальне закріплення принципу неупередженості в Конституції України та законодавстві, на практиці спостерігаються численні приклади порушення цього принципу через здебільшого конфлікт інтересів у діяльності суддів або політичний тиск.

Антикорупційний зміст неупередженості суддів полягає передусім в тому, щоб гарантувати ухвалення рішень на основі права, без впливу особистої вигоди, зовнішнього тиску, зацікавленості у результаті справи. Будь-яке порушення цих вимог — через подарунок, обіцянку, тиск, родинні зв'язки чи політичну доцільність — має вважатися формою корупційної поведінки, що дискваліфікує суддю як неупередженого.

Враховуючи викладене, основним обов'язком кожного судді є недопущення в його діяльності конфлікту інтересів, а в разі його виникнення — швидке його врегулювання. Окрім процесуальних механізмів, визначених нормами процесуального законодавства (передусім, йдеться про самовідвід та відвід судді, а також розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами судді не було заявлено відвід), правила врегулювання конфлікту інтересів у судді визначаються у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (стаття 133 Закону передбачає обов'язок судді не пізніше наступного робочого дня з моменту виникнення такого конфлікту інтересів у письмовій формі повідомити про це Раду суддів України), а також у Порядку здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання. У статті 15 Порядку зазначено, що з метою самостійного врегулювання конфлікту інтересів суб'єкт, у якого виник конфлікт інтересів застосовує один або декілька з наведених способів врегулювання конфлікту інтересів:

- 1) самовідвід в порядку, передбаченому процесуальним законодавством;
- 2) розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід;

3) усунення від виконання завдання, вчинення дій, прийняття рішення, не пов'язаних зі здійсненням правосуддя, чи участі в його прийнятті в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів;

4) усунення відповідного приватного інтересу з наданням підтверджуючих це документів Раді;

5) подання заяви щодо перегляду обсягу службових повноважень особи, не пов'язаних зі здійсненням правосуддя, з метою виключення факторів, які спричиняють конфлікт інтересів;

6) подання заяви про переведення особи на іншу посаду або в інший суд;

7) подання заяви про звільнення особи;

8) подання добровільної декларації про приватні інтереси [13].

Також у статті 16 Порядку встановлено, що у разі неможливості врегулювання конфлікту інтересів самостійно в порядку, передбаченому процесуальним законодавством, або іншим шляхом, такий суб'єкт звертається до Ради з метою зовнішнього врегулювання конфлікту.

Зазначимо, що попри належне нормативне врегулювання, в Україні зберігається низка суттєвих проблем у практиці запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у суддівській діяльності, що ставить під загрозу дотримання суддями вимоги неупередженості. Ці проблеми мають як інституційний, так і поведінковий характер. Їх наявність ставить під сумнів дієвість формальних механізмів і створює передумови для зловживань, політичного впливу та втрати довіри до судової системи.

Наприклад, говорячи про процесуальний порядок врегулювання конфлікту інтересів, на практиці часто можна зустріти банальне небажання суддів самостійно заявляти відвід, навіть у ситуаціях, коли існують очевидні обставини для сумнівів у їхній неупередженості. Причини цього можуть бути різні, такі як невизнання

особистого інтересу як конфліктного, переконаність у власній об'єктивності, прагнення зберегти вплив або контроль над справою (особливо в резонансних справах), відсутність побоювання понести відповідальність за ігнорування обов'язку самовідводу та інші. У результаті судді нерідко продовжують розгляд справ, у яких мають прямий або опосередкований інтерес, а сторони змушені витратити ресурси на подання заяв про відвід.

Іншою серйозною проблемою є формалізований підхід судів до розгляду заяв про відвід судді. У переважній більшості випадків суди відхиляють заяви про відвід, обґрунтовуючи це відсутністю належних доказів упередженості або конфлікту інтересів. Що ж стосується такого способу врегулювання конфлікту інтересів як розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами судді не було заявлено відвід, то на думку Національного агентства з питань запобігання корупції процедура розкриття інформації про конфлікт інтересів не врегульована чинним процесуальним законодавством, і тому взагалі не може бути визнана механізмом врегулювання процесуального конфлікту інтересів, а має розглядатися як частина механізму відводу/самовідводу судді [14, с. 3].

Проблеми врегулювання позапроцесуального конфлікту інтересів суддів в свою чергу становлять окремий і надзвичайно складний аспект у системі забезпечення неупередженості судової влади. На відміну від процесуального конфлікту інтересів, який прямо стосується розгляду конкретної справи, позапроцесуальний конфлікт інтересів має більш розмитий, непрямий, неформальний, латентний, але не менш ризикований характер, наприклад, коли йдеться про взаємини, контакти, майнові або корпоративні зв'язки судді, які не пов'язані

безпосередньо з конкретною справою, але можуть впливати на загальну упередженість. Доведення наявності впливу такого конфлікту на виконання обов'язків судді – майже неможливе, якщо сам суддя не повідомляє про це або не порушує формально норм закону. При цьому практика притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, як правило, зосереджена на грубих процесуальних порушеннях, а не на прихованих ризиках конфлікту інтересів. Саме тому врегулювання позапроцесуального конфлікту інтересів суддів потребує комплексного законодавчого оновлення, інституційної спроможності для виявлення таких ризиків і формування нової етики відкритості та відповідальності у судовій системі. Без цього неможливо забезпечити реальну неупередженість правосуддя, навіть за формальної відсутності порушень у межах конкретної справи.

Висновки. Неупередженість суду безсумнівно перебуває в системному зв'язку з поняттям конфлікту інтересів. В свою чергу конфлікт інтересів – це багатовимірне явище, що одночасно зачіпає сферу процесуального права, професійної етики й антикорупційної політики. Виокремлення процесуального, етичного та антикорупційного аспектів дозволяє не лише точніше ідентифікувати порушення, допущені суддею, а й забезпечити ефективний механізм їх запобігання. Усі ці аспекти мають бути інтегровані в цілісну систему забезпечення неупередженості суду. Особливо важливим при цьому є профілактичний підхід, за якого конфлікти інтересів не лише виявляються і караються, а й запобігаються завдяки високим стандартам етичної поведінки та ефективним інституційним механізмам. Такий підхід відповідає вимогам як національного, так і міжнародного правового регулювання та сприяє формуванню довіри до судової системи.

У статті комплексно досліджено конфлікт інтересів у діяльності суддів як ключову загрозу неупередженості правосуддя, а також як багатогранне явище, що має одночасно процесуальний, етичний і антикорупційний вимір. Увага приділяється проблемам виявлення, класифікації та врегулювання конфліктів інтересів у контексті українського законодавства та практики. Розмежовано поняття процесуального та позапроцесуального конфлікту інтересів, наголошено на їх специфіці, правових наслідках і труднощах належного врегулювання. Процесуальний конфлікт інтересів пов'язується із безпосередньою участю судді в розгляді справи і має врегульовуватись через процедури самовідводу або відводу. Позапроцесуальний конфлікт інтересів, у свою чергу, виникає під час здійснення суддею організаційних, адміністративних або представницьких функцій, не пов'язаних безпосередньо із судовим провадженням, що значно ускладнює його ідентифікацію та контроль.

У статті також досліджуються положення міжнародних документів (Європейська конвенція з прав людини, Бангалорські принципи, Основні принципи незалежності судових органів тощо), в яких конфлікт інтересів визначається як загроза об'єктивності правосуддя. Також проаналізовано чинне українське законодавство у сфері запобігання корупції та судоустрою, зокрема Закон України «Про запобігання корупції» і Кодекс суддівської етики. Розкрито поняття приватного інтересу, потенційного й реального конфлікту інтересів, процедурні особливості їх врегулювання, зокрема через інституційні механізми Національного агентства з питань запобігання корупції, Ради суддів України, органів суддівського врядування.

Окрему увагу приділено питанням дисциплінарної відповідальності суддів за порушення обов'язку щодо уникнення або несвоєчасного врегулювання конфлікту інтересів. Автор наголошує на поширеній практиці формального підходу до розгляду заяв про відвід, небажанні суддів визнавати наявність конфлікту інтересів, а також на неефективності існуючих механізмів виявлення позапроцесуального конфлікту. Зроблено висновок про необхідність оновлення нормативної бази, розширення повноважень інституцій, підвищення рівня прозорості суддівської діяльності, а також формування нової етики відкритості, що базується на стандартах доброчесності, об'єктивності та публічної підзвітності суддів.

Ключові слова: суд, судова влада, суддя, неупередженість суду, конфлікт інтересів, суддівська етика, антикорупційне законодавство.

Ovsiannikova O. Conflict of interest in the context of judicial impartiality: procedural, ethical, and anti-corruption aspects

The article provides a comprehensive analysis of the conflict of interest in judicial activity as a key threat to the impartiality of justice and as a multifaceted phenomenon encompassing procedural, ethical, and anti-corruption dimensions. Particular attention is given to the issues of identifying, classifying, and regulating conflicts of interest within the context of Ukrainian legislation and judicial practice. The article distinguishes between procedural and non-procedural conflicts of interest, emphasizing their specific characteristics, legal consequences, and the challenges of proper regulation. Procedural conflict of interest is associated with a judge's direct involvement in the case and

should be addressed through recusal or disqualification procedures. Non-procedural conflict of interest, in contrast, arises during a judge's performance of organizational, administrative, or representative functions unrelated to adjudication, which significantly complicates its identification and oversight.

The article also examines relevant provisions of international legal instruments (such as the European Convention on Human Rights, the Bangalore Principles, and the Basic Principles on the Independence of the Judiciary), which identify conflict of interest as a threat to the objectivity of justice. Additionally, the current Ukrainian legislation on corruption prevention and judicial governance is analyzed, including the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" and the Code of Judicial Ethics. The article clarifies the concepts of private interest, potential and actual conflict of interest, and the procedural specifics of their resolution, particularly through the institutional mechanisms of the National Agency on Corruption Prevention, the Council of Judges of Ukraine, and judicial governance bodies.

Special attention is paid to issues of disciplinary liability of judges for failure to avoid or timely resolve conflicts of interest. The author highlights the widespread practice of a formalistic approach to recusal motions, judges' reluctance to acknowledge the existence of conflicts of interest, and the ineffectiveness of current mechanisms for identifying non-procedural conflicts. The article concludes by emphasizing the need to update the regulatory framework, expand the powers of relevant institutions, enhance transparency in judicial activity, and promote a new ethic of openness based on standards of integrity, objectivity, and public accountability of judges.

Key words: court, judiciary, judge, judicial impartiality, conflict of interest, judicial ethics, anti-corruption legislation.

Література:

1. Звіт-аналіз нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/documents/38> (дата звернення: 08.07.2025).

2. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 08.07.2025).

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 08.07.2025).

4. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.07.2025).

5. Основні принципи незалежності судових органів. URL: <https://surl.cc/sibewc> (дата звернення: 08.07.2025).

6. Загальна (Універсальна) хартія судді. URL: <https://surl.li/cidvwt> (дата звернення: 08.07.2025).

7. Бангалорські принципи поведінки суддів. URL: https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf (дата звернення: 08.07.2025).

8. Європейська хартія про статус суддів. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_23169 (дата звернення: 08.07.2025).

9. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. (дата звернення: 26.03.2025).

10. Про конфлікт інтересів. URL: <https://surl.li/btzvuz> (дата звернення: 28.06.2025).

11. Особливості конфлікту інтересів у діяльності судді та рекомендації щодо його запобігання і врегулювання у типових ситуаціях: посібник на допомогу судді. Рада суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/posibnikosoblivosti-konfliktu-in-de7be4c810.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).

12. Кодекс суддівської етики: рішення / XI з'їзд суддів України від 22.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 28.06.2025).

13. Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання: затв. рішенням Ради суддів України 04.02.2016 № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr002414-16#Text> (дата звернення: 28.06.2025).

14. Висновок НАЗК до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 133 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» щодо врегулювання конфлікту інтересів (реєстр. № 6180 від 18.10.2021 р.) С. 3. URL: https://nazk.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/12/6_Vysnovok_NAZK_6180.pdf (дата звернення: 08.07.2025).

Дата надходження статті: 20.07.2025

Дата прийняття статті: 27.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Омельчук,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА ПОТЕНЦІЙНИЙ ПРАВОВИЙ СТАТУС ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ЗАКОНОДАВЧИЙ ТА ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. Поряд зі збільшенням кількості даних, що використовуються в повсякденних процесах функціонування суспільства, спостерігаємо тенденцію до діджиталізації життя людства, а саме впровадження та розвитку технологій штучного інтелекту (ШІ) для обробки великих масивів даних та прискорення та ефективної роботи з такими даними в перспективі. Як зазначає Л. Товкун, подальший розвиток штучного інтелекту відкриває як нові перспективи так і ставить низку викликів перед суспільством, це потребує подальшого дослідження [13, с. 279].

Вже сьогодні виникає необхідність встановлення законодавчих меж використання штучного інтелекту в окремих сферах людського життя (мова йде не лише про «чутливі» сфери, а й про сфери забезпечення суспільної безпеки тощо). Слід також відзначити різницю в підходах до визначення штучного інтелекту в різних національних та наднаціональних юрисдикціях, а також дискусійність питань наділення штучного інтелекту певним рівнем правосуб'єктності в юридичній доктрині.

Вищезазначене підтверджує актуальність наукового осягнення питань визначення поняття та потенційного правового статусу штучного інтелекту, а метою даного дослідження слід визначити систематизацію підходів щодо визначення поняття штучного інтелекту в законодавстві та

доктрині, а також формування прогнозу щодо визначення правового статусу штучного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням визначення поняття та правового статусу ШІ присвячені роботи таких дослідників як О. Баранов, І. Гелецька, І. Колеснікова, І. Смірнов, Л. Товкун, М. Шовдра та багатьох інших. Однак, слід одночасно враховувати фрагментарність, безсистемність та дискусійність окремих підходів до визначення штучного інтелекту, що підтверджує недостатність існуючих наукових розвідок, а також перспективність та нагальність наукових розробок в даній сфері суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день немає єдності законодавчих підходів до визначення штучного інтелекту в світі. Кожен національний законодавець формуючи правовий режим використання штучного інтелекту намагається знайти рівновагу між розвитком та впровадженням інновацій та захистом прав і свобод своїх громадян. І. Смірнов робить висновок, що окремі держави виступають лідерами у встановленні регуляторних стандартів, активно розробляючи та впроваджуючи нові правила, що стимулюють розвиток і інтеграцію штучного інтелекту в різні сектори економіки та соціальної сфери, тоді як інші ще тільки визначаються з потенційними

ризиками та можливостями, які ці технології можуть принести [11].

Минулого року в ЄС набув чинності Закон про штучний інтелект. Даний Закон надає розробникам і розгортачам систем чіткі вимоги та зобов'язання щодо конкретного використання штучного інтелекту, одночасно зменшуючи адміністративний і фінансовий тягар для бізнесу. Закон про штучний інтелект запроваджує єдину структуру для всіх країн ЄС, засновану на далекоглядному визначенні штучного інтелекту та підході, заснованому на оцінці ризиків [9]. Європейською комісією в основу майбутнього законодавства було покладено наступне розуміння штучного інтелекту – штучний інтелект (ШІ) стосується систем, які демонструють інтелектуальну поведінку, аналізуючи своє середовище та виконуючи дії з певним ступенем автономності для досягнення певних цілей. Системи на основі ШІ можуть бути виключно програмними, що діють у віртуальному світі (наприклад, голосові помічники, програмне забезпечення для аналізу зображень, пошуківі системи, системи розпізнавання мовлення та облич), або ШІ може бути вбудований в апаратні пристрої (наприклад, сучасні роботи, автономні автомобілі, дрони або програми Інтернету речей) [1].

На основі даного підходу було надано наступне визначення системам штучного інтелекту – це програмні та апаратні системи, розроблені людьми, які, маючи складну мету, діють у фізичному або цифровому вимірі, сприймаючи своє середовище через збір даних, інтерпретуючи зібрані структуровані або неструктуровані дані, міркуючи на основі знань або обробляючи інформацію, отриману з цих даних, та вирішуючи найкращі дії для досягнення заданої мети [1].

Слід відзначити, що сучасна концепція штучного інтелекту – це сукупність наукових дисциплін і методів, призначених для обробки даних та вирішення складних обчислювальних

завдань [14]. І. Гелецька наводить тезу, що поняття штучного інтелекту може бути розширено, оскільки ШІ вже може виходити за межі людських можливостей [5].

Баранов О. А. відзначає, що відсутність консенсусної дефініції терміну «штучний інтелект» хвилює практично всіх представників філософських, гуманітарних, технічних та інших наук. В той же час для представників правової науки ця проблема набуває особливо гострих форм, тому що даний термін не є спеціально-юридичним, має універсальний характер та має бути однаково зрозумілим для представників будь-яких політичних, наукових та бізнесових кіл, верств населення, сфер соціального життя тощо [2, с. 33].

В сучасному цивільному законодавстві неодноразово згадується штучний інтелект. В той же час, термін «штучний інтелект» є досить новим для українського законодавства, що створює проблеми з чітким правовим визначенням та регулюванням цього поняття.

Відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, Окрім цього затвердженої Кабінетом Міністрів України розпорядженням № 1556-р від 02 грудня 2020 р. штучний інтелект – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [10].

Штучний інтелект представляє собою технологію, що дозволяє комп'ютерним системам виконувати завдання, які зазвичай потребують людського інтелекту, такі як розпізнавання мови, розуміння текстів, аналіз

даних та прийняття рішень. Штучний інтелект широко застосовується у всіх галузях, включаючи літературу, мистецтво та інші творчі напрямки. Він є передовою галуззю розвитку технологій і має значний вплив на різні аспекти життя [3, с. 8–9].

В юридичній науці штучний інтелект визначають як певну сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини. Згадування у дефініції комп'ютерних технологій не впливає на основний сенс розуміння штучного інтелекту та не обмежує можливість його застосування в рамках інших фундаментальних підходів до побудови штучного інтелекту [2, с. 46].

Нейронна мережа, також штучна нейронна мережа, або ШНМ – це один із напрямків у створенні штучного інтелекту, який ставить своїм завданням відтворити аналітичну роботу людського мозку. Математична модель ШНМ бере свої витоки з біології, а в її основі лежить принцип роботи нервової системи живих організмів, де мільярди нейронів з'єднані синапсами, приймають вхідні дані у вигляді електричних імпульсів, обробляють і передають іншим нейронам [8].

Нейромережа за допомогою штучних нейронів може визначати закономірності, збирати та аналізувати інформацію, розпізнавати звуки, символи та зображення, вчитися на власному досвіді.

Під правосуб'єктністю зазвичай розуміють юридичну здатність бути суб'єктом правових відносин. Одночасно з цим правосуб'єктність з позицій загальнотеоретичної юриспруденції називається загальною передумовою до володіння правом. В межах цивільного обороту кожен його учасник наділяється певним обсягом

правосуб'єктності, в силу того, що держава наділяє його юридичним здібностями для реалізації притаманних даній особі прав та виникнення обов'язків [7, с. 304].

Як відзначають О. Донченко та Т. Грекул-Ковалик, правосуб'єктність виступає певним станом приналежності суб'єкта до правової системи. Вона визначає присутність в правовій системі у якості повноправного учасника, потенційну можливість користуватися системними ресурсами, очікувати на захист від системи. Правосуб'єктність, на думку дослідників, формується не самою собою, джерелом виникнення правосуб'єктності є діючий правопорядок, система юридичних норм, тобто підставою появи правосуб'єктності є відповідне визнання її наявності законодавцем [6, с. 132–133].

Концептуальне визначення та структурна характеристика правосуб'єктності в юридичній науці видаються сталими, однак, в той же час в літературі відмічається, що правосуб'єктність є динамічним явищем, яке змінюється відповідно до етапів соціально-економічного розвитку суспільства, при цьому зберігаючи свою сутнісну ідентичність [4, с. 4].

Аргументом для дослідження та потенційного наділення правосуб'єктністю майбутніх представників штучного інтелекту може слугувати історія становлення та розвитку правосуб'єктності юридичних осіб [16] як суб'єктів, відмінних від фізичних осіб, але створюваних та контрольованих фізичними особами. На подальших етапах соціально-економічного розвитку певним рівнем правосуб'єктності були наділені й інші умовно безтілесні суб'єкти, такі як державні органи, об'єднання громадян, держави та державні утворення. На даному етапі технологічного розвитку своєчасним видається формування концепції фантомної правосуб'єктності щодо теоретичного статусу штучного інтелекту.

В останнє десятиліття проблематика фантомної правоздатності та загалом правосуб'єктності все частіше викликає інтерес для наукового дискурсу. З позицій юридичної науки фантомна правоздатність – право неіснуючого суб'єкта бути носієм певних правомочностей за передбачених законом умов [15, с. 245]. Як відзначає О. Р. Шишка, вивчення питань фантомної правосвідомості актуалізується з огляду на потенційну можливість «віртуального клонування» свідомості людини (тобто перенесення особистості людини в електронну форму), а також перспективу розвитку технології збереження людського мозку для подальшого його відновлення [18, с. 490].

Найбільш типовим та широковживаним є використання категорії «фантомний» щодо тестаментоздатності ненароджених дітей (пасивної тестаментоздатності ненароджених дітей як різновиду фантомної правоздатності) [12, с. 14].

В юридичній літературі необґрунтовано звужують об'єм понять фантомна правосуб'єктність, фантомна правоздатність, фантомна тестаментоздатність до можливості виникнення прав та обов'язків у суб'єкта, що поки що не існує (майбутнього суб'єкта права) [17, с. 304]. Вважаємо даний підхід до визначення критерія «фантомності» нелогічним, адже традиційно фантомність пов'язується з несправжністю, уявністю, примарністю та ілюзорністю будь-чого, а найбільш вживаним залишається використання прикметника фантомний щодо болю, який не може виникати через відсутність органу, в якому він виникає (тобто мова про властивість об'єкта в період пост-існування). Аналогічним виглядає також праводієздатність юридичних осіб після їх припинення у питаннях банкрутства, відповідальності перед кредиторами, яка однак не згадується в контексті фантомної правосуб'єктності.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що поняття штучного інтелекту перебуває на стадії свого формування поряд із розвитком технології штучного інтелекту. Однак, для формування коректного уявлення про правову природу штучного інтелекту важливим є правильне розуміння поняття штучного інтелекту.

Виокремлення фантомної правосуб'єктності у «представників» штучного інтелекту може бути першим кроком до потенційного подальшого визначення меж правосуб'єктності штучного інтелекту. Слід відзначити, що дефект волі та свідомості не є перешкодою для потенційного включення продуктів штучного інтелекту до суб'єктів права, адже діти або недієздатні особи також не керуються формальною логікою або правовими принципами, але фактично вчиняють юридично значущі дії, консервативна ж жорсткість правового режиму щодо вікового, досвідного або освітнього критеріїв повинна бути подолана з метою коректної індивідуалізації продуктів штучного інтелекту та заміни розуміння їх правового статусу від псевдо-суб'єктів до учасників відносин з обмеженою, фантомною або транс-правосуб'єктністю.

У межах дослідження розглянуто підходи до визначення штучного інтелекту в доктрині та законодавстві. В ході дослідження проаналізовано визначення штучного інтелекту, надані національним законодавцем, закріплені в іноземному законодавстві та означено доктринальні підходи до визначення штучного інтелекту.

Зроблено висновок, що нейромережа за допомогою штучних нейронів може визначати закономірності, збирати та аналізувати інформацію, розпізнавати звуки, символи та зображення, вчитися на власному досвіді.

Відзначено, що поняття штучного інтелекту перебуває на стадії свого формування відповідно до темпів розвитку самої технології штучного інтелекту. Однак, для формування коректного уявлення про правову природу штучного інтелекту важливим є правильне розуміння поняття штучного інтелекту.

Юридичній науці штучний інтелект визначають як певну сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини. Згадування у дефініції комп'ютерних технологій не впливає на основний сенс розуміння штучного інтелекту та не обмежує можливість його застосування в рамках інших фундаментальних підходів до побудови штучного інтелекту.

Зроблено висновок, що в юридичній літературі необґрунтовано звужують об'єм понять фантомна правосуб'єктність, фантомна правоздатність, фантомна тестаментоздатність до можливості виникнення прав та обов'язків у суб'єкта, що поки що не існує (майбутнього суб'єкта права). Сформовано тезу щодо хибності використання даного підходу до визначення критерії «фантомності», адже традиційно фантомність пов'язується з несправжністю, уявністю, примарністю та ілюзорністю будь-чого, а найбільш вживаним залишається використання прикметника фантомний щодо болю, який не може виникати через відсутність органу, в якому він виникає (тобто мова про властивість об'єкта в період постіснування). Аналогічним виглядає також праводієздатність юридичних осіб після їх припинення

у питаннях банкрутства, відповідальності перед кредиторами, яка однак не згадується в контексті фантомної правосуб'єктності.

Виокремлення фантомної правосуб'єктності у «представників» штучного інтелекту може бути першим кроком до потенційного подальшого визначення меж правосуб'єктності штучного інтелекту. Зроблено висновок, що дефект волі та свідомості не є перешкодою для потенційного включення продуктів штучного інтелекту до суб'єктів права, адже діти або недієздатні особи також не керуються формальною логікою або правовими принципами, але фактично вчиняють юридично значущі дії, консервативна ж жорсткість правового режиму щодо вікового, досвідного або освітнього критеріїв повинна бути подолана з метою коректної індивідуалізації продуктів штучного інтелекту та заміни розуміння їх правового статусу від псевдо-суб'єктів до учасників відносин з обмеженою, фантомною або транс-правосуб'єктністю.

Ключові слова: штучний інтелект, нейромережі, правовий статус, псевдо-суб'єкти, фантомна суб'єктність.

Omelchuk O. The concept and potential legal status of artificial intelligence: legislative and doctrinal approaches.

The study examined approaches to the definition of artificial intelligence in doctrine and legislation. The study analyzed the definitions of artificial intelligence provided by the national legislator, enshrined in foreign legislation, and outlined doctrinal approaches to the definition of artificial intelligence.

It was concluded that a neural network using artificial neurons can determine patterns, collect and analyze information, recognize

sounds, symbols, and images, and learn from its own experience.

It was noted that the concept of artificial intelligence is at the stage of its formation in accordance with the pace of development of artificial intelligence technology itself. However, in order to form a correct idea of the legal nature of artificial intelligence, it is important to correctly understand the concept of artificial intelligence.

In legal science, artificial intelligence is defined as a certain set of methods, means, tools and technologies, primarily computer ones, that imitate (model) cognitive functions that have criteria, characteristics and indicators equivalent to the criteria, characteristics and indicators of the corresponding human cognitive functions. Mentioning computer technologies in the definition does not affect the main meaning of understanding artificial intelligence and does not limit the possibility of its application within the framework of other fundamental approaches to building artificial intelligence.

It is concluded that in the legal literature the scope of the concepts of phantom legal personality, phantom legal capacity, phantom testamentary capacity is unreasonably narrowed to the possibility of the emergence of rights and obligations in a subject that does not yet exist (a future subject of law). A thesis has been formulated regarding the fallacy of using this approach to determining the criterion of "phantomity", because traditionally phantomity is associated with the unreality, imagination, ghostliness and illusoryness of anything, and the most commonly used is the use of the adjective phantom in relation to pain, which cannot arise due to the absence of the organ in which it arises (i.e., we are talking about the property of the object in the post-existence period). The legal capacity of legal entities after their termination in matters of bankruptcy, liability to creditors, which, however, is not

mentioned in the context of phantom legal personality, also looks similar.

The isolation of phantom legal personality from "representatives" of artificial intelligence may be the first step towards the potential further definition of the boundaries of the legal personality of artificial intelligence. It is concluded that the defect of will and consciousness is not an obstacle to the potential inclusion of artificial intelligence products as legal subjects, because children or incapacitated persons are also not guided by formal logic or legal principles, but actually perform legally significant actions, while the conservative rigidity of the legal regime regarding age, experience or educational criteria must be overcome in order to correctly individualize artificial intelligence products and change the understanding of their legal status from pseudo-subjects to participants in relations with limited, phantom or trans-legal personality.

Key words: artificial intelligence, neural networks, legal status, pseudo-subjects, phantom subjectivity.

Література:

1. A definition of artificial intelligence: main capabilities and scientific disciplines. report high-level expert group on artificial intelligence. European Commission. 2018. URL: <https://surl.li/sfkhil>
2. Баранов О.А. Визначення терміну «штучний інтелект». Інформація і право. 2023. № 1 (44). С. 32–49.
3. Вальчук Д. В. Авторське право штучного інтелекту: проблеми та шляхи вирішення. Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал). 2024. № 3 (1). С. 7–15.
4. Гедіков В.В. Сучасні підходи до розуміння категорії «правосуб'єктність». Наукові записки міжнародного гуманітарного університету. 2023. № 39. С. 4–7.
5. Гелецька І. О., Шовдра М. М. Визначення поняття «штучного інтелекту» та його місце у системі цивільного законодавства України. Галицькі студії: Юридичні науки. 2024. № 6. С. 13–19.
6. Донченко О., Грекул-Ковалик Т. Правосуб'єктність як формальна

властивість суб'єкта права. Юридичний вісник. 2022. № 2. С. 131–138.

7. Кацюба К. В. Цивільна правосуб'єктність непідприємницьких товариств. Проблеми цивільного права та процесу. 2018. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/98.pdf

8. Ладуба М. Нейромережі пишуть книги та рятують життя: що таке нейронна мережа і як вона працює. URL: <https://mc.today/uk/shho-take-nejronna-merezha/>

9. Оцокіліч В. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту. URL: <https://surl.li/rwqtun>

10. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://surl.li/lrjyzi>

11. Смірнов І. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та українські перспективи. Ліга Закон. 2023. URL: <https://surl.li/dzuswd>

12. Талдикін О. В. Тестаментоздатність у структурі правосуб'єктності. Актуальні проблеми сучасної юриспруденції. 2017. Спецвипуск. Ч. 2. С. 13–15.

13. Товкун Л. В., Леонович М. Ю. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та перспективи впровадження для України. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. С. 278–282.

14. Фоміна Н. Чи можуть твори, створені за допомогою ШІ, розраховувати на авторське право. Юридична газета. 2023. № 11–12 (769–770). URL: <https://surl.cc/xjhebn>

15. Цивільне право в Україні : курс лекцій : у 6 т. Т. 1. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Вид. 2-ге, випр. та допов. Харків : Еспада. 2008. 680 с.

16. Цюмра В. Ю. Історія інституту правосуб'єктності юридичної особи. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 6. Т. 1. С. 45–47.

17. Шишка Н. В. Щодо питання моменту виникнення правоздатності в юридичних осіб. Проблеми цивільного права та процесу. 2019. С. 303–305.

18. Шишка О. Р. Право неіснуючого учасника цивільних правовідносин як правова фікція. Право та управління. 2011. № 1. С. 489–511.

Дата надходження статті: 08.08.2025

Дата прийняття статті: 28.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Оскілко,

доктор філософії, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ТА ПІДСТАВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ

Вступ. До ознак цивільно-правової відповідальності загалом відносять: «відповідальність, що виникає перед іншими учасниками цивільно-правових відносин (фізичними або юридичними особами), а не перед державою чи суспільством загалом; у разі порушення будь-яких зобов'язань у межах цивільно-правових відносин на порушника законом чи договором покладається майнова відповідальність, тобто необхідність відшкодувати майнові втрати потерпілого (наприклад, обов'язок відшкодувати збитки іншої сторони)» [14].

Метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених прав, тобто цивільно-правова відповідальність має забезпечити відшкодування фізичним або юридичним особам їх власні збитки. Отже, цивільно-правова відповідальність має відновлювальний та компенсаційний характер.

З метою застосування цивільно-правової відповідальності до особи, яка порушила цивільні права та обов'язки, у тому числі за порушення договірних зобов'язань, серед підстав виникнення такої відповідальності існують наступні умови, зокрема: «сторона договору порушила конкретні обов'язки, встановлені договором чи законом; наявність шкоди або збитків; причинно-наслідковий зв'язок між порушенням договірних зобов'язань та виникненням збитків; наявність вини порушника у вигляді умислу (наміру)

або необережності» [9] (частина перша статті 614 ЦК України).

Питанням цивільно-правових зобов'язань присвячені праці С. М. Бервено, Т. В. Бондара, Н. Ю. Голубєвої, О. В. Дзери, О. С. Кізлової, В. М. Косак, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданика, О. І. Міхно, Л. П. Медвідь, В. В. Луця, С. О. Погрібного, В. Й. Пашинського, І. А. Свистільник, Є. О. Харитонova та багато ін.

Виклад основного матеріалу.

За загальними правилами, притягнення до цивільно-правової відповідальності відбувається за наявності повного складу цивільного правопорушення. Однак законом можуть бути передбачені винятки з цього правила: «коли для покладання відповідальності за цивільним правом достатньо усіченого складу цивільного правопорушення, тобто не потрібна наявність усіх його елементів» [4]. Наприклад, особа, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання, у разі якщо іншого не передбачено законом чи договором, несе цивільну відповідальність незалежно від вини (стаття 1187 ЦК України), складу цивільного правопорушення, як збитки, а, отже, і необхідність у доведенні наявності іншого його елемента – причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і збитками завданими шкодою.

Відповідно до вимог Конституції України та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів

України, наказів Міністерства оборони України та інших нормативно-правових актів здійснюється соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей [136]. Разом з тим, законодавство України також регулює участь військовослужбовців у цивільно-правових та договірних відносинах, і надає останнім відповідні права та обов'язки. Законодавчим актом, який визначає статус військовослужбовців, є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», який встановлює «загальні правила та умови щодо участі військовослужбовців у договірних право-відносинах».

Законодавчо встановлено, що військовослужбовці, так само як й інші громадяни України (фізичні та юридичні особи) мають право укладати договори у встановлених законодавством межах. Також військовослужбовці можуть укладати будь-які види цивільних договорів (купівлі-продажу, оренди, позики, послуг, тощо) та бути стороною в таких договорах. При цьому участь військовослужбовців у вказаних договірних відносинах не повинна впливати на виконання ними військових обов'язків та порушувати їх.

На сьогоднішній час, коли військова агресія РФ проти України вплинула майже на всі сфери життєдіяльності людини в Україні, зокрема, на можливість виконання цивільно-правових зобов'язань, звичайно ж виникли нові обставини, що стають перешкодою особам, учасникам договірних зобов'язань, серед яких є й військовослужбовці, виконати умови та зобов'язання, передбачені договором належним чином. У зв'язку з чим необхідно дослідити питання щодо наслідків невиконання цивільно-правових зобов'язань через запровадження військового стану в Україні, та, зокрема, з метою визнання таких обставин «форс-мажорними». Крім того, обставини сьогодення можна також вважати загально-масштабними,

як і період введення на території України та й по всьому світу, карантинних заходів з метою запобігання розповсюдження гострого респіраторного вірусу “COVID-19”, який вже встиг закінчитися. Зазначене потребує і спеціального законодавчого врегулювання, постановлення і обґрунтування правових позицій, що дозволило б більш детально врахувати особливості усіх аналогічних ситуацій.

Розглянемо докладніше елементи повного складу цивільного правопорушення, які виступають умовами цивільно-правової відповідальності.

Обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності є протиправність поведінки особи. Критеріями оцінки поведінки особи як протиправної є вимоги законодавства, а також відповідні їй вимоги адміністративних актів, умов договору, звичаї цивільного обігу тощо. Виступають також принципи громадянського права: принцип недоторканності власності, принцип свободи договору, сумлінність та справедливість та інші.

Протиправна поведінка може виражатися у вигляді протиправної дії чи протиправної бездіяльності особи. У науковій літературі зазначається «протиправною дією є дія, яка суперечить законодавству або іншим критеріям оцінки поведінки особи: адміністративному акту, договору, суті зобов'язання, сумлінності та розумності тощо» [12, с. 207–216].

У науковій літературі надається визначення «протиправної бездіяльності», що розуміється, як: «бездіяльність особи, яка мала об'єктивні можливості діяти, тобто мала юридичний обов'язок і фізичну можливість вчинити певні дії» [13, с. 58–63]. Наприклад, протиправною бездіяльністю є одностороння відмова від виконання зобов'язання (частина друга статті 615 ЦК України), якщо це не викликано об'єктивними обставинами неможливості виконання

зобов'язання (статті 617, частина перша статті 922 ЦК України) [9]. Навпаки, наприклад, прострочення доставки вантажів перевізником, викликане затримкою рейсу за погодних умов, хоч і є бездіяльністю перевізника, однак не може кваліфікуватися як протиправна бездіяльність, оскільки спричинена відсутністю фізичної можливості вчинити дію.

Відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями (статті 1169, 1171 ЦК України) не слід кваліфікувати як форму цивільно-правової відповідальності, так як відсутня необхідна умова її настання – протиправність поведінки заподіювача шкоди [2, с. 71–86].

Цивільно-правова відповідальність у формі відшкодування шкоди (збитків) передбачає наявність такої шкоди (збитків) як результату протиправної поведінки. Під шкодою, як умовою цивільно-правової відповідальності, розуміється будь-яке применшення особистого чи майнового блага особи, яка потерпіла від правопорушення. З цієї точки зору різняться матеріальна (майнова) шкода та моральна (немайнова) шкода.

Матеріальна шкода виражається в різних майнових втратах: втрата здоров'я або майна, зменшення вартості пошкодженого майна, несення додаткових витрат тощо у грошах, наприклад, у формі відшкодування збитків, характеристика яких була дана вище (статті 11, 16, 22, 1166 ЦК України) [9].

Моральна шкода є фізичними чи моральними стражданнями громадянина, викликаними порушенням його особистих немайнових прав: честі та гідності, недоторканності особистості, здоров'я тощо. Моральна шкода не піддається точній матеріальній оцінці, тому вона може бути компенсована у випадках, передбачених законом, лише в приблизно певній грошовій сумі з урахуванням вимог розумності та справедливості, індивідуальних особливостей потерпілого та інших обставин (статті 23, 1167 ЦК України,

стаття 225 ГК України) [9]. Компенсація моральної шкоди здійснюється незалежно від майнової шкоди, що підлягає відшкодуванню. Наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю може спричинити як компенсацію моральної шкоди, так і компенсацію матеріальної шкоди (відшкодування збитків).

Встановлення причинного зв'язку як умови цивільно-правової відповідальності необхідно у всіх випадках, коли покладається відповідальність у формі відшкодування шкоди (збитків). У таких випадках, як зазначається в науковій літературі: «необхідно встановити наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою, що виникла (збитками)» [3, с. 66–78]. Відповідно, протиправно заподіяна особою шкода підлягає відшкодуванню, а в разі якщо шкода викликана дією інших причин, а не протиправною поведінкою особи, вона цією особою не відшкодовується.

Науковці зазначають, що «причинний зв'язок є об'єктивно існуючим конкретним зв'язком явищ, одне з яких є причиною, а інше – наслідком, при цьому юридично значущою причиною завжди є поведінка людей, тобто суспільний, а не природний зв'язок явищ, який також можливий» [7, с. 44–58]. Наприклад, псування овочів, викликана їх гниттям у результаті тривалого зберігання, тобто природне явище, яке саме по собі не може розглядатися як причинний зв'язок, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність.

Питання про поняття причинного зв'язку в юридичній літературі викликає деякі суперечки, у результаті чого сформувалися і набули широкого поширення різні теорії причинного зв'язку: «теорія типового (адекватного) заподіяння шкоди; теорія необхідного та випадкового причинного зв'язку; теорія необхідної умови; теорія прямих та непрямих причинних зв'язків; теорія можливого та дійсного заподіяння шкоди» [15].

Так, відповідно до теорії типового (адекватного) заподіяння шкоди, «певна обставина є причиною даного результату лише у тому випадку, якщо ця обставина завжди викликає аналогічні наслідки, а не лише у конкретному випадку» [2, с. 71–86]. Прихильники вказаної теорії зазначають, що «типовий причинний зв'язок потрібно інтерпретувати як наявність можливості передбачення особою настання негативних наслідків та дійсності» [10]. Ця теорія спростовується самою практикою, яка вказує на те, що типові причини не завжди спричиняють однакові наслідки.

Відповідно до теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку, «для настання відповідальності потрібен необхідний причинний зв'язок між протиправною поведінкою і результатом, що настав, тобто випадковий причинний зв'язок не дає підстав для притягнення до відповідальності за результат» [8, с. 1–8]. Однак і тут виникає практична проблема: після настання результату неможливо розмежувати необхідні і випадкові причини, що спричинили цей результат. Крім того, з погляду філософії випадкових причинних зв'язків бути не може, оскільки зв'язок між причиною та наслідком завжди є необхідним.

Як висвітлюється в науковій літературі «відповідно до теорії необхідної умови причиною даного результату може бути визнана лише така обставина, за відсутності якої результат не настав би» [5].

Разом з тим, науковці звертають увагу на те, що: «для виявлення причинного зв'язку прихильники теорії необхідної умови пропонують використувати наступне правило: подумки виключити ту чи іншу обставину з-поміж причин, що призвели до даного результату, тобто, якщо б при цьому результат не настав би, то ця обставина визнається причиною результату, а якщо б при виключенні даної обставини результат все одно настав би, то ця обставина не є причиною

результату» [5]. Незважаючи на зовнішню привабливість цієї теорії, з нею важко погодитися. Зокрема з цього приводу науковці зазначають «у світлі вказаної теорії причинний зв'язок з об'єктивно існуючого зв'язку явищ перетворюється на суб'єктивно оціночну категорію, засновану на припущенні про те, що ця умова є причиною певного результату» [5].

Відповідно до теорії прямих і непрямих причинних зв'язків, причини настання шкоди (збитків) можуть бути прямими і непрямыми. Окремі науковці зазначають, що: «непрямі причинні зв'язки відповідно до цієї теорії пропонується не вважати юридично значущими і не враховувати як умови цивільно-правової відповідальності» [7, с. 44–58]. При цьому, науковцями звертається увага на те, що «у вказаному вище випадку такі зв'язки не можна вважати і справжніми причинними зв'язками, а отже крім того, залишається проблема розмежування прямих та непрямих причинних зв'язків» [7, с. 44–58].

У науковій літературі зазначається, що «згідно з теорією можливого і дійсного спричинення шкоди, усі обставини, супутні вказаному результату, є його причиною, проте не всі вони відіграють однакову роль, зокрема: одні обставини створюють абстрактну можливість настання негативного результату (наприклад, дитина, що купається в річці, може потонути); інші обставини створюють конкретну можливість настання негативного результату (наприклад, збирання квітів на діючому полігоні-стрільбищі); треті обставини перетворюють можливість настання негативного результату на дійсність, яка вже виникла, тобто це ті випадки, коли причина сумнівів не викликає» [6].

У разі абстрактної можливості настання результату причинного зв'язку в юридичному значенні немає. Якщо навіть результат настане, то він відповідальності не спричинить, оскільки створена ситуація не є об'єктивно повторюваною. У двох

інших випадках є юридично значущий причинний зв'язок, оскільки створена така можливість, яка може бути перетворена на дійсність завдяки обставинам, що об'єктивно повторюються в даній ситуації.

Щоб відмежувати абстрактну можливість настання даного результату від конкретного, необхідно знати результат. В індивідуальних особливостях результату завжди втілюються індивідуальні особливості лише однієї супутньої обставини. Отже, тільки та обставина є причиною, яка відобразилась в індивідуальних особливостях такого результату.

Щодо визначення «вини», у науковій літературі зазначається, що «вина як умова цивільно-правової відповідальності визначається як родовими ознаками, що характеризують провину у праві (включаючи цивільні галузі права), так і видовими (специфічними) ознаками» [6].

Разом з тим, науковці, у родовому відношенні вини розуміють як «суб'єктивну умову будь-якої юридичної відповідальності, яка виступає у психічному ставленні особи до своєї протиправної поведінки, у якій проявляється зневага до інтересів суспільства та окремих осіб» [15]. При цьому, звертається увага на те, що «внутрішні психічні процеси, які відбуваються у свідомості людини, безпосередньо дослідити неможливо, а оцінюються вони за їх зовнішнім проявом, тобто з поведінки людини» [6].

Крім того, у цивілістичній науці виною в цивільному праві визначають, як «невжиття особою всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди» [1, с. 85–92].

Отже, винною є усвідомлювана та вольова (навмисна чи необережна) протиправна поведінка особи. У цивільному праві вина має значну специфіку, що відрізняє її від вини у кримінальному та інших галузях права [15].

Намір або умисел, характеризується навмисністю порушення, неприйняттям правопорушником

заходів для належного виконання покладених на нього обов'язків. Як правило, умисел у цивільному праві поширюється тільки на саму поведінку, але не на його результат (наприклад, постачальник навмисно затримує постачання, але не має на меті заподіяння отримувачу збитків).

Найчастішою умовою цивільно-правової відповідальності є вина у формі необережності. У науковій літературі визначається, що «необережність виражається у ненавмисності вчинення правопорушення, зокрема у недотриманні правопорушником необхідних вимог обережності і обачності (уважності), які від нього вимагалися покладеними обов'язками, конкретним обставинам, умовами договору, особливостям суб'єкта-правопорушника, тощо» [11, с. 45–49]. Тут слід враховувати об'єктивний та суб'єктивний критерії оцінки характеру провини.

Об'єктивний критерій виявляється в характері покладених на правопорушника обов'язків та конкретних умов договору. Наприклад, виконання зобов'язання з доставки вантажу залізничним транспортом та гужовим транспортом передбачають різні вимоги дбайливості та обачності: у першому випадку, очевидно, вони є вищими.

Суб'єктивний критерій оцінки провини обумовлений особливостями самого суб'єкта-правопорушника. Наприклад, у виконанні зобов'язання до дій майстра обґрунтовано пред'являються вищі вимоги дбайливості й обачності, ніж до дій учня, зобов'язаного виконати аналогічне зобов'язання.

Зважаючи на викладене, цивільно-правовій відповідальності військовослужбовців притаманний ретроспективний характер, який полягає у тому, що виникнення відповідальності військовослужбовця пов'язане із вчиненням ним порушення зобов'язання, і, останнє виступає підставою виникнення відповідальності військовослужбовця. Однак для застосування заходів цивільно-правової відповідальності на

військовослужбовця необхідно встановити умови відповідальності: наявність шкідливих наслідків правопорушення, причинного зв'язку між цими наслідками та поведінкою правопорушника, провину правопорушника. При цьому цивільно-правова відповідальність є юридичним поняттям, що передбачає настання несприятливих наслідків для особи, яка порушила вимоги закону або взяті на себе зобов'язання. Особливість цього виду відповідальності насамперед полягає у компенсації збитків та втрат постраждалим сторонам. При цьому зроблено висновок про те, що, з одного боку, коли військовослужбовці беруть участь в договірних зобов'язаннях, застосовуються загальні положення чинного цивільного законодавства України щодо цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а з іншого боку – є суто специфічні умови та підстави цивільно-правової відповідальності військовослужбовців.

У статті висвітлюються окремі питання щодо ознак та підстав відповідальності за договірними зобов'язаннями, у яких приймають участь фізичні особи у тому числі й військовослужбовці як суб'єкти цивільних відносин. Загалом до ознак цивільно-правової відповідальності відносять: відповідальність, яка виникає в одних учасників цивільних відносин перед іншими; майнова відповідальність, яка покладається на порушника у разі порушення будь-яких договірних зобов'язань у межах цивільно-правових відносин, тобто необхідність відшкодувати майнові втрати потерпілого.

Звертається увага на те, що метою цивільно-правової відповідальності виступає відновлення порушених прав, тобто цивільно-правова відповідальність має забезпечити відшкодування фізичним або юридичним особам їх власні збитки.

Робиться висновок, що цивільно-правова відповідальність має відновлювальний та компенсаційний характер.

Зазначається, що метою застосування цивільно-правової відповідальності до особи, яка порушила цивільні права та обов'язки, у тому числі за порушення договірних зобов'язань, серед підстав виникнення такої відповідальності існують певні умови серед яких: якщо одна із сторін договору порушила конкретні договірні зобов'язання; наявність шкоди або збитків; причинно-наслідковий зв'язок між порушенням договірних зобов'язань та виникненням збитків; наявність вини порушника у вигляді умислу або необережності.

Підсумовується, що цивільно-правовій відповідальності військовослужбовців притаманний ретроспективний характер, який полягає у тому, що виникнення відповідальності військовослужбовця пов'язане із вчиненням ним порушення зобов'язання, і, останнє виступає підставою виникнення відповідальності військовослужбовця.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, цивільна відповідальність, зобов'язання, договір, військовослужбовці.

Oskilko O. Selected issues in determining the characteristics and grounds of civil liability of military personnel in contractual relations

The article highlights selected issues of the characteristics and grounds of liability under contractual obligations involving individuals, including military personnel as subjects of civil relations. In general, the features of civil liability include the following: liability that arises for some participants in civil relations to others; property liability imposed on the violator in case of breach of any

contractual obligations within civil relations, i.e., the need to compensate for the victim's property losses.

It is essential to note that the purpose of civil liability is to restore violated rights, that is, civil liability must ensure compensation to individuals or legal entities for their own losses.

It is concluded that civil liability is restorative and compensatory in nature.

Thus, the purpose of applying civil liability to a person who has violated civil rights and obligations, including in case of breach of contractual obligations, is determined by specific conditions. These include: a violation of specific contractual obligations by one of the parties to the contract; the existence of harm or damage; a causal link between the breach of contractual obligations and the resulting losses; the violator's fault expressed as intent or negligence.

In summary, the civil liability of military personnel is retrospective in nature, which means that the liability of a military servant arises from a breach of duty, which serves as the basis for such liability.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, civil liability, obligations, contract, military personnel.

Література:

1. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 85–92.
2. Голубева Н. Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2015. С. 71–86.
3. Гринько С. Д. Причинно-наслідковий зв'язок як об'єктивна умова виникнення деліктних зобов'язань в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 66–78.
4. Зобов'язальне право України : підручник / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; за ред.: Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. К. : Істина. 2011. 848 с.

5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.

6. Килимник І. І. Цивільне право України : навч. посібник / І. І. Килимник, А. М. Бровдій, Д. Є. Кутоманов; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Беке-това; Х. : ХНУМГ. 2014. 225 с.

7. Костяшкін І. О. Причинно-наслідковий зв'язок між шкодою та діяльністю особи, пов'язаною із транспортним засобом, як умова виникнення зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2018. № 66. С. 44–58.

8. Кочина О. С. Причинний зв'язок як умова відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Цивільне право. Електронний журнал Чернігівського Національного технологічного університету*. С. 1–8.

9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за заг. ред. В. І. Теремецького. Київ : Видавничий дім «Професіонал». 2021. 1158 с.

10. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер. 2009. 240 с.

11. Парасюк В. М. Теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 45–49.

12. Ромась Д. С. Протиправна поведінка як умова цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4 (75–76). С. 207–216.

13. Ромась Д. С. Об'єктивні умови виникнення цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 54. Том 2. С. 58–63.

14. Цивільне право: підручник : у 2 т. за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право. 2014. Т. 1 656 с.

15. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с.

Дата надходження статті: 08.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ю. Павлова,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

Л. Галупова,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У СПОРАХ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному суспільстві права інтелектуальної власності все частіше стають об'єктом посягань у цифровому середовищі, що зумовлює необхідність адаптації правозахисних механізмів до нових викликів. Цифровізація призводить до виникнення нових форм порушень, які здійснюються через інтернет-платформи, мобільні застосунки, соціальні мережі, хмарні сервіси тощо. При цьому традиційні способи фіксації та подання доказів часто виявляються неефективними у зв'язку зі специфікою цифрових слідів, мінливістю веб-контенту, технічними особливостями мережевої взаємодії та складністю верифікації джерел.

Електронні докази відіграють ключову роль у встановленні фактів порушення прав інтелектуальної власності у таких справах, як незаконне використання об'єктів авторського права в мережі Інтернет, протиправна реєстрація доменних імен, продаж контрафактної продукції через електронні торговельні майданчики (маркетплейси), тощо. Водночас відсутність чітко сформульованих критеріїв допустимості, достовірності, достатності та належності електронних доказів, недостатня уніфікованість судової практики та технічна необізнаність

учасників процесу значно ускладнюють захист прав правовласників.

Таким чином, дослідження процесуального статусу електронних доказів у спорах про порушення прав інтелектуальної власності є надзвичайно актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Таке дослідження дозволяє не лише осмислити сучасні проблеми доказування у цій категорії справ, але й визначити шляхи вдосконалення механізму збирання доказів при порушенні прав інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Електронні докази стали предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як О. І. Антонюк, О. А. Баранов, О. П. Вершинін, Н. Ю. Голубева, М. В. Горелов, С. С. Єсімов, І. М. Зайцев, В. С. Петренко, В. К. Пучинський, І. В. Решетнікова, М. С. Строгович, С. Я. Фурса, Р. Є. Халіков, Т. В. Цюра, С. А. Чванкін, О. С. Чорний та ін., які розглядали загальні аспекти електронних доказів, їх правову природу та допустимість у цивільному процесі. Проблематика порушень у сфері права інтелектуальної власності досліджувалася у працях Г. І. Григорьянц, В. О. Жарова, В. П. Маковій, О. А. Підпригори, В. В. Стрельника, Г. О. Ульянової, О. І. Харитонові де

розглядалися як загальні засади охорони прав інтелектуальної власності, так і окремі форми посягань на них у цифровому середовищі.

Доказування у сфері права інтелектуальної власності висвітлили у своїх наукових працях В. І. Жуков, О. О. Пунда, Л. Л. Тарасенко, зосереджуючи увагу на особливостях обґрунтування правомірності володіння нематеріальними активами та фіксації фактів їх порушення.

При цьому, питання використання електронних доказів у спорах щодо прав інтелектуальної власності є малодослідженим, що потребує подальшого наукового осмислення з метою формування системного підходу до правозастосовної практики.

Метою статті є комплексний аналіз особливостей використання електронних доказів у спорах про порушення прав інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. У сучасному цивільному процесі електронні докази є специфічним видом доказів, що відображають цифрову природу інформації, яка використовується для встановлення фактів у справі. Відповідно до ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (вебсторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [1]. Положення щодо електронних доказів були суттєво конкретизовані після судової реформи 2017 року, яка надала їм повноцінний процесуальний статус.

Нормативна база, що регламентує функціонування електронних доказів, включає не лише Цивільний процесуальний кодекс, а й Закон України «Про електронну ідентифікацію та

електронні довірчі послуги» [2] та Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [3], які встановлюють вимоги до юридичної сили електронних документів, створених і підписаних з використанням кваліфікованого електронного підпису.

В науковій літературі електронний доказ пропонують розуміти як установлену законом процесуальну процедуру використання носіїв письмової та аудіовізуальної інформації в електронному вигляді, для доступу до яких необхідне застосування спеціальних технічних і програмних засобів [4, с.4].

У правозастосовній практиці електронні докази часто використовуються у справах про порушення авторських прав в Інтернеті, незаконне використання торговельних марок на маркетплейсах, недобросовісну реєстрацію доменних імен тощо. У таких випадках сторона може подавати скриншоти сайтів, листування електронною поштою, відеозаписи з YouTube або TikTok, повідомлення з Instagram чи Facebook. Однак скриншоти чи відеозаписи самі по собі не мають сили без підтвердження дати й джерела їх отримання, тому в українській практиці поширене звернення до нотаріального засвідчення фактів або до фіксації через блокчейн.

Сьогодні особливої уваги заслуговують метадані як джерело додаткових цифрових слідів, які можуть слугувати доказами – наприклад, інформація про час створення або зміни файлу, IP-адреса відправника, геолокаційні дані, записані у фото-чи відеофайлі [5]. Традиційні письмові докази не мають таких супровідних технічних параметрів, що робить електронні потенційно багатшими за змістом, але одночасно і складнішими для аналізу. Важливим фактором є також те, що електронні докази можуть мати складну структуру, наприклад, програмний код, блокчейн-запис, логи серверів, а також вимагати експертного тлумачення.

На відміну від речових прав, права інтелектуальної власності мають нематеріальну природу та існують у формі творів літератури, науки, мистецтва, інформації, знаків, технічних чи технологічних рішень і можуть бути використані необмежену кількість разів без фізичного знищення [6, с. 65]. Це обумовлює особливу вразливість до незаконного використання, відтворення, розповсюдження, особливо в умовах цифрового середовища, де бар'єри для копіювання або поширення майже відсутні.

Зважаючи на специфіку прав інтелектуальної власності та відповідно порушень таких прав, на нашу думку, доречним є виділити наступну класифікацію електронних доказів у спорах щодо порушення прав інтелектуальної власності:

1. *За об'єктом захисту електронні докази поділяються на:* докази порушення авторських та суміжних прав (скріншоти вебсайтів із піратським контентом, метадані файлів); докази порушення прав на торговельні марки та комерційні позначення (знімки маркетплейсів із товарами-клонами, фальсифікованими логотипами, фото упаковок, електронні оголошення); докази порушення патентних прав (технічні креслення, 3D-моделі, дані про продаж підроблених технічних виробів); докази у спорах щодо доменних імен та кіберсквотингу (хтоіс-інформація, архівні копії сайтів із сервісів Wayback Machine, дані про IP-адреси); докази у спорах щодо NFT та цифрових активів (блокчейн-записи, токенизовані цифрові сертифікати авторства).

2. *За джерелом отримання електронні докази поділяються на:* дані з відкритих ресурсів (соціальні мережі, вебсайти, відеохостинги); дані з електронної кореспонденції та месенджерів (електронні листи, чати Telegram, WhatsApp, Viber); дані серверів та хмарних сервісів (логи, датастемпи, інформація про авторизацію);

дані блокчейн-мережі (інформація про транзакції, смарт-контракти).

3. *За технічною формою відтворення:* візуальні докази (скріншоти, знімки екрана, фото, відеозаписи); аудіодокази (записи дзвінків, голосові повідомлення); комбіновані докази (відеофайли з аудіосупроводом, мультимедійні презентації); метадані та цифрові відбитки (хеш-значення, EXIF-дані, цифрові сертифікати).

4. *За процесуальним статусом та надійністю:* офіційні електронні документи (з КЕП, видані органами державної влади або іншими уповноваженими суб'єктами); приватні електронні докази (створені особами без спеціального процесуального статусу); засвідчені електронні докази (нотаріально підтверджені або верифіковані через блокчейн/хешування).

Чітке розмежування електронних доказів у спорах щодо порушення прав інтелектуальної власності сприяє належному визначенню допустимості та достовірності доказів, зменшує ризики їх відхилення через процесуальні помилки та забезпечує швидкий та об'єктивний розгляд справ.

У випадку електронних доказів критерії допустимості, належності, достатності та достовірності набувають додаткових технічних і процедурних вимірів. Наприклад, скріншот вебсторінки, на якій порушено авторське право, може бути визнаний недопустимим, якщо не підтверджено час і джерело його отримання. Аналогічно, електронний лист не буде достовірним, якщо не встановлено справжність його відправника або не підтверджено, що він не був змінений. Встановлення належності часто потребує підтвердження зв'язку між об'єктом права інтелектуальної власності і особою, що подає позов, а також факту, що саме цей об'єкт є предметом порушення. Вимога достатності передбачає, що електронні докази повинні бути системно зібрані і узгоджені між собою.

Для забезпечення достовірності та допустимості електронних доказів у суді необхідна їх верифікація – підтвердження справжності джерела, авторства та змісту. Найпоширенішими інструментами для цього є:

- судова експертиза, зокрема комп’ютерно-технічна або інформаційно-телекомунікаційна, яка дозволяє визначити, чи було змінено файл, хто є автором запису, чи відповідає IP-адреса певній особі, тощо. Експертиза є особливо важливою у справах, де сторони заперечують автентичність електронного документа [7];

- кваліфікований електронний підпис, передбачений Законом України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [2], який прирівнюється до власноручного підпису і надає електронному документу юридичну силу. Наявність КЕП дозволяє суду однозначно ідентифікувати підписанта документа;

- блокчейн-технології, які забезпечують незмінність цифрових записів, дедалі частіше використовуються для підтвердження факту створення або володіння цифровим об’єктом, зокрема у сфері авторського права, торговельних марок та NFT. Відомі міжнародні платформи (наприклад, Etherscan) дозволяють верифікувати дату створення токена та історію його переміщень між користувачами [8].

Однак практичне застосування електронних доказів у справах щодо прав інтелектуальної власності часто ускладнюється недосконалістю законодавства та технічними труднощами. Зокрема, ЦПК України не містить детального механізму фіксації динамічного вебконтенту або процедурного оформлення доказів, які існують лише в онлайн-середовищі. Відсутні єдині стандарти для подання скриншотів, збереження метаданих, або подання відео як доказу. Також залишається неврегульованим питання щодо процесуальної сили доказів, зібраних за допомогою приватних сервісів фіксації, які не є суб’єктами довірчих послуг.

Технічна необізнаність сторін спору або навіть адвокатів та суддів часто призводить до неправильної оцінки таких доказів або їх необґрунтованого відхилення. Крім того, ускладнення викликає потреба у збереженні цілісності цифрового середовища між моментом порушення і моментом розгляду справи, оскільки цифровий контент може бути змінено або видалено безслідно. Вважаємо, що для забезпечення цілісності цифрових доказів від моменту їхнього отримання до судового розгляду, необхідно застосовувати комплекс заходів, які включають документування ланцюга збереження доказів для підтвердження автентичності матеріалів, використання криптографічного хешування для фіксації унікального цифрового відбитка файлу, що допомагає виявити будь-які зміни, а також впровадження блокчейн-технологій для створення незмінного журналу операцій із доказами. Такий підхід мінімізує ризики підміни чи втрати цифрових доказів і забезпечує їх допустимість та надійність у судовому процесі.

Отже, хоча електронні докази у справах про порушення прав інтелектуальної власності є інструментом, що відкриває нові можливості для ефективного захисту прав, водночас вони вимагають глибшого законодавчого врегулювання, впровадження національних технічних стандартів та підвищення цифрової грамотності учасників судового процесу.

Запровадження єдиних стандартів збирання й подання електронних доказів є нагальною потребою сучасного судочинства, особливо у справах про порушення прав інтелектуальної власності, де доказова база дедалі частіше має виключно цифрову природу. Відсутність чітких процесуальних регламентів щодо того, яким чином мають бути зафіксовані, збережені, подані й досліджені електронні докази, призводить до неоднозначної практики судів, неоднакової оцінки доказів, а подекуди – до втрати

важливі інформації через її технічну нестабільність [9].

На нашу думку, запровадження єдиних стандартів забезпечить: уніфікацію форматів подання (наприклад, прийнятні формати для скріншотів, відео, метаданих, логів); вимоги до збереження електронного сліду, зокрема хешування файлів, фіксація часу й джерела; стандарти фіксації веб-контенту – із застосуванням нотаріального протоколювання, фіксації за допомогою сертифікованих сервісів або довірчих платформ; процедури верифікації автентичності; інструкції щодо залучення технічної експертизи, коли зміст чи джерело електронного доказу викликає сумніви.

У міжнародному праві вже існують такі підходи. Наприклад, у Європейському Союзі на рівні практик сформовані технічні вимоги до «електронних доказів» у рамках діяльності Європейської мережі судових органів (EJN) та ENISA (Агентство ЄС з кібербезпеки). Зокрема, у звіті ENISA “Electronic evidence – a basic guide for first responders” [9] наведено структуру збирання цифрових доказів, їх зберігання й ланцюга збереження, яка може слугувати основою для національного регламенту.

У США подібну функцію виконують правила Federal Rules of Evidence [10], а також численні нормативні акти, зокрема Sedona Principles [11], які окреслюють рамки належного поводження з ESI (electronically stored information).

Для України запровадження таких стандартів могло б відбуватись через прийняття підзаконного акта, який регламентував би порядок дій учасників процесу під час подання електронних доказів. Також доцільним є розроблення єдиного цифрового інструментарію для судів і сторін (зокрема, стандартизованої форми завантаження доказів через Електронний суд, вимог до цифрових копій, інструкцій з хешування та засвідчення тощо).

Таким чином, запровадження єдиних стандартів у сфері електронних доказів є не лише елементом цифровізації правосуддя, а й необхідною умовою забезпечення юридичної визначеності, рівності сторін у доступі до правосуддя та формування передбачуваної судової практики. Це особливо важливо щодо справ у сфері права інтелектуальної власності, де сам факт порушення часто підтверджується виключно в цифровому середовищі.

Висновки. Електронні докази дедалі активніше використовуються у судових спорах про порушення прав інтелектуальної власності, що зумовлено зростанням кількості правопорушень у віртуальному (цифровому) середовищі. З огляду на специфіку об’єктів права інтелектуальної власності – їх нематеріальну природу, репродукування без втрати оригіналу та здатність до швидкого поширення – електронні докази є не просто корисним, а часто єдиним засобом фіксації порушення та підтвердження авторства або правомірності використання об’єкта.

Законодавство України, зокрема Цивільний процесуальний кодекс, містить базові положення про електронні докази, однак їх застосування вимагає більш детальної регламентації. Відсутність єдиних стандартів щодо збору, збереження, верифікації та подання електронних доказів породжує неоднозначність судової практики та нерівність процесуальних можливостей сторін. Значну проблему становить також технічна складність окремих категорій електронних доказів, що потребує спеціальних знань, експертної оцінки та використання засобів цифрової ідентифікації.

Таким чином, вдосконалення нормативного регулювання, запровадження єдиних стандартів фіксації та подання електронних доказів, підвищення технічної обізнаності суддів і учасників процесу є необхідними умовами забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності

в цифрову епоху. Це сприятиме не лише ефективному захисту прав інтелектуальної власності, а й зміцненню довіри до правосуддя загалом.

Актуальність теми дослідження зумовлена стрімким розвитком цифрових технологій та зростання кількості порушень прав інтелектуальної власності у цифровому середовищі, що обумовлює необхідність вдосконалення підходів до збирання, подання та оцінки електронних доказів у судових спорах. Використання електронних доказів, таких як скриншоти, метадані, електронне листування, логи серверів чи блокчейн-записи, потребує чіткої правової регламентації, оскільки їхня автентичність та достовірність викликають значні труднощі в судовій практиці. Недостатня розробленість законодавства та технічні складнощі збереження й перевірки електронних даних ускладнюють захист правовласників. Наукова стаття направлена на виявлення особливостей електронних доказів у спорах щодо прав інтелектуальної власності порівняно з традиційними доказами та обґрунтуванні потреби у запровадженні єдиних стандартів їх використання. Провідними методами дослідження виступають системний, формально-юридичний та порівняльно-правовий методи, які дозволяють комплексно дослідити доктринальні та практичні проблеми електронних доказів.

У статті розкрито значення електронних доказів у справах щодо порушення прав інтелектуальної власності, запропоновано їх класифікацію у спорах щодо порушення прав інтелектуальної власності, проаналізовано стандарти збирання електронних доказів в ЄС та США. Особливу увагу приділено проблемам допустимості та автентифікації електронних

доказів, використанню інструментів верифікації, зокрема експертиз, кваліфікованих електронних підписів та блокчейн-технологій.

Теоретичне значення дослідження полягає у систематизації підходів до розуміння електронних доказів як процесуального явища, що формує новий рівень доказування у сфері захисту інтелектуальної власності. Практичне значення полягає у визначенні рекомендацій щодо вдосконалення процесуального регулювання, запровадження єдиних стандартів збирання та оцінки електронних доказів, що підвищить ефективність судового захисту правовласників.

Ключові слова: електронні докази, доказування, суд, захист прав, судовий захист прав інтелектуальної власності, права інтелектуальної власності, авторське право, цифрове середовище.

Pavlova Yu., Halupova L.
Electronic evidence in disputes concerning intellectual property rights infringement

Relevance of the research topic is determined by the rapid development of digital technologies and the increasing number of intellectual property rights violations in the digital environment, which necessitates the improvement of approaches to the collection, submission, and evaluation of electronic evidence in judicial disputes. The use of electronic evidence, such as screenshots, metadata, electronic correspondence, server logs, or blockchain records, requires clear legal regulation, as their authenticity and reliability pose significant challenges in judicial practice. The insufficient development of legislation and technical difficulties in preserving and verifying electronic data complicate the protection of rights holders. This scientific article aims to identify the specific features of electronic evidence

in disputes concerning intellectual property rights compared to traditional evidence and to substantiate the need for introducing unified standards for their use. The main research methods include the systemic, formal-legal, and comparative-legal methods, which make it possible to comprehensively examine doctrinal and practical issues of electronic evidence.

The article highlights the significance of electronic evidence in cases of intellectual property rights violations, proposes a classification of electronic evidence in such disputes, and analyzes the standards for collecting electronic evidence in the EU and the USA. Special attention is paid to the issues of admissibility and authentication of electronic evidence, as well as to the use of verification tools such as expert examinations, qualified electronic signatures, and blockchain technologies.

The theoretical significance of the study lies in the systematization of approaches to understanding electronic evidence as a procedural phenomenon that shapes a new level of proof in the field of intellectual property protection. The practical significance consists in formulating recommendations for improving procedural regulation and introducing unified standards for collecting and assessing electronic evidence, which will enhance the effectiveness of judicial protection of rights holders.

Key words: electronic evidence, proof, court, rights protection, judicial protection of intellectual property rights, intellectual property rights, copyright, digital environment.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6733>
2. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. URL: <https://surl.li/mdgakr>
4. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. Ю. Каламайко; кер. роботи К. В. Гусаров; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
5. The Role of Metadata, Log Files, and Registry Data in Digital Forensics. URL: <https://surl.li/xhqjxh>
6. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: підруч. для студ. вищих навч. закладів / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; за ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 696 с. С. 65.
7. Комп'ютерно-технічна експертиза. URL: <https://kcdc.org.ua/ekspertyza/kompyuterno-tekhnichna-ekspertyza>
8. Що таке Etherscan, для чого потрібен і як ним користуватися? URL: <https://blog.whitebit.com/uk/what-is-etherscan-and-how-to-use-it/>
9. Electronic evidence – a basic guide for First Responders URL: <https://surl.li/xsgwgb>
10. Federal Rules of Evidence. URL: <https://www.law.cornell.edu/rules/fre>
11. The Sedona Principles, Third Edition: Best Practices, Recommendations & Principles for Addressing Electronic Document Production, 19 Sedona Conf. J. 1. 2018. URL: <https://surl.li/vaiwqr>

Дата надходження статті: 22.07.2025

Дата прийняття статті: 28.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК [34:343.98]:005.96(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.15>

В. Рядінська,

доктор юридичних наук, професор,
співробітник Департаменту забезпечення діяльності
Голови Національної поліції України

В. Коба,

кандидат юридичних наук,
начальник Департаменту забезпечення діяльності
Голови Національної поліції України

МОДЕЛЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФА В УКРАЇНІ

Вступ. Поліграф – багатоканальна контрольно-вимірювальна система, призначена фіксувати динаміку зміни фізіологічних показників організму людини під час дослідження на визначення його психоемоційного стану у відповідь на пред’явлення за спеціальною методикою певних стимулів і подальше їх відтворення на екрані монітора та збереження й архівування за допомогою пристрою оброблення та відображення інформації, яким можуть бути персональний комп’ютер, планшетний комп’ютер, ноутбук тощо, що їх серійно виробляють, у вигляді поліграм [1].

Відтоді, як у 1921 році Джон Август Ларсон уперше представив світу поліграф, минуло понад століття. Історія цього технічного засобу динамічна й суперечлива: його впроваджували з ентузіазмом, відмовлялися, удосконалювали, переосмислювали, знову зверталися до практичного застосування. У різні періоди й у різних країнах застосування поліграфа викликало неоднозначні реакції – від захоплення до глибокого скепсису. Прихильники розглядали його як ефективний і сучасний інструмент для виявлення неправди, справжній технічний прорив у сфері

криміналістики та боротьби зі злочинністю, критики ставили під сумнів наукову обґрунтованість та методологічну надійність поліграфа, наголошували на недостатній валідності отриманих за його допомогою результатів.

Протягом ХХ століття пристрій удосконалювався технічно – з аналогових моделей він трансформувався у цифрову багатоканальну систему, що реєструє комплекс фізіологічних реакцій: частоту дихання, пульс, тиск, електропровідність шкіри тощо. На межі ХХ–ХХІ століття поліграф набув нового статусу – як інструмент добору персоналу й кадрової безпеки у банківському секторі, військових підрозділах, спецслужбах, приватних охоронних фірмах тощо.

Наприкінці 90-х років ХХ сторіччя, коли в Україні було розпочато перші програми із застосування поліграфа, у світі вже сформувалося декілька моделей правового врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа, які умовно можна класифікувати на рестриктивну, ліберально-допустиму, інституційно-інтегровану та змішану.

Рестриктивна модель характерна для країн з високим рівнем правового формалізму та пріоритетом прав

людини, яка передбачає жорсткі обмеження або фактичну заборону на застосування поліграфа в усіх або в окремих сферах суспільних відносин. Ліберально-допустима модель передбачає відсутність прямої заборони на застосування поліграфа та наявність спеціального підзаконного регулювання такого застосування в окремих сферах. Інституційно-інтегрована – це нормативно цілісна модель, яка базується на спеціальному дозволі на застосування поліграфа в житті суспільства (або в окремих його сферах), який закріплюється в нормативно-правових актах. Змішана модель передбачає поєднання окремих елементів вище вказаних моделей в різних сферах відносин, що виникають при застосуванні поліграфа.

Після здобуття незалежності Україна отримала унікальну можливість запозичити найкращий світовий досвід у сфері врегулювання відносин з застосування поліграфа та сформулювати власну модель правового регулювання таких відносин, маючи всі передумови для вироблення чітких нормативних «правил гри» у зазначеній сфері.

Огляд літератури. Окремі питання правового регулювання застосування поліграфа в Україні розглянуті в роботах С. Градун [2, с. 67–80], А. Мотляха [3, с. 31–44], О. Назарова [4, с. 305–311], В. Остаповича [5, с. 265–269], В. Ровного [6, с. 69–73] та інших. Проблеми застосування поліграфа в кримінальному провадженні розглядалися в роботах О. Бережного [7, с. 615–617], А. Волобуєва, Т. Орлової [8, с. 116–122], С. Войцехівського, А. Гачкевича [9, с. 325–334], Н. Дмитренка [10, с. 160–166], та інших. Особливостям правового регулювання застосування поліграфа в окремих державних органах приділяли увагу О. Вагіна [11], С. Казьмірук, І. Пампуха, Н. Близнюк [12, с. 62–66], І. Крицька [13, с. 115–119], О. Луценко

[14, с. 140–151] та інші, але на сучасному етапі, коли застосування поліграфа в Україні набирає все більшого поширення, особливої актуальності набуває необхідність аналітичного узагальнення чинних правових приписів, що регламентують відносини у цій сфері, а також з'ясування, яку саме модель правового регулювання у сфері застосування поліграфа фактично реалізовано в національній правовій системі, що власне й визначає **мету цієї статті**.

Для її досягнення слід виконати такі завдання:

- визначити сфери суспільного життя, у яких застосовується поліграф, а також відносини, які виникають у них;

- проаналізувати концептуальні надбання та законодавчі ініціативи в Україні стосовно врегулювання відносин, що склалися у різних сферах суспільного життя в процесі застосування поліграфа;

- дослідити стан правового регулювання цих відносин;

- узагальнити риси, притаманні правовому регулюванню застосування поліграфа в Україні;

- сформулювати висновок щодо моделі правового регулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні, яка утворилася на сучасному етапі.

Матеріали та методи. Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу, дедукції, індукції), приватні методи пізнання, що застосовуються в багатьох галузях науки (порівняльний, узагальнення, моделювання), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, системно-структурний, історико-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання використовувався на всіх етапах дослідження як засіб забезпечення логічної цілісності та послідовності викладу.

За допомогою методу аналізу розкрито характерні риси правового регулювання застосування поліграфа в Україні, вивчено окремі положення Конституції України, кодексів, законів та підзаконних актів, які прямо або опосередковано регламентують використання поліграфа в різних сферах публічного та приватного життя. Метод синтезу дозволив поєднати фрагментарні елементи правового регулювання в узагальнене уявлення про сучасну модель регулювання в цій сфері. Метод дедукції використано для формулювання загальних висновків щодо характеру правової моделі в Україні на підставі аналізу моделей правового регулювання застосування поліграфа в різних країнах та правового регулювання такого застосування в Україні. Індуктивний метод сприяв виявленню закономірностей регулювання поліграфологічної діяльності в конкретних сферах (трудовій, кадровій, кримінально-правовій, цивільно-правовій тощо) та узагальненню отриманих результатів.

Порівняльний метод дав змогу проаналізувати підходи до правового регулювання поліграфа в зарубіжних країнах та класифікувати моделі регулювання як ліберально-допустиму, інституційно-інтегровану, рестриктивну й змішану. За допомогою методу узагальнення було виділено характерні особливості законодавчої невизначеності, які стримують інституціалізацію поліграфа як легального інструмента у сфері безпеки, кадрової політики, кримінальному та цивільному судочинстві. Застосування методу моделювання дозволило обґрунтувати авторську концепцію «перехідної змішаної моделі» правового регулювання застосування поліграфа в Україні, яка поєднує елементи презумпції дозволеності (за відсутності прямої заборони) та дозвільного підходу в межах підзаконних актів.

Формально-юридичний метод було застосовано для аналізу змісту чинних нормативно-правових актів, визна-

чення меж правового регулювання, виявлення прогалин та суперечностей у правовому полі, що стосується використання поліграфа. Системно-структурний метод дав змогу дослідити взаємозв'язки між елементами правового регулювання, виявити відсутність єдиної нормативної концепції, фрагментарність та розбалансованість між законодавством, підзаконними актами й практикою. Історико-правовий метод сприяв простеженню етапів становлення поліграфології в Україні, зокрема впливу міжнародної технічної допомоги, участі іноземних фахівців та еволюції правових підходів у цій сфері.

Застосування сукупності методів дозволило комплексно дослідити модель правового регулювання поліграфа в Україні, виявити її особливості, проблемні зони та перспективи подальшої інституціоналізації.

Нормативна база для цього дослідження містить положення Конституції України, які гарантують верховенство права, повагу до гідності, захист особистого життя та заборону досліджень над особою без її добровільної згоди. Також використано норми Цивільного кодексу України, Кодексу законів про працю України, Кримінального процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, які опосередковано стосуються можливостей використання поліграфа в окремих сферах застосування поліграфа.

Особливе місце займають закони та підзаконні нормативно-правові акти, які закріплюють процедури, підстави та обмеження щодо використання поліграфа у практичній діяльності Національної поліції України, Бюро економічної безпеки України, Державного бюро розслідувань, Управління державної охорони України, Міністерства оборони України, окремих підрозділів Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, органів прокуратури Укра-

їни, Національного антикорупційного бюро України, Державної податкової служби України, митних органів, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України для професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників.

У роботі також враховано положення міжнародних договорів, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року тощо.

Окрім того, дослідження спирається на доктринальні джерела – наукові праці українських правників, які розкривають питання правового регулювання застосування поліграфа в Україні, публіцистичні матеріали, аналітичні дописи, інтерв'ю фахівців у сфері поліграфології, інформацію, розміщену на офіційних вебсайтах державних органів, закладів вищої освіти, асоціацій поліграфологів, виробників поліграфів тощо.

Виклад основного матеріалу.

До основних сфер застосування поліграфа в Україні належать: 1) кадровий відбір і перевірка персоналу в приватному та державному секторі; 2) кримінальне провадження; 3) цивільно-правові спори, особисті та сімейні конфлікти тощо; 4) підприємницька діяльність з надання послуг з опитування з використанням поліграфа; 5) освітня діяльність у сфері поліграфології; 6) виробництво, реалізація, імпорт, технічне обслуговування поліграфів та їх програмного забезпечення; 7) оподаткування доходів/прибутку від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа.

До відносин із застосування поліграфа, що виникають у цих сферах, можна віднести:

1) відносини, що виникають при відборі персоналу, проведення внутрішніх службових розслідувань,

оцінювання доброчесності працівників, перевірки дотримання ними корпоративної етики тощо;

2) відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією владно-управлінських функцій окремих органів державної влади (переважно в органах сил безпеки і оборони) у процесі професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників цих органів;

3) відносини, що виникають у межах кримінального провадження, а саме під час проведення оперативно-розшукових дій, досудового розслідування та судового розгляду;

4) відносини, що виникають у межах цивільного судочинства;

5) відносини, що виникають між фізичними та юридичними особами, де поліграф використовується як інструмент для з'ясування обставин, що мають істотне значення для сторін (тлумачення та виконання умов договору, розв'язання сімейних спорів, особистих та корпоративних конфліктів тощо);

6) відносини, що виникають: а) при наданні поліграфологами послуг з опитування за допомогою поліграфа; б) у сфері виробництва та реалізації поліграфів;

7) відносини у сфері освітньої діяльності, що виникають у процесі організації та провадження діяльності з навчання й підвищення кваліфікації поліграфологів;

8) відносини, що виникають при оподаткуванні доходів/прибутку від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа.

На державному рівні ані концепції, ані стратегії державної політики щодо застосування поліграфа в Україні за минулі роки сформовано не було, відносини у цій сфері та їх правове врегулювання розвивалися хаотично. У 2019 році було представлено проект Концепції впровадження єдиної національної системи детекції брехні

при використанні комп'ютерних поліграфів в Україні [15], розроблений у співпраці Науково дослідним інженерним центром «Пульс», Національною академією внутрішніх справ, експертами поліграфологічної спільноти, які об'єднали представників державних органів та недержавних організацій. Проте зазначений проєкт був оприлюднений лише у науковому середовищі – на різного роду освітніх заходах (вебінарах, семінарах, тренінгах тощо) та галузевих зустрічах поліграфологів.

Закону, який би вноормував відносини у сфері застосування поліграфа в Україні, до сього часу прийнято не було, хоча до Верховної Ради України неодноразово подавалися відповідні законопроекти: «Про поліграфічну діяльність» від 04 березня 2016 року № 4094-1 [16], «Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 17 лютого 2016 року № 4094 [17] тощо. На сьогодні всі вони або відкликані, або залишені без подальшого розгляду, або повернуті на доопрацювання.

Відсутність спеціального закону не стала на заваді розвитку відносин у сфері застосування поліграфа в Україні. І хоча їх формування відбулося в умовах правової невизначеності, це не стало стримувальним чинником для впровадження поліграфа в кадрову, підприємницьку, кримінальну процесуальну та інші сфери, що обумовлювалося як відсутністю прямої заборони на використання поліграфа в Україні, так і адаптивністю механізмів застосування поліграфа до вже наявних правових норм (трудових, адміністративних, кримінальних процесуальних, цивільно-правових тощо).

У приватному секторі поліграф використовується для первинного відбору, а також під час планових або цільових перевірок персоналу з метою мінімізації внутрішніх ризиків (таких як розкрадання, шахрайство, злив конфіденційної інформації,

порушення договірних зобов'язань тощо). Застосування поліграфа для цих цілей обґрунтовується такими правовими підставами:

а) частиною другої статті 28 Конституції України, де зазначається, що «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям» [18];

б) частиною третьою статті 281 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), де зазначається, що «Медичні, наукові та інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою» [19];

в) статтею 26 Кодексу Законів про працю України (далі – КЗпПУ), затвердженому Законом УРСР № 322-VIII від 10 грудня 1971 року (із змінами та доповненнями), яка передбачає, що при укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається [20];

г) внутрішніми положеннями про використання поліграфа приватних компаній (підприємств, установ, організацій), яке затверджуються внутрішніми наказами керівника;

д) посадовими інструкціями штатних поліграфологів (якщо вони є).

Разом із тим посилення на ці норми як на правові підстави застосування поліграфа для відбору чи перевірки персоналу в приватному секторі є дискусійним.

Так, положення статті 28 Конституції України та 281 ЦК України закріплюють право людини не піддавати її медичним, науковим чи іншим дослідям інакше, як за її згоди. Поява цих норм у національному законодавстві є наслідком формування України як правової держави, упровадження відповідних принципів та імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема положень статті 5 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, статей 7 і 10 Міжнародного пакту

про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року, статті 3 Європейської конвенції з прав людини від 04 листопада 1950 року, статті 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [21], Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року [22], Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року [23] тощо.

Поняття «медичні, наукові чи інші досліді» трактується в юридичній науці крізь призму захисту людської гідності та тілесної недоторканності [24]. Під медичними дослідом розуміються клінічні випробування, експериментальні методи лікування або втручання, що проводяться з дослідницькою метою (випробування нових лікарських засобів або вакцин, експериментальні операції чи методики, генетичне втручання, використання людини як «добровольця» у тестуванні медичних процедур тощо). Під науковими дослідом — дії, спрямовані на отримання нових знань або перевірку гіпотез, при яких людина виступає як об'єкт або суб'єкт дослідження, і які можуть впливати на її фізичний, психічний чи соціальний стан (дослідження поведінкових реакцій на стрес, страх, агресію, експерименти зі сприйняття, пам'яті, навичок, емоцій, дослідження групової поведінки тощо). Під іншими дослідом — будь-які форми випробувань або експериментів над людиною, що не є безпосередньо медичними чи науковими, але можуть впливати на її фізичний чи психічний стан, права, свободи або гідність (військово-технічні експерименти (наприклад, вплив акустичних або хімічних факторів на людину), випробування в умовах, які створюють ризик для здоров'я чи психіки (наприклад, нові технології в контролі поведінки, дії на свідомість

тощо), адміністративні чи освітні експерименти, що торкаються фізичного або психічного стану людини тощо). Саме до категорії «інших дослідів» здебільшого й відносять опитування із застосуванням поліграфа. Так, згідно з висновком Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 21 січня 2020 року на законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі)» від 15 листопада 2019 року № 2460 «використання поліграфа підпадає якраз під формулювання «інші досліді», оскільки за його допомогою досліджуються основні фізіологічні показники людини, які реєструються поліграфом (ритм дихання, інтенсивність потовиділення, рівень кров'яного тиску, а деякі детектори порівнюють напругу голосових зв'язок, фіксують розширення капілярів, реакцію зіниць очей тощо)» [25].

Отже, положення статті 28 Конституції України та статті 281 ЦК України мають на меті забезпечення поваги до людської гідності та охорони тілесної недоторканності особи. Вони встановлюють імператив обов'язкової, вільної та обізнаної згоди на проведення над особою медичних, наукових чи інших дослідів. Водночас ці норми не є безпосередніми правовими підставами для застосування поліграфа з метою оцінки професійної придатності працівника на підприємствах, в установах чи організаціях.

Не менш дискусійним видається й посилання на положення КЗпПУ, зокрема статтю 26, яка передбачає можливість проведення випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається при укладенні трудового договору за угодою сторін. Таке посилання не відповідає змісту зазначеної норми, адже проведення опитування із застосуванням поліграфа не належить до форм або способів реалізації механізму

випробування при прийнятті на роботу. Випробування встановлюється на строк, який не може перевищувати трьох місяців, отже випробування – це робота у визначений термін, під час якого роботодавець визначає, чи доцільно залишати робітника, чи справляється він з роботою (стаття 27 КЗпПУ) [20]. Убачається, що норми КЗпПУ не встановлюють підстав для проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа з метою визначення придатності особи до роботи.

Тож, застосування поліграфа для первинного відбору персоналу, а також під час планових або цільових перевірок на підприємствах, установах і організаціях приватного сектора в Україні фактично не має правових підстав і можливе лише з огляду на відсутність прямої законодавчої заборони на застосування поліграфа в Україні за принципом *Permissum est omne, quod non prohibetur lege* (Дозволено все, що не заборонено законом).

Переходячи до дослідження застосування поліграфа у відносинах, що виникають у зв'язку з реалізацією владно-управлінських функцій окремих органів державної влади (переважно в органах сил безпеки і оборони) у процесі професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників цих органів, зазначимо, що таке застосування відбувається на підставі норм:

1. В Національній поліції України:

– Закону України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 року № 580-VIII, у частині другій статті 50 якого передбачено, що *громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліцію, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі* [26];

– Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затвердженій наказом

Міністерства внутрішніх справ України від 13 листопада 2017 року № 920 (zareestrovaniy v Ministerstvi yustitsii Ukraini 5 грудня 2017 року за № 1472/31340) (далі – Інструкція про використання поліграфа в НПУ), із змінами, внесеними наказом Міністерства внутрішніх справ України від 26 вересня 2024 року № 651 (zareestrovanim v Ministerstvi yustitsii Ukraini 15 листопада 2024 року за № 1713/43058) [27], де *визначаються основні принципи, завдання, загальні умови, організація проведення опитування (тестування) осіб з використанням поліграфа у Національній поліції України* [28];

– Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських, затвердженій наказом Міністерства внутрішніх справ від 17 листопада 2015 року № 1465 (zareestrovaniy v Ministerstvi yustitsii Ukraini 18 листопада 2015 року за № 1445/27890), в якій в пункті 1 розділу IV передбачається, що *поліцейські, які проходять атестування, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі*», в підпункті 8 пункту 16 цього ж самого розділу закріплюється, що *атестаційні комісії при прийнятті рішень стосовно поліцейського повинні враховувати результати тестування на поліграфі (у разі проходження)*, а в абзаці другому пункту 27 встановлюється, що *атестаційний лист та висновки тестування на поліграфі (за наявності) долучаються до особової справи поліцейського, який атестувався* [29];

– Типового порядку проведення конкурсу на службу до поліції та/або зайняття вакантної посади, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ від 25 грудня 2015 року № 1631 (zareestrovano v Ministerstvi yustitsii Ukraini 14 січня 2016 року за № 50/28180), згідно з пунктом 4 розділу VIII якого *після завершення співбесіди поліцейська комісія за згодою кандидата*

може направити його для проходження тестування на поліграфі в порядку, визначеному Міністерством внутрішніх справ України відповідно до вимог законодавства. Рішення щодо таких кандидатів приймаються поліцейською комісією після отримання результатів тестування на поліграфі» [30];

– Переліку відомостей, що становлять службову інформацію в системі Національної поліції України, затвердженого наказом Національної поліції України від 12 жовтня 2018 року № 945, у підпункті 1 пункту 9 якого встановлюється, що до відомостей, що становлять службову інформацію в системі Національної поліції України, належать *відомості про результати здійснення психологічного діагностування, психологічного супроводження та тестування на поліграфі* [31].

2. В Бюро економічної безпеки України:

– Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року № 1150-IX, у статті 24 якого визначаються *умови, підстави, загальні організаційні засади проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа та психологічного тестування* [32];

– Порядку проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у роботі Бюро економічної безпеки України, затвердженого наказом Бюро економічної безпеки України від 26 жовтня 2021 року № 10 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 9 листопада 2021 року за № 1470/37092), де визначено основні напрями, принципи, умови використання поліграфа в зазначеному органі [33].

3. У Державному бюро розслідувань:

– Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року № 794-VIII, у статті 26 якого визначаються *умови, підстави, мета, загальні організаційні засади*

проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа [34];

– Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2017 року № 449, яким визначаються *основні принципи, напрями, умови, організація проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань* [35].

4. В Управлінні державної охорони:

– Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 04 березня 1998 року № 160/98-ВР, в абзаці другому пункту 11 статті 16 якого передбачено, що *громадяни України перед прийняттям на військову службу (роботу) в Управління державної охорони України, а також у визначених Управлінням державної охорони України випадках військовослужбовці та працівники Управління державної охорони України проходять психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа у порядку, встановленому Управлінням державної охорони України* [36];

– Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України, затвердженого наказом Управління державної охорони від 2 грудня 2023 року № 1070 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 17 січня 2024 року за № 90/41435), який визначає *основні принципи, напрями, умови та організацію проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України* [37].

5. В митних органах:

– Митного кодексу України, у статті 572-1 «Проведення психофізіологічного опитування

із застосуванням поліграфа» якого передбачено проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа щодо кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах, а також посадових осіб митних органів під час проходження служби в таких органах [38];

– Порядку проведення психофізіологічного опитування посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах із застосуванням поліграфа, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2025 року № 366, де передбачаються умови проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа, а також умови зберігання та використання результатів такого опитування, порядок доступу до інформації, що міститься в них тощо [39].

6. В Збройних силах України:

– Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII, у якому передбачено, що умовою проходження військової служби за контрактом для громадян України, іноземців та осіб без громадянства є психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа (абзац восьмий частини четвертої статті 21-1), встановлено відмову від участі у такому дослідженні як підставу для відмови у прийнятті на військову службу або припинення контракту (абзац десятий частини четвертої статті 21-1, пункт «ї» пункту 3 частини п'ятої статті 26) [40];

– Закону України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 року № 912-IX, згідно з абзацом другим частини третьої статті 31 якого перед призначенням на посаду в розвідувальному органі особа, а також у визначених актами розвідувального органу випадках співробітник такого органу проходять психофізіологічне дослідження із

застосуванням технічних засобів фіксації реакцій людини, а в пункті 8 частини другої цієї статті визначається, що співробітником розвідувального органу не може бути особа: ... 8) яка відмовилася від проходження перевірки, пов'язаної з призначенням на посади співробітників розвідувальних органів, або не пройшла таку перевірку, у тому числі відмовилася від психофізіологічного дослідження із застосуванням технічних засобів фіксації реакцій людини, відмовилася від оформлення допуску до державної таємниці або їй відмовлено в наданні такого допуску, якщо для виконання нею службових обов'язків потрібен такий допуск [41];

– Інструкції з організації та проведення психофізіологічного дослідження персоналу із застосуванням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 (із змінами) (зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 29 квітня 2015 року за № 477/26922), в якій визначаються принципи, напрями, умови, організація та порядок проведення психофізіологічного дослідження персоналу із застосуванням поліграфа у Міноборони та Збройних Силах [42];

– Положення про Центр рекрутингу іноземців та осіб без громадянства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 1374, в якій до завдань цього Центру віднесено організацію проведення психофізіологічного дослідження іноземців та осіб без громадянства із застосуванням поліграфа [43];

– Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа під час проведення спеціальної перевірки іноземців та осіб без громадянства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2025 року № 146, яким визначається процедура та

особливості проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа під час проведення спеціальної перевірки іноземців та осіб без громадянства, яку проводять спеціалісти Центру рекрутингу іноземців та осіб без громадянства [44].

7. В Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України:

– Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» від 23 лютого 2006 року № 3475-IV, у якому вказується, що на зазначену службу відповідно до визначених завдань покладаються такі обов'язки, як: проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу до Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, психологічного забезпечення службової діяльності та встановлення порядку їх здійснення (пункт 79 частини першої статті 14 розділу IV) [45];

– Порядку здійснення психологічного забезпечення службової діяльності в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 02 листопада 2016 року № 683 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 25 листопада 2016 року за № 1533/29663), у якому закріплюється процедура професійно-психологічного відбору шляхом проведення дослідження із застосуванням поліграфа в цій службі [46];

– Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2014 року № 411 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 09 лютого 2022 року за № 170/37506), у підпункті 82 пункту 4 якого зазначається, що основними завданнями

Адміністрації Держспецзв'язку є організація проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу до Держспецзв'язку, психологічного забезпечення службової діяльності та встановлено можливість його проведення із застосуванням поліграфа [47];

– Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого наказом Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 24 грудня 2021 року № 771 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 09 лютого 2022 року за № 170/37506), у якому визначаються основні принципи, напрями, умови та порядок організації проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Держспецзв'язку [48].

8. В Національній гвардії України:

– Інструкції про порядок організації та проведення опитування особового складу Національної гвардії України з використанням поліграфа, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 01 вересня 2017 року № 749 (зареєстрованій у Міністерстві юстиції України 02 вересня 2017 року за № 1169/31037), де визначаються основні принципи, напрями, умови, порядок організації та проведення такого опитування [49];

– Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 08 грудня 2016 року № 1285 (зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 19 січня 2017 року за № 80/29948), у якому опитування військовослужбовців з використанням поліграфа визначається як напрям психологічного забезпечення виконання військовослужбовцями НГУ завдань за призначенням (підпункт 16 пункту 6 розділу I),

встановлено вимоги до поліграфологів (підпункт 6 пункту 1 розділу II), передбачено *опитування з використанням поліграфа як підстава для професійно-психологічного відбору* (пункт 3 розділу III) [50].

9. В Державній прикордонній службі України:

Інструкції з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2022 року № 221 (zareestrovanoї в Міністерстві юстиції України 21 квітня 2022 року за № 440/37776) (далі – Інструкція про застосування поліграфа в ДПСУ), яка визначає *основні напрями, загальні умови, організацію проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України* [51].

10. В Службі безпеки України:

Інструкції про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, затвердженої наказом Центрального управління Служби безпеки України від 04 лютого 2016 року № 45 (zareestrovanoї в Міністерстві юстиції України 2 березня 2016 року за № 328/28458), у якій визначаються *підстави, порядок призначення та проведення службових розслідувань і службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, оформлення таких розслідувань та перевірок і прийняття за ними рішень* [52].

11. В органах прокуратури України:

– Інструкції про порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в органах прокуратури України, затвердженої наказом Генерального прокурора України від 17 вересня 2021 року № 293, де визначаються *основні принципи, завдання, умови організації та проведення*

психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа [53];

– Порядку співпраці Офісу Генерального прокурора і Національного антикорупційного бюро України з окремих питань, затвердженого Наказом Генеральної прокуратури України, Національного антикорупційного бюро України від 30 вересня 2019 року № 215/114, яким встановлюється, що залучення працівників *Національного антикорупційного бюро України до проведення добору кандидатів на посади до органів прокуратури, у тому числі з використанням психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа, здійснюється відповідно до спільного наказу* [54];

– Інструкції з організації та проведення поліграфологами Національного антикорупційного бюро України психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа кандидатів на адміністративні посади в Офісі Генерального прокурора, затвердженої наказом Генеральної прокуратури України та Національного антикорупційного бюро України № 265/131 від 04 листопада 2019 року, якою визначено *основні завдання, принципи, мету, умови, порядок організації та проведення поліграфологами Національного антикорупційного бюро України психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа кандидатів на адміністративні посади в Офісі Генерального прокурора* [55];

– Інструкції про порядок проведення службових розслідувань стосовно прокурорів, затвердженої наказом Офісу Генерального прокурора України від 16 червня 2021 року № 202, в абзаці п'ятому пункту 4 розділу VI якої передбачено, що *посадові особи, уповноважені на призначення службового розслідування, за згодою особи, яка опитується, у встановленому порядку уповноважені організовувати проведення*

її опитування з використанням поліграфа [56];

– Положення про Генеральну інспекцію Офісу Генерального прокурора, затвердженого наказом Офісу Генерального прокурора від 14 липня 2021 року № 230, яким передбачено: віднесення до напрямів діяльності структурних підрозділів Генеральної інспекції повноважень з організації в межах компетенції опитування працівників прокуратури з використанням поліграфа у порядку, визначеному Генеральним прокурором а саме: відділу взаємодії з правоохоронними органами та інформаційно-аналітичної роботи (абзац сьомий підпункту 4.1.2 підпункту 4.1 пункту 4), начальника відділу взаємодії з правоохоронними органами та інформаційно-аналітичної роботи (абзац шостий підпункту 5.7.2 підпункту 5.7 пункту 5); віднесення до обов'язків головних спеціалістів відділу взаємодії з правоохоронними органами та інформаційно-аналітичної роботи участі у проведенні службових розслідувань в органах прокуратури, організацію та проведення опитування з використанням поліграфа (абзац другий підпункту 5.12.1 підпункту 5.12 пункту 5); участі у кадрових скринінгових опитуваннях з використанням поліграфа працівників органів прокуратури та кандидатів на вакантні посади (абзац третій підпункту 5.12.1 підпункту 5.12 пункту 5); підготовку рекомендацій та пропозицій щодо впровадження у практичну діяльність результатів опитування з використанням поліграфа (абзац п'ятий підпункту 5.12.1 підпункту 5.12 пункту 5) [57].

12. В Національному антикорупційному бюро України:

Інструкції з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України, затвердженої

наказом Національного антикорупційного бюро України від 01 вересня 2020 року № 99 (далі – Інструкція про використання поліграфа в НАБУ), в якій визначається *мета, завдання, принципи, напрями, умови, організація проведення та оформлення результатів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа в його діяльності* [58].

13. В Державній податковій службі:

– Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затвердженої наказом Міністерства доходів і зборів України «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів» від 02 серпня 2013 року № 329 (зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 11 жовтня 2013 року за № 1748/24280) (далі – Інструкція про застосування поліграфа в податкових органах), яка визначає *основні напрями, принципи та умови використання поліграфа в його діяльності* [59]. Міністерство доходів і зборів України з часом було реорганізовано у Державну податкову службу України, тому зазначена Інструкція на сучасному етапі визначає основні напрями, принципи та умови використання поліграфа у діяльності цієї служби;

– Крім цього, 31 липня 2025 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» № 4560-IX, пункт 2 розділу II «Прикінцеві положення» якого закріплює, що *підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Державного бюро*

розслідувань, Національної поліції України за методологією, узгодженою із Службою безпеки України, не менше одного разу на два роки проводить поліграфологічні дослідження працівників Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України, які мають допуск до державної таємниці, на предмет вчинення дій на користь держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [60].

Отже, правове регулювання відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією владно-управлінських функцій окремих органів державної влади в процесі професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників цих органів, має такі особливості:

- створено нормативні підстави для застосування поліграфа в діяльності Національної поліції України, Бюро економічної безпеки України, Державного бюро розслідувань, Управління державної охорони України, Міністерства оборони України, окремих підрозділів Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, органів прокуратури України, Національного антикорупційного бюро України, Державної податкової служби України, митних органів, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України для професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників;

- правові підстави застосування поліграфа в діяльності державних органів та відомств представлені

підзаконними нормативними актами (інструкціями, порядками), затвердженими наказами керівників цих органів/відомств, частина з яких ухвалені з дотриманням нормативної вимоги щодо прийняття підзаконних актів на виконання вимог закону, а частина – без такого дотримання. Так, у законах, які визначають правовий статус Національної поліції України, Бюро економічної безпеки, Державного бюро розслідувань, Управління державної охорони України, розвідувальних органів, митних органів, Міністерства оборони України, Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України визначаються підстави застосування поліграфа для професійного відбору та службових розслідувань і перевірок персоналу, для реалізації яких розроблені й прийняті підзаконні акти, де, як правило, деталізуються елементи процедури опитування з використанням поліграфа. Водночас у діяльності інших органів (таких як Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, органи прокуратури, Національне антикорупційне бюро України, Державна податкова служба України) нормативні підстави для використання поліграфа закріплені лише на рівні підзаконних актів, без відповідної законодавчої основи.

Переходячи до дослідження нормативно-правових актів, які врегульовують відносини, що виникають під час проведення оперативно-розшукових дій, зазначимо, що Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII не містить норм, що прямо передбачають можливість або заборону застосування поліграфа для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Пункт 1 частини першої статті 8 цього Закону надає права підрозділам, які проводять оперативно-розшукову діяльність, опитувати осіб за їхньою згодою [61]. За визначенням Г. Чорного

та І. Жигальова, використання поліграфа розглядається як різновид опитування. При цьому, отримані таким чином відомості не можуть бути прийняті судами як докази у справі, вони є лише орієнтирами для збирання офіційних доказів [62].

Правові підстави застосування поліграфа під час оперативно-розшукової діяльності закріплюються в:

1) абзаці шостому пункту 1 розділу III Інструкції про використання поліграфа в НПУ, де передбачено, що в діяльності Національної поліції України опитування із використанням поліграфа проводиться за зверненням ініціатора у випадку здійснення оперативно-розшукової діяльності [63];

2) окремих нормах Інструкції про застосування поліграфа в ДПСУ, де зазначено, що основними завданнями опитування з використанням поліграфа є забезпечення виконання завдань оперативно-розшукової діяльності (абзац п'ятий пункту 4 розділу I); робота спеціаліста поліграфа здійснюється з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (пункт 8 розділу I); опитування може проводитись для отримання інформації про причини і умови, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, їх профілактики, забезпечення виконання завдань оперативно-розшукової діяльності (пункт 3 розділу II) [64];

3) окремих нормах Інструкції про застосування поліграфа в податкових органах, де вказано, що робота спеціаліста поліграфа здійснюється з дотриманням Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (пункт 8 розділу I); використання поліграфа із проведення заходів сприяння оперативно-розшуковій діяльності в системі Міндоходів та його територіальних органів: звужування кола підозрюваних та ймовірно причетних

осіб до події, що перевіряється; виявлення можливості причетності особи, що опитується, до планування, підготовки або вчинення правопорушення; оцінювання правдивості свідчень, наданих особою; одержання інформації орієнтувального характеру про підготовку або вчинення правопорушень, щодо напрямів здобуття доказів; отримання ймовірної та орієнтувальної інформації про механізм і спосіб здійснення правопорушення; визначення оперативно-слідчих версій та проведення першочергових оперативно-розшукових заходів для виявлення, розкриття та припинення правопорушень (пункт 1 розділу III) [65];

4) окремих нормах Інструкції про використання поліграфа в НАБУ, де передбачено, що основними завданнями психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа є отримання та перевірка інформації для підвищення ефективності здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділами Національного бюро (абзац п'ятий пункту 1.4 розділу I); психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа може здійснюватися під час проведення заходів сприяння оперативно-розшуковій діяльності (підпункт 3 пункту 1.6 розділу I) [66].

Отже, правове регулювання застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності характеризується такими особливостями:

— базується на відсутності в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» законодавчої заборони на таке застосування та загально-правових приписах в межах наявних правових конструкцій, що дозволяють проводити опитування;

— створено правові підстави використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державної

податкової служби України та Національного антикорупційного бюро України;

– застосування поліграфа в цих органах ґрунтується на підзаконних актах (інструкціях), затверджених наказами, а не на спеціально визначених нормах законів, які прямо регламентували б таке застосування.

Переходячи до дослідження правового регулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа під час досудового розслідування та судового розгляду, зазначимо, що Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить норм, що прямо передбачають можливість або заборону застосування поліграфа під час досудового розслідування та судового розгляду, а застосування поліграфа спирається на положення, що стосуються можливості залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями та навичками – експертів та спеціалістів, якщо для з’ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні такі знання та навички.

Особа, що володіє спеціальними знаннями стосовно проведення опитувань осіб з використанням поліграфа, може бути залучена до досудового розслідування та судового розгляду як спеціаліст на підставі статей 71, 72 та 110 КПК України [67].

Довідка (висновок) спеціаліста не належить до доказів, бо згідно із статтею 84 КПК України *джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів* [67], отже довідка залученого до кримінального провадження як спеціаліста поліграфолога має орієнтовне, а не доказове значення в процесі доказування, висновки можуть як бути взяті до уваги, так і залишені поза увагою.

Правовими підставами залучення особи, що володіє спеціальними знаннями у сфері застосування поліграфа, до досудового розслідування та судового розгляду як експерта є:

1) стаття 69 КПК України, згідно з якою *експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об’єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань*;

2) стаття 242 КПК України, згідно з якою *експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з’ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання* [67];

3) частини перша – третя статті 10 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-XII, де зазначається, що *судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань*.

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

До проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу

освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом [68];

4) наказ Міністерства юстиції від 27 липня 2015 року № 1350/5 [69], який доповнив розділ VI «Психологічна експертиза» Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 [70], пунктом 6.8 такого змісту: «6.8. З метою отримання орієнтувальної інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа. 6.8.1. Предметом опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації щодо: ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації; повноти наданої опитуваною особою інформації; джерела отриманої опитуваною особою інформації; уявлень опитуваної особи про певну подію; іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій. 6.8.2. Такі опитування можуть проводитись тільки за наявності письмової згоди особи, яка проходить опитування».

Організаційні та методологічні вимоги до проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфа врегульовуються:

1) Державним стандартом України (далі – ДСТУ) 9265:2023 Судова експертна діяльність. Правила розроблення, викладення й оформлення

методик провадження судових експертиз, затвердженим наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 16 листопада 2023 року № 32 «Про прийняття національних стандартів», яким встановлено загальні вимоги до розроблення, викладення й оформлення методик провадження судових експертиз та експертних досліджень [71];

2) ДСТУ 9266:2023 «Судова психологічна експертиза. Використання поліграфа. Загальні вимоги», затвердженим наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 16 листопада 2023 року № 321 «Про прийняття національних стандартів», яким встановлено загальні організаційні та методологічні вимоги до проведення судових експертиз із використанням поліграфа, визначено терміни та поняття, які застосовують під час проведення судових психологічних експертиз з використанням поліграфа. У пункті 6.2 розділу 6 цього ДСТУ зазначається, що поліграфічне дослідження застосовують у судовій психологічній експертизі як окремий функціонально-психодіагностичний метод дослідження особистості в комплексі з іншими методами, що традиційно застосовують в експертній психологічній практиці [72];

3) ДСТУ 8692:2016 Поліграфи. Технічні умови, затвердженим наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 15 листопада 2016 року № 378 «Про прийняття національних стандартів», яким встановлено технічні вимоги до поліграфів, вимоги до функціональності, безпеки, маркування, пакування, транспортування та зберігання, а також методи випробувань, необхідні для підтвердження відповідності цим вимогам [73].

Отже, у державних спеціалізованих установах експерти, які є працівниками цих установ, що відповідають всім умовам, які висуваються до експертів, що проводять судові психологічні експертизи, і мають необхідні знання для проведення опитувань із застосуванням поліграфа в межах психологічної експертизи, можуть проводити такі опитування як окремий функціонально-психодіагностичний метод дослідження особистості в комплексі з іншими методами, що традиційно застосовують в експертній психологічній практиці. О. Кабанець на підставі аналізу ряду судових рішень у кримінальних провадженнях, в яких проводилася судова психологічна експертиза із використанням поліграфа, підкреслює, що «...інформація, отримана в результаті проведення такої експертизи з використанням поліграфа, є непрямим доказом і підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини злочину або на щирість відповідей на поставлені запитання» [74].

Отже, правове регулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа під час досудового розслідування та судового розгляду, має такі особливості:

1) не встановлює прямої заборони застосування поліграфа й не містить норм, які б безпосередньо врегулювали таке застосування;

2) передбачає можливість використання поліграфа спеціалістом (поліграфологом) та експертом (працівником спеціалізованих державних установ, що відповідає всім умовам, які висуваються до експертів, що проводять психологічні експертизи, і має необхідні знання для проведення опитувань із застосуванням поліграфа);

3) висновок поліграфолога, залученого як спеціаліста до кримінального провадження, не є доказом у розумінні КПК України, а має лише орієнтовне значення;

4) опитування із застосуванням поліграфа, проведене експертом у межах судової психологічної експертизи, визнається окремим функціонально-психодіагностичним методом дослідження особистості й застосовується в комплексі з іншими методами, що традиційно застосовують в експертній психологічній практиці;

5) висновок, наданий експертом за результатами судової психологічної експертизи, у межах якої проводилося опитування із застосуванням поліграфа, не має для суду наперед визначеної сили доказу і враховується при його відповідності сукупності досліджених доказів як інформація, що підтверджує суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини кримінального правопорушення або на щирість відповідей на поставлені запитання;

6) у судовій практиці інформація, отримана в результаті проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфа, визнається непрямим доказом, який підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, що можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини кримінального правопорушення або на щирість відповідей на поставлені запитання.

Зосереджуючись на аналізі правового регулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа в цивільному судочинстві, зазначимо, що станом на сьогодні Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) не містить спеціальних норм, які б прямо регламентували використання поліграфа як засобу доказування в цивільному судочинстві, відсутні будь-які підзаконні акти, що визначали б процесуальний порядок його застосування, статус поліграфологічного опитування як доказу, вимоги до осіб, що проводять такі дослідження, критерії

допустимості та належності отриманих результатів тощо.

У межах змагальності та диспозитивності цивільного процесу сторони можуть звернутися до суду з клопотанням розглянути результати опитування із застосуванням поліграфа для підтвердження правдивості власних показань щодо правовідносин, які виникли між сторонами, спираючись на норми ЦПК України, а саме:

а) статтю 12, де до принципів цивільного судочинства віднесено змагальність сторін, і в частині третій якої закріплено, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом;

б) статтю 13, де до принципів цивільного судочинства віднесено диспозитивність, яка передбачає, що сторони вільні формувати доказову базу та можуть подавати будь-які матеріали, що мають значення для справи. Ця норма формально відкриває можливість для сторін долучати результати психофізіологічного дослідження із використанням поліграфа до матеріалів справи, зокрема, для підтвердження правдивості власних показань щодо правовідносин, що виникли між сторонами;

в) статтю 83, норми якої визначають порядок подання учасниками справи доказів та повідомлення про них [75].

Статусу доказу в розумінні ЦПК України таке опитування не набуває, долучення до матеріалів справи результатів такого дослідження залишається на розсуд судді.

Як спеціаліст поліграфолог до судового розгляду не долучається, оскільки відповідно до частини 1 статті 74 ЦПК України, *спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення*

процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) [75]. Як зазначалося раніше, опитування із застосуванням поліграфа належить до досліджень, а не до консультацій чи технічної допомоги.

Крім цього, у цивільному судочинстві опитування із використанням поліграфа може бути застосовано як окремий функціонально-психодіагностичний метод дослідження особистості судової психологічної експертизи, що може бути проведено на замовлення сторін або призначена судом на підставі статті 103 ЦПК України, частини першої статті 10 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-XII [68], Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 [69]. При цьому, експерт, що проводить судову психологічну експертизу із застосуванням поліграфа, повинен відповідати всім передбаченим у законодавстві вимогам. Висновок за такою експертизою може бути оцінений судом разом з іншими доказами, з урахуванням його орієнтовного характеру при розгляді цивільної справи, який підтверджує суб'єктивну значущість конкретних стимулів, що можуть вказувати на наявність приховуваної інформації про обставини справи або на щирість відповідей на поставлені запитання.

Отже, правове регулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа в цивільному судочинстві має такі особливості:

— не встановлено прямої заборони застосування поліграфа і відсутні норми, які б безпосередньо врегулювали таке застосування;

– у межах загальноправових приписів встановлено підстави для застосування поліграфа як окремого аспекту змагальності та диспозитивності процесу (додатковий засіб обґрунтування позиції сторін) та при проведенні судової психологічної експертизи з дотриманням вимог до кваліфікації експерта;

– при застосуванні поліграфа як додаткового засобу обґрунтування позиції сторін висновок поліграфолога не має самостійної доказової сили;

– використання поліграфа в судовій психологічній експертизі визнається окремим функціонально-психодіагностичним методом дослідження особистостей і застосовується в комплексі з іншими методами, які традиційно застосовують в експертній психологічній практиці;

– висновок, наданий експертом за результатами судової психологічної експертизи, у межах якої проводилося опитування із застосуванням поліграфа, має статус непрямого доказу при розгляді цивільної справи, який підтверджує суб'єктивну значущість конкретних стимулів, що можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини справи або на щирість відповідей на поставлені запитання.

Приступаючи до розгляду правового регулювання відносин, що виникають між фізичними та юридичними особами при застосуванні поліграфа як інструмента для з'ясування обставин, що мають істотне значення для сторін (тлумачення та виконання умов договору, розв'язання сімейних спорів, особистих та корпоративних конфліктів тощо) зауважимо, що в цій сфері застосування поліграфа нормативно не врегульовано – законодавством таке застосування не заборонено, але й правові приписи, які б визначали порядок такого застосування, відсутні.

Зазвичай використання поліграфа у приватноправових відносинах здійснюється на підставі принципу свободи

договору (статті 6, 627 ЦК України). Так, згідно із статтею 6 цього нормативного акта, *сторони мають право врегулювати свої відносини на власний розсуд, у тому числі шляхом укладення договорів, що не передбачені актами цивільного законодавства, за умови, що зміст такого договору не суперечить законодавству, моральним засадам суспільства та публічному порядку [76]. У статті 627 ЦК України передбачено, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [76].*

Переходячи до дослідження правового регулювання відносин, що виникають при здійсненні поліграфологами діяльності з надання послуг з опитування за допомогою поліграфа, звернемо увагу на такі аспекти. Вказана діяльність може здійснюватися: як підприємницька діяльність (самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку); як послуга за цивільно-правовим договором.

Підприємницька діяльність з надання послуг з опитування за допомогою поліграфа здійснюється на підставі статті 42 Конституції України, згідно з якою *кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом та норм Господарського кодексу України (далі – ГК України) (з втратою чинності якого регулювання буде здійснюватися нормами ЦК України).*

Для здійснення підприємницької діяльності поліграфолог, який бажає надавати послуги з опитування за допомогою поліграфа, повинен обрати організаційно-правову форму суб'єкта

підприємницької діяльності та зареєструватися як юридична особа чи фізична особа-підприємець відповідно до вимог Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV з обранням в Класифікації видів господарської діяльності ДК 009:2010 (далі – КВЕД) таких видів діяльності (74.90 – Інша професійна, наукова та технічна діяльність, н.в.і.у., 80.10 – Діяльність приватних правоохоронних служб, послуги детекторів брехні, 96.09 – Надання інших індивідуальних послуг, н.в.і.у.). Після цього вони здійснюють свою діяльність відповідно до правового режиму здійснення підприємницької діяльності, встановленого до обраної форми її здійснення.

Відповідно до українського законодавства до підприємницької діяльності з надання послуг можуть встановлюватися особливі умови легітимації, зокрема: ліцензування, квотування; регулювання цін і тарифів, акредитація, сертифікація.

Підприємницька діяльність з надання послуг з опитування за допомогою поліграфа не підлягає: ліцензуванню (відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарського права» від 02 березня 2015 року № 222-VIII); квотуванню (відповідно до норм Митного кодексу України); регулюванню цін і тарифів (відповідно до Положення про державне регулювання цін (тарифів) на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання, роботи і послуги монопольних утворень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1995 року № 135). Нормативні акти, які б визначали порядок акредитації чи сертифікації поліграфологів та послуг, що вони надають, відсутні. Отже спеціальних вимог до підприємницької діяльності з надання послуг з опитування за допомогою поліграфа законодавство України не встановлює.

На підприємців – поліграфологів, які надають послуги з опитування за допомогою поліграфа, розповсюджуються вимоги, встановлені Законом України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII.

Опитування із застосуванням поліграфа як послуга за цивільно-правовими договорами регулюється нормами ЦК України. у межах такого правового режиму послуги не можуть надаватися систематично.

Отже, правове регулювання відносин, що виникають у процесі здійснення поліграфологами діяльності з надання послуг з опитування за допомогою поліграфа має такі особливості:

1) ця діяльність може здійснюватися як підприємницька діяльність (самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку) та як послуга за цивільно-правовим договором;

2) здійснюється відповідно до загального правового режиму, встановленого для діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, спеціальних вимог до якої законодавство не встановлює;

3) відсутність такого виду діяльності в Класифікації видів господарської діяльності ДК 009:2010, як «надання послуг з використанням поліграфа» створює правову прогалину, що вимагає від поліграфологів, які здійснюють підприємницьку діяльність з надання послуг з опитування з застосуванням поліграфа, обирати вид діяльності, який лише опосередковано відповідає змісту надаваних послуг. Це призводить до правової невизначеності щодо ідентифікації професійної спеціалізації суб'єкта господарювання, що ускладнює відображення його діяльності у статистиці, звітності та реєстраційних документах, взаємодію з органами

державної влади, зокрема податковими тощо;

4) опитування із застосуванням поліграфа як послуга за цивільно-правовими договорами регулюється загальними нормами зобов'язального права й не може надаватися систематично.

Зосереджуючись на аналізі правового регулювання господарських відносин у сфері виробництва та обігу поліграфів (їх реалізації, обслуговуванні тощо), варто звернути увагу на таке.

Випускається в Україні лише один поліграф – РУБІКОН, виробником якого є суб'єкт малого підприємництва ФОП Дубровський Олексій Євгенович, ЄДРПОУ 2356813818, який згідно з КВЕД здійснює такі види діяльності: 47.99 Інші види роздрібної торгівлі поза магазинами; 26.51 Виробництво інструментів і обладнання для вимірювання, дослідження та навігації; 26.60 Виробництво радіологічного, електромедичного й електротерапевтичного устаткування; 46.51 Оптова торгівля комп'ютерами, периферійним устаткуванням і програмним забезпеченням; 46.90 Неспеціалізована оптова торгівля; 58.29 Видання іншого програмного забезпечення; 62.01 Комп'ютерне програмування; 63.11 Оброблення даних, розміщення інформації на веб-вузлах і пов'язана з ними діяльність; 74.90 Інша професійна, наукова та технічна діяльність, н.в.і.у.

Виробництво поліграфа РУБІКОН здійснюється відповідно до вимог ДСТУ 8692:2016 Поліграфи. Технічні умови. За загальним правилом, сертифікація продукції в Україні є обов'язковою.

Ексклюзивний дилер поліграфа РУБІКОН на території України, визнаний виробником – В. Ведмідь, проте продаж поліграфа може здійснювати будь-яка фізична чи юридична особа.

Наявність одного виробника на ринку може свідчити про його монопольне (домінуюче) становище,

бо відповідно до частини другої статті 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року № 2210-III *суб'єкт господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо на цьому ринку у нього немає жодного конкурента* [77].

Проте РУБІКОН не єдиний поліграф, що представлений на ринку в Україні. Активно використовуються поліграфи іноземного виробництва, зокрема таких брендів, як Lafayette Instrument Company (США), Axciton Systems Inc. (США), Limestone Technologies Inc. (Канада) тощо.

Lafayette Instrument Company – провідний американський виробник поліграфів, який, за інформацією, розміщеною на їх сайті, забезпечує приблизно 92 % світового попиту на поліграфічні системи з 1972 року [78]. Найвідомішими моделями поліграфа цієї компанії є LX6, ParagonX, LX5000 та супутнє програмне забезпечення. Підтримка клієнтів охоплює продажі, сервіс, оновлення програмного забезпечення та можливість обміну старої системи зі знижкою при купівлі нової (trade in). Ця компанія представництва в Україні не має.

Axciton Systems Inc. – американський виробник комп'ютеризованих поліграфів, який з початку 1990-х років займає помітне місце на світовому ринку засобів психофізіологічного тестування для правоохоронних органів, включаючи ФБР, поліцію, міграційні служби [79]. Найвідомішою системою Axciton Systems Inc. є Axciton Computerized Polygraph System – комплекс апаратно-програмних засобів, призначений для проведення стандартизованих тестів. Axciton Systems Inc не має офіційних дистриб'юторів і представників на українському ринку.

Іноземні поліграфи завозяться на митну територію України через приватних замовників та можуть реалізовуватись як напряму, так і через суб'єктів господарювання, які займаються

їх адаптацією, технічним обслуговуванням, навчанням поліграфологів тощо. Частина поліграфів виробництва зарубіжних країн потрапляла та потрапляє на український ринок внаслідок благодійної допомоги іноземних урядових структур, міжнародних організацій, а також за сприяння недержавних фондів та представників української діаспори. Зокрема, значну роль у цьому процесі відіграв Відділ з правоохоронних питань посольства США в Україні (INL), який у межах програм технічної допомоги передавав поліграфи правоохоронним органам України.

Тож, ринок поліграфів в Україні не є закритим. У Національному класифікаторі «Єдиний закупівельний словник» ДК 021:2015 поліграф визначається під кодом 33120000-7 «Системи реєстрації медичної інформації та дослідне обладнання» [80]. Класифікація поліграфів за цим кодом не тягне за собою встановлення спеціального режиму обігу та не передбачає державного регулювання їх продажу чи технічного контролю.

У чинному законодавстві України відсутнє спеціальне нормативно-правове регулювання щодо обігу поліграфів. Їх продаж та обслуговування не потребують ліцензування чи дотримання окремих дозвільних процедур, що підтверджує функціонування цього сегменту ринку на засадах загального правового режиму господарської діяльності.

Отже, правове регулювання виробництва та обігу поліграфів в Україні має такі особливості:

- не містить спеціальних законодавчих чи підзаконних норм, що безпосередньо регулюють виробництво та обіг поліграфів як товару або спеціального технічного засобу;
- виробництво поліграфів базується на вимогах технічного стандарту, який є добровільним та виконує функцію уніфікації;
- обіг поліграфів здійснюється без спеціального правового регулювання,

відповідно до загальних норм господарського та цивільного законодавства, які не передбачають державного регулювання їх обігу.

Переходячи до аналізу правового регулювання відносин у сфері освітньої діяльності, що виникають у процесі організації та провадження діяльності з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів, прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у такій організації і провадженні, зазначимо таке.

На ранніх етапах підготовка поліграфологів в Україні здійснювалася за сприяння української діаспори із США, Американської асоціації поліграфологів, Відділу з правоохоронних питань посольства США в Україні (INL), що організовували базові навчальні курси з психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа для працівників Національної поліції України, Національної гвардії України, Національного антикорупційного бюро України, Державної прикордонної служби України тощо, які проводили члени Американської асоціації поліграфологів Чарльз Слупські (Charles Slupski), Роберт Фредерік (Robert Frederick), Марк Хендлер (Mark Handler) Джеррі Томас (Jerry Thomas) та інші. З 2016 року віце-президент Axciton Systems Inc Оксана Стівенсон (Oksana Stevenson) активно організовувала навчання поліграфологів в Україні. У результаті цієї співпраці було підготовлено перших українських фахівців, які в подальшому стали основою для формування національної школи поліграфології.

На сучасному етапі послуги з підготовки поліграфологів пропонують Національна асоціація поліграфологів України, Центр експертних досліджень Тетяни Морозової, Ведмідь, Ішук та партнери (об'єднання експертів-поліграфологів), Rubicon polygraph, різноманітні приватні школи (POLYGRAPH.SYSTEMS, POLYGRAPH.ONE, POLYGRAPH.

ICU, HR-SECURITY, ASTIM-INTERNATIONAL тощо). За результатами проходження курсів у цих компаніях видаються неофіційні сертифікати. Особи, що надають послуги з навчання поліграфологів, зареєстровані як ФОПи, реєструють вид своєї діяльності як *«інші види освіти», клас КВЕД 85.59 «інші види освіти, н.у.і.у. (не вказано в іншому місці)»*. Такі види діяльності ліцензуванню не підлягають.

Підготовка поліграфологів здійснюється в межах курсів підвищення кваліфікації, які є складником освіти дорослих відповідно до абзацу четвертого частини третьої статті 18 Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII та *проводяться для набуття здобувачем освіти нових компетентностей у межах професійної діяльності або галузі знань* (частина дев'ята статті 18 цього Закону) [81]. Згідно з частиною одинадцятою статті 18 зазначеного Закону *заклади освіти, що провадять освітню діяльність з підвищення кваліфікації працівників, обов'язковість якої передбачена законом, з підготовки в інтернатурі мають отримати ліцензію на відповідну діяльність та/або акредитувати відповідні освітні програми*. Ліцензування освітньої діяльності здійснюється на підставі статті 43 Закону «Про освіту». Наприклад, підвищення кваліфікації поліграфологів здійснюється ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», яке пропонує курси за програмою «Застосування поліграфа в роботі з персоналом та при проведенні розслідувань». Згідно з інформацією, оприлюдненою на офіційному сайті Академії, здійснюється відповідно до навчального плану курсів підвищення кваліфікації відповідно до ліцензії за спеціальністю «Психологія», затвердженого ректором ПрАТ «ВНЗ МАУП». Також є такі курси в Національній академії внутрішніх справ, Національній академії Служби безпеки України,

Національному університеті «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» тощо.

За результатами проходження курсів підвищення кваліфікації за програмою, що передбачає застосування поліграфа, видаються документи про підвищення кваліфікації, передбачені частиною дев'ятою статті 47 Закону України «Про освіту», Положенням про Міністерство освіти і науки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 630 [82], наказом Міністерства освіти та науки України «Про документи про підвищення кваліфікації» від 19 січня 2016 року № 34 [83].

Стандарт освіти, який би містив вимоги до обов'язкових компетентностей та результатів навчання поліграфологів, не розроблений.

Отже, на сучасному етапі в Україні дві паралельні, незалежні гілки навчання поліграфологів, які представлені:

1) приватними курсами суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють освітню діяльність, що не підлягає ліцензуванню, викладачами в яких є особи, що пройшли базові навчальні курси з психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа раніше (без визначення їх професійної компетентності за якоюсь встановленою формою), за результатами чого здобувачі отримують сертифікат довільної форми;

2) навчальним курсом (додатковою дисципліною), яка викладається в межах курсу підвищення кваліфікації в ліцензованих закладах вищої освіти, викладачами в яких є особи, що пройшли базові навчальні курси з психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа раніше (без визначення їх професійної компетентності за якоюсь встановленою формою), за результатами проходження яких здобувачі отримують диплом про підвищення кваліфікації.

Суб'єкти, уповноважені законодавством на присвоєння/

підтвердження та визнання професійної компетентності поліграфологів в Україні, відсутні.

Фактично, одна з гілок системи навчання поліграфологів базується на засадах саморегуляції та взаємного визнання всередині спільноти, однак позбавлена легітимності в юридичному розумінні і демонструє переважання ринку над правом, а друга функціонує в межах формальної освітньої системи, спираючись на ліцензовану діяльність закладів вищої освіти, але досі не забезпечена спеціалізованими освітніми стандартами, що враховували б особливості професійної компетентності поліграфолога.

Професія «поліграфолог» в Україні офіційно з'явилася лише в 2021 році. До цього в Національному класифікаторі України «Класифікатор професій», розробленому на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 04 травня 1993 року № 326 «Про Концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики», затверджену наказом Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 липня 2010 року № 327, була передбачена професійна назва робіт «Експерт-поліграфолог» (класифікаційний код 2144.2). Цей код належав до групи професіонали в галузі електроніки та телекомунікацій (код 2144), підгрупи інженерів в галузі електроніки та телекомунікацій (код 2144.2). Виходячи з цього, під класифікаційним кодом 2144.2 як «експерт-поліграфолог» малися на увазі професіонали — інженери-електроніки, які займалися розробкою, будівництвом та обслуговуванням поліграфів. Відповідно до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 29 грудня 2004 року № 336, інженери-електроніки «забезпечують правильну

технічну експлуатацію, безперервну роботу електронного устаткування» [84].

25 жовтня 2021 року Міністерство економіки України видало наказ № 810-21 «Про затвердження змін № 10 до Національного класифікатора ДК 003:2010», яким скасувало професійну назву роботи «Експерт-поліграфолог» під кодом 2144.2, вносячи нову професійну назву роботи: «Поліграфолог» під кодом 2490 (розділ 2 «Професіонали», клас «Професіонали, що не входять в інші класифікаційні групи»). Цим наказом внесені зміни до вимог, що ставляться до професіоналів: *до цього розділу належать професії, що вимагають від працівника (з урахуванням кола та складності певних професійних завдань та обов'язків) освітньої кваліфікації за першим (бакалаврським), другим (магістерським), третім (освітньо-науковим/освітньотворчим) рівнем вищої освіти* [85].

Отже, в країні легітимізована професія «Поліграфолог», встановлені загальні вимоги до її представників — наявність освітньої кваліфікації за першим (бакалаврським), другим (магістерським), третім (освітньо-науковим/освітньотворчим) рівнем вищої освіти, проте професійний стандарт професії відсутній. За ініціативи Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України 23 квітня 2025 року було створено робочу групу, до якої увійшли представники одинадцяти установ та організацій, зокрема Національної поліції України, Національної гвардії України, Бюро економічної безпеки, Служби безпеки України тощо, які працюють над розробленням такого стандарту.

Отже, правове регулювання відносин у сфері освітньої діяльності, що виникають у процесі організації та провадження діяльності з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів характеризується такими особливостями:

а) професія «Поліграфолог» отримала офіційне визнання;

б) встановлено загальні освітні вимоги до поліграфологів (наявність першого (бакалаврського), другого (магістерського) або третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти), без конкретизації галузі знань чи спеціальності;

в) відсутні правові вимоги до визнання професійної компетентності поліграфологів, суб'єкти, уповноважені законодавством на присвоєння/підтвердження та визнання професійної компетентності поліграфолога, стандарти освіти до обов'язкових компетентностей та результатів навчання поліграфологів, допуску до професії, статусу документів, що надаються за результатами недержавного навчання тощо;

г) сформувалися дві паралельні, незалежні гілки навчання поліграфологів, одна з яких базується на саморегуляції та взаємному визнанні усередині професійної спільноти, однак позбавлена легітимності в юридичному розумінні і демонструє переважання ринку над правом, а друга функціонує в межах формальної освітньої системи, спираючись на ліцензовану діяльність закладів вищої освіти, проте досі не забезпечена спеціалізованими освітніми стандартами, що враховували б особливості професійної діяльності поліграфолога;

д) правове регулювання перебуває на етапі переходу від спонтанної практики, заснованої на приватній ініціативі, до спроб формалізувати організацію та провадження діяльності з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів через розроблення нормативної бази, зокрема професійного стандарту та спеціалізованих програм підвищення кваліфікації.

Переходячи до розгляду правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням доходів/прибутку, отриманого від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа, зазначимо наступне.

До діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа, від якої отримують дохід/прибутки, належать: послуги з опитування із застосуванням поліграфа; послуги з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів; виробництво і реалізація поліграфів, їх технічне обслуговування.

Надавати послуги з опитування із застосуванням поліграфа, як зазначалося раніше, можуть особи, що зареєстровані як фізичні особи – підприємці (далі – ФОП) чи юридичні особи, та фізичні особи, які надають такі послуги за цивільно-правовими договорами (без створення ФОП).

Податковий кодекс України (далі – ПК України) спеціальних норм, які б визначали особливий порядок оподаткування доходів, отриманих від діяльності, пов'язаної з наданням послуг з опитування із застосуванням поліграфа, не містить. Така діяльність до незалежної професійної діяльності не належить, але не може виключатися як вид такої діяльності, що охоплюється визначенням «інша подібна діяльність», передбаченим в абзаці другого підпункту 14.1.226 пункту 14.1 статті 14 ПК України [86].

ФОП, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа, з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів, виробництва та реалізації поліграфів оподатковуються або за спрощеною системою оподаткування (відповідно до вимог глави 1 розділу XIV ПК України), або за загальною системою оподаткування (розділ IV ПК України) відповідно до їхнього вибору.

Юридичні особи, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа та з навчання й підвищення кваліфікації поліграфологів, оподатковуються за загальною системою оподаткування відповідно до вимог ПК України.

Фізичні особи, які надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа за цивільно-правовими

договорами, оподатковуються відповідно до вимог розділу IV ПК України.

Спеціальні податкові режими або пільги для такого виду діяльності законодавством не передбачені.

Тож, правове регулювання відносин, що виникають при оподаткуванні доходів/прибутку, отриманого від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа, регулюється загальними положеннями ПК України. Спеціальні податкові режими або пільги для такого виду діяльності законодавством не передбачені.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, констатуємо, що правове регулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні має такі особливості:

1) модель такого регулювання концептуально обрана не була, правове регулювання відносин у цій сфері розвивалося хаотично;

2) закону, який би врегулював відносини у сфері застосування поліграфа, незважаючи на ряд законодавчих ініціатив, не прийнято;

3) поліграф широко застосовується у кадровому відборі й перевірках персоналу в приватному та державному секторі, в кримінальних провадженнях, при вирішенні цивільно-правових спорів, особистих та сімейних конфліктів тощо, у підприємницькій діяльності з надання послуг з опитування з використанням поліграфа, здійснюється освітня діяльність у сфері поліграфології, виробництво, реалізація, імпорт, технічне обслуговування поліграфів та їх програмного забезпечення; доходів/прибутку від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа, підлягає оподаткуванню, що призвело до виникнення нових відносин у суспільстві;

4) врегулювання цивільних та трудових відносин у приватній сфері, пов'язаних із застосуванням поліграфа, фактично спирається на відсутність прямої заборони такого застосування;

5) врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією владно-управлінських функцій окремих органів державної влади у сфері професійного кадрового відбору персоналу, проведення спеціальних перевірок, службових розслідувань або оцінювання ризиків щодо співробітників цих органів, здійснюється підзаконними нормативними актами (інструкціями, порядками), затвердженими наказами керівників відповідних органів. При цьому частина з таких актів прийнята на виконання вимог закону, а частина — без прямого законодавчого дозволу, лише в межах відомчої нормотворчості;

6) врегулювання відносин із застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності ґрунтується не на прямих нормах закону, а на відсутності законодавчої заборони та загальних правових підставах, при цьому порядок проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа в цих органах визначається їх внутрішніми нормативними актами;

7) врегулювання відносин з застосування поліграфа під час досудового розслідування та судового розгляду в кримінальному провадженні передбачає можливість такого застосування на загальних правових підставах, що допускають залучення спеціаліста і експерта. Водночас результати такого застосування не набувають самостійної доказової сили, а мають орієнтовне значення або можуть бути враховані судом крізь призму експертного дослідження;

8) врегулювання відносин із застосування поліграфа в цивільному судочинстві ґрунтується на загальних правових підставах, що забезпечують змагальність і диспозитивність судового розгляду, а також можливість залучення експерта. Результати мають орієнтовне значення та можуть бути враховані судом крізь призму експертного дослідження;

9) врегулювання відносин, що виникають при наданні поліграфологами

послуг з опитування за допомогою поліграфа, а також у сфері виробництва та обігу поліграфів, здійснюється відповідно до загального правового режиму, встановленого для діяльності суб'єктів підприємницької діяльності;

10) врегулювання відносин, що виникають у процесі організації та провадження діяльності з навчання й підвищення кваліфікації поліграфологів перебуває на стадії переходу від спонтанної практики, заснованої на приватній ініціативі, до спроб формалізувати організацію і впровадження такої освітньої діяльності через створення нормативних підстав офіційного визнання професії «Поліграфолог», формування професійного стандарту та акредитації спеціальних програм підвищення кваліфікації;

11) врегулювання відносин, що виникають при оподаткуванні суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність із надання послуг з опитування за допомогою поліграфа, з виробництва та реалізації поліграфів, з надання послуг з організації та впровадження діяльності з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів відбувається відповідно до загального правового режиму оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності, залежно від обраної організаційно-правової форми господарювання та режиму оподаткування.

Таким чином, модель правового регулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні можна визначити як перехідну змішану модель, яка поєднує елементи ліберально-допустимої моделі (що базується на презумпції дозволеності за відсутності прямої законодавчої заборони) та інституційно-інтегрованої (що базується на спеціальному дозволі на застосування поліграфа в окремих сферах суспільного життя, який закріплюється в нормативно-правових актах).

Така модель характеризується:

а) відсутністю єдиного концептуального бачення щодо врегулювання

відносин, що виникають у зв'язку із застосуванням поліграфа в різних сферах суспільного життя;

б) фрагментарністю нормативного регулювання, відомчим нормотворством, розгалуженістю термінології, процедурною хаотичністю та іншими правовими проблемами у сфері застосування поліграфа;

в) наявністю значних прогалин у захисті прав осіб, які проходять психофізіологічне дослідження;

г) відсутністю чітко визначених стандартів застосування поліграфа;

д) відсутністю єдиних вимог до кваліфікації та професійної підготовки поліграфологів;

е) відсутністю централізованого контролю або нагляду за діяльністю суб'єктів, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа, з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів тощо.

За сформованою моделлю правового регулювання стримується розвиток використання поліграфа як повноцінного, науково вивіреного та юридично визнаного інструмента, здатного ефективно функціонувати в різних відносинах суспільного життя країни та ряду правових проблем, дослідженню яких будуть присвячені наші подальші дослідження.

Проаналізовано модель правового регулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні, що є актуальним у контексті зростання його використання в багатьох суспільних сферах. Висвітлено історичний контекст розвитку поліграфології, зокрема неоднозначне сприйняття цього інструменту в різних країнах – від ентузіазму до скептицизму через сумніви в його науковій обґрунтованості, та визначено, що на сучасному етапі в зарубіжних країнах сформувалися такі моделі правового регулювання відносин у сфері застосування поліграфа: рестриктивна, ліберально-допустима,

інституційно-інтегрована та змішана. Виділено основні сфери використання поліграфа: кадровий відбір та перевірка персоналу в приватному та державному секторі; кримінальне провадження; цивільно-правові спори, особисті та сімейні конфлікти тощо; підприємницька діяльність з надання послуг з опитування з використанням поліграфа; освітня діяльність у сфері поліграфології; виробництво, реалізація, імпорт, технічне обслуговування поліграфів та їх програмного забезпечення; оподаткування доходів/прибутку від діяльності, пов'язаної із застосуванням поліграфа та проаналізовано нормативні акти національного законодавства, які врегульовують застосування поліграфа в зазначених сферах. Встановлено, що в Україні сформувалася перехідна змішана модель правового регулювання, яка поєднує елементи ліберально-допустимої моделі, заснованої на презумпції дозволеності у межах відсутності прямої законодавчої заборони, та інституційно-інтегрованої, що базується на спеціальному дозволі на застосування поліграфа в окремих сферах життя суспільства, закріпленому в нормативно-правових актах. Відзначено особливості такої моделі: відсутність системного підходу до врегулювання відносин, що виникають у суспільстві у зв'язку із застосуванням поліграфа в різних сферах життя; фрагментарність нормативного регулювання та неоднорідність практики застосування поліграфа у різних сферах, наявність значних прогалин у захисті прав осіб, які проходять психофізіологічне дослідження, відсутність єдиних вимог до кваліфікації та професійної підготовки поліграфологів, контролю або нагляду за діяльністю суб'єктів, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа,

з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів тощо. Обґрунтовано, що така модель стримує розвиток використання поліграфа як повноцінного, науково вивіреного та юридично визнаного інструмента, здатного ефективно функціонувати в різних сферах суспільного життя країни.

Ключові слова: поліграф, правове регулювання, суспільні відносини, правові проблеми, кадровий відбір, цивільно-правові відносини, кримінальне провадження.

Ryadinska V., Koba V. A model for legally regulating relationships in the sphere of polygraph use in Ukraine

The article analyses the legal framework for polygraph use in Ukraine, a topic of particular relevance given the increasing application of this tool across various societal domains. The historical context of polygraph development is explored, with a focus on its controversial reception in different countries, ranging from enthusiasm to scepticism due to doubts about its scientific validity. The study identifies that, at the current stage, foreign countries have developed several models of legal regulation for polygraph use: restrictive, liberally permissible, institutionally integrated, and mixed. The article aims to determine the characteristics of Ukraine's contemporary model for the legal regulation of polygraph use and to classify it in relation to international experience. The authors identify key areas of polygraph application: personnel selection and screening in the private and public sectors; criminal proceedings; civil law disputes, personal and family conflicts; entrepreneurial activities related to providing polygraph testing services; educational activities in the field of polygraphology; production, sale, import, and maintenance of

polygraphs and their software; and taxation of income/profits derived from polygraph-related activities. The article conducts an analysis of the normative acts of national legislation that regulate the use of polygraphs in these areas. It is established that Ukraine has developed a transitional mixed model of legal regulation, combining elements of the liberally permissible model, based on the presumption of permissibility in the absence of explicit legislative prohibition, and the institutionally integrated model, which relies on specific permissions for polygraph use in certain societal spheres as enshrined in normative-legal acts. The study highlights the characteristics of this model: the lack of a systematic approach to regulating relations arising from polygraph use in various societal domains; the fragmented nature of normative regulation and inconsistent practices of polygraph application across different spheres; significant gaps in protecting the rights of individuals undergoing psychophysiological testing; the absence of unified requirements for the qualifications and professional training of polygraph examiners; and the lack of oversight or control over entities providing polygraph testing services, training, and professional development of polygraph examiners. It has been proven that this model hinders the development of the polygraph as a scientifically verified and legally recognised tool that can function effectively in various areas of public life in the country.

Key words: polygraph, legal regulation, social relations, legal issues, personnel selection, civil-law relations, criminal proceedings.

Література:

1. Державний технічний стандарт України 8692:2016 «Поліграфи. Технічні умови»: наказ ДП «Український НДНЦ з питань стандартизації, сертифікації та

якості» від 15 листопада 2016 року № 378. К.: Мінекономрозвитку України. 2016. 12 с. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=6799

2. Градун С. А. Правова регламентація використання поліграфа в секторі безпеки і оборони України. Централь-ноукраїнський вісник права та публічного управління. 2024. № 3. С. 67–80. URL: <https://cij.dnuvs.ukr.education/index.php/cij/article/view/6>

3. Мотлях О. Правові основи застосування поліграфа в Україні – реалії сьогодення. Філософські та методологічні проблеми права. 2024. № 1 (27). С. 31–44. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/162>

4. Назаров О. А. Сучасні тенденції щодо підготовки законопроекту в Україні про захист прав осіб, які проходять дослідження на поліграфі. Наука і правоохорона. 2015. № 1 (27). С. 305–311. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2015_1_46

5. Остапович В. П. Правовий аналіз проєктів законів з питань проведення опитувань із використанням поліграфа. Наука і правоохорона. 2016. № 4. С. 265–269. URL: https://naukaipravooxhrona.com/journal/ukr/2016_4.pd

6. Ровний В. Адміністративно правові засади використання поліграфа в Україні як інструменту галузі безпеки в умовах війни. Правова позиція. 2023. № 4 (41). С. 69–73. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/4/14.pdf>

7. Бережний О. І. Допустимість і доказове значення результатів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 615–617. URL: http://lsey.org.ua/11_2022/149.pd

8. Волобуєв А., Орлова Т. Поліграф у кримінальному процесі: перспективи використання. Philosophy, Economics and Law Review. 2021. Вип. 1. Ч. 2. С. 116–122. URL: https://phelr.dduvs.edu.ua/?page_id=1863&lang=u

9. Войцехівський С. В., Гачкевич А. О. Передумови та виклики використання поліграфа для цілей кримінального судочинства: інформація як доказ. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 89. Ч. 3. С. 325–334. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/336721/325330>

10. Дмитренко Н. А. Застосування поліграфа у кримінальному провадженні: особливості та проблемні питання. Юридичний бюлетень. 2021. Вип. 22. С. 160–166. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/22/21.pdf>

11. Вагіна О. В. Досвід використання поліграфа в державній фіскальній службі України. Актуальні питання теорії та практики використання поліграфа : збірка статей / за заг. ред. В. О. Шаповалова. К. : Освіта України, 2015. 220 с. URL: <https://surl.li/bywhnx>

12. Казьмірук С., Пампуха І., Близнюк Н. Проблеми правового регулювання застосування поліграфа в секторі безпеки та оборони України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2021. № 2. С. 62–66. URL: <https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/765/716>

13. Крицька І. О. Допустимість застосування поліграфа в діяльності органів, що проводять досудове розслідування. Науковий Вісник Херсонського державного університету. 2013. № 5 (2). С. 115–119.

14. Луценко О. Є. Правове регулювання проходження конкурсу на зайняття посад державної служби із застосуванням поліграфа. Проблеми законності. 2019. Вип. 145. С. 140–151. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jsui/handle/123456789/16678?locale=uk>

15. Проект Концепції впровадження єдиної національної системи детекції брехні при використанні комп'ютерних поліграфів в Україні від 05.05.2019. URL: https://novilidery.com/sites/default/files/leader_programs/Поліграф.%20Національний.%202019..pdf

16. Про поліграфологічну діяльність: проект закону України від 4 березня 2016 року № 4094-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4094-1&skl=

17. Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі : проект Закону України від 17.02.2016 № 4094. URL: <https://surl.li/iqwlzl>

18. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

19. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

20. Кодекс законів про працю України : Закон УРСР від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16 грудня 1966 року, ратифікований Українською РСР 19 жовтня 1973 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_04

22. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

23. Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text

24. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності : наук.-практ. посіб. / Н. М. Ахтирська, В. В. Касько, Б. А. Маланчук та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ : К.І.С., 2011. 320 с. Імплементация міжнародних стандартів у сфері запобігання неналежному поводженню в діяльність органів кримінальної юстиції України / М. Гнатівський, Ю. Белоусов, С. Швець та ін. ; за заг. ред. Ю. Белоусова. Київ : Фенікс. 2016. 189 с.

25. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 21 січня 2020 року на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (реєстр. № 2460). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/443>

26. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n49>

27. Про затвердження Змін до Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України № 651 від 26 вересня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1713-24#Tex>

28. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції

України : наказ Міністерства внутрішніх справ України 13 листопада 2017 року № 920. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17#n1>

29. Інструкція про порядок проведення атестування поліцейських, затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ від 17 листопада 2015 року № 1465. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1445-15#Tex>

30. Типовий порядок проведення конкурсу на службу до поліції та/або зайняття вакантної посади: наказ Міністерства внутрішніх справ від 25 грудня 2015 року № 1631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0050-16#Tex>

31. Перелік відомостей, що становлять службову інформацію в системі Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 12 жовтня 2018 року № 945. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0810887-23#Text>

32. Про бюро економічної безпеки : Закон України від 28 січня 2021 року № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

33. Порядок проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у роботі Бюро економічної безпеки України : наказ Бюро економічної безпеки України від 26 жовтня 2021 року № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1470-21#Tex>

34. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>

35. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань : постанова Кабінету Міністрів України від 11 травня 2017 року № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2017-%D0%BF#Tex>

36. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#n6>

37. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України : наказ Управління державної охорони від 2 грудня 2023 року № 1070. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-24#Tex>

38. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Tex>

39. Порядок проведення психофізіологічного опитування посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах із застосуванням поліграфа, затверджений постановою Кабінету Міністра України від 1 квітня 2025 року № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2025-%D0%BF#n>

40. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n336>

41. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 року № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>

42. Інструкція з організації та проведення психофізіологічного дослідження персоналу із застосуванням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15#Tex>

43. Положення про Центр рекрутингу іноземців та осіб без громадянства, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 1374. URL: <https://surl.lu/adbgghy>

44. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа під час проведення спеціальної перевірки іноземців та осіб без громадянства, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2025 року № 146. URL: <https://surl.li/bcsxew>

45. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3475-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0170-22#Tex>

46. Порядок здійснення психологічного забезпечення службової діяльності в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України : наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України 2 листопада 2016 року № 683. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1533-16#n1>

47. Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 року № 411. URL: <https://surl.li/vstmedn>

48. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджений наказом Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 24 грудня 2021 № 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0170-22#Tex>

49. Інструкція про порядок організації та проведення опитування особового складу Національної гвардії України з використанням поліграфа, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 1 вересня 2017 року № 749. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1169-17#Tex>

50. Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 8 грудня 2016 року № 1285. URL: <https://surl.cc/uipbwtd>

51. Інструкція з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2022 року № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0440-22#Tex>

52. Інструкція про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, затверджена наказом Центрального управління Служби безпеки України від 4 лютого 2016 року № 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-16#Tex>

53. Інструкція про порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в органах прокуратури України, затверджена наказом Генерального прокурора України від 17 вересня 2021 року № 293. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0293905-21#Tex>

54. Порядок співпраці Офісу Генерального прокурора і Національного антикорупційного бюро України з окремих питань, затверджений Наказом Генеральної прокуратури України, Націо-

нального антикорупційного бюро України від 30 вересня 2019 року № 215/114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0215900-19#Text>

55. Інструкція з організації та проведення поліграфологами Національного антикорупційного бюро України психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа кандидатів на адміністративні посади в Офісі Генерального прокурора, затверджена наказом Генеральної прокуратури України та Національного антикорупційного бюро України № 265/131 від 4 листопада 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v265_900-19#Tex

56. Інструкція про порядок проведення службових розслідувань стосовно прокурорів, затверджена наказом Офісу Генерального прокурора України № 202 від 16 червня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0202905-21#Text>

57. Положення про Генеральну інспекцію Офісу Генерального прокурора, затверджене наказом Офісу Генерального прокурора від 14 липня 2021 року № 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0230905-21#Tex>

58. Інструкція з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України, затверджена наказом Національного антикорупційного бюро України від 1 вересня 2020 року № 99. URL: <https://surl.cc/rodxlb>

59. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затверджена наказом Міністерства доходів і зборів України від 2 серпня 2013 року № 329. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13#Tex>

60. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури: Закон України від 31 липня 2025 року був прийнятий № 4560-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4560-20#Text>

61. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>

62. Чорний Г., Жигальов І. Особливості застосування поліграфа при судо-

во-психологічній експертизі. *Legal Scientific Electronic Journal*. 2023. № 12. С. 446–449. URL: https://lsej.org.ua/12_2023/111.pdf

63. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України 13 листопада 2017 року № 920. URL: <https://surl.li/kuqjmi>

64. Інструкція з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2022 року № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0440-22#Tex>

65. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затверджена наказом Міністерства доходів і зборів України від 2 серпня 2013 року № 329. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13#Tex>

66. Інструкція з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України, затверджена наказом Національного антикорупційного бюро України від 1 вересня 2020 року № 99. URL: <https://surl.li/ugeabu>

67. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://surl.li/polfqj>

68. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12/prin>

69. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України 27 липня 2015 року № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15#Tex>

70. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/prin>

71. Державний технічний стандарт України 9265:2023. Судова експертна

діяльність. Правила розроблення, викладення й оформлення методик провадження судових експертиз : наказ ДП «Український НДНЦ з питань стандартизації, сертифікації та якості» від 16 листопада 2023 року № 32. К. : ДП «УкрНДНЦ», 2023. 23 с. URL: <https://surl.li/avhbzc>

72. Державний технічний стандарт України 9266:2023. Судова психологічна експертиза з використанням поліграфа: технічні умови : наказ Державного підприємства «Український Науково-дослідний національний центр з питань стандартизації, сертифікації та якості» від 18 листопада 2023 року № 321. К. : ДП «УкрНДНЦ», 2023. 22 с. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=105549

73. Державний технічний стандарт України 8692:2016 «Поліграфи. Технічні умови» : Державного підприємства «Український Науково-дослідний національний центр з питань стандартизації, сертифікації та якості» від 15 листопада 2016 року № 378. К. : Мінекономрозвитку України, 2016. 12 с. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=6799

74. Кабанець О. Можливості використання поліграфа для цілей допиту свідків під час судового розгляду у кримінальному провадженні. *Юридичний радник*. 2021. URL: <https://surl.li/rxcsthc>

75. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://surl.li/jsmzxxg>

76. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

77. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>

78. Офіційний сайт Lafayette Instrument Company. URL: https://lafayetteinstrument.com/?utm_source=chatgpt.com

79. Офіційний сайт Axciton Systems Inc. URL: <https://www.axciton.com/>

80. Єдиний закупівельний словник: Національний класифікатор України ДК 021:2015 : наказ Мінекономрозвитку України від 23 грудня 2015 року № 1749. URL: <https://surl.li/bckrjg>

81. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145 VIII.

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Правовий статус дитини трансформувався протягом історичного розвитку суспільства – від стану повної особистої та майнової залежності від батьків до визнання її як самостійного суб'єкта права. У сучасному правовому полі дитина виступає повноцінним учасником суспільних, зокрема сімейно-правових, відносин. Згідно з положеннями Сімейного кодексу України, за дитиною закріплюється як особисті немайнові, так і майнові права в межах сімейних правовідносин. Проте актуальним залишається питання ефективного механізму реалізації цих прав, що зумовлено обмеженими можливостями дитини самостійно реалізовувати належні їй права внаслідок фізичної, психоемоційної та інтелектуальної незрілості.

Незважаючи на суттєві соціальні, економічні та правові зміни, діти залишаються однією з найбільш уразливих категорій населення. Соціально-економічні кризи та збройний конфлікт, що триває на території України, істотно погіршують становище дітей, зокрема в аспекті реалізації їхніх прав. Особливо це проявляється в межах сім'ї, де дитина у правовідносинах з батьками перебуває в слабшій позиції, що обумовлено не лише певними прогалинами в законодавчому забезпеченні, а й специфікою суспільного менталітету, а також фізіологічними і психологічними особливостями самої дитини [1].

У межах сімейних правовідносин нерухоме майно має особливе значення, оскільки воно часто стає предметом спільного інтересу між батьками і дітьми. Відтак, державне регулювання у сфері захисту прав дітей при вчиненні правочинів щодо такого майна набуває принципового значення. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» у статті 12 закріплює обов'язок держави забезпечувати охорону і захист прав та інтересів дітей під час здійснення правочинів щодо нерухомості. Зокрема, встановлюється заборона на зменшення або обмеження прав дитини у випадках вчинення правочинів, що стосуються житлових приміщень [2].

Численні випадки втрати житла дітьми, які опиняються у притулках, зумовлені не лише недобросовісною поведінкою батьків чи опікунів, а й системними порушеннями з боку державних органів, відповідальних за захист дитинства. Зловживання батьківськими та опікунськими правами часто супроводжується байдужістю або формальним підходом посадових осіб органів опіки та піклування до виконання покладених на них обов'язків. Найбільш уразливою категорією у цьому контексті залишаються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які не мають належного захисту в сімейному середовищі. Реалії воєнного часу лише поглиблюють цю проблему,

спричиняючи стрімке зростання кількості дітей, що опинилися в умовах соціального сирітства або безпритульності.

Інститут опіки та піклування покликаний компенсувати обмежену або відсутню цивільну дієздатність неповнолітніх та повнолітніх осіб, які за станом здоров'я чи віком не можуть самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки. Основними функціями цього інституту є не лише юридичне представництво інтересів підопічних, а й забезпечення охорони їхніх особистих немайнових та майнових прав, створення належних умов проживання, догляду, соціальної адаптації. З огляду на виклики, спричинені війною, та їхній довготривалий вплив на інститути сім'ї й дитинства, нагальною є необхідність реформування й посилення ролі органів опіки та піклування. Зокрема, йдеться про удосконалення механізмів контролю за умовами проживання дітей, які залишилися без батьківського піклування, а також про підвищення відповідальності посадових осіб за бездіяльність або формальне ставлення до своїх обов'язків [3].

Окрім того, в умовах поствоєнної відбудови особливого значення набуває концепція «найкращих інтересів дитини», яка повинна стати не декларативним принципом, а реальним критерієм при ухваленні будь-яких управлінських і правозастосовних рішень щодо дітей. Органи опіки мають діяти не лише як контролюючі структури, а як активні суб'єкти забезпечення правового, соціального та психологічного захисту неповнолітніх. Інтеграція мультидисциплінарного підходу, залучення громадських організацій та посилення міжвідомчої співпраці є ключовими умовами ефективного функціонування цієї системи в нових соціальних реаліях.

Виклад основного матеріалу. Першочергову увагу необхідно зосередити на тому, що впродовж останніх десятиліть Україна впевнено

декларує свій курс на утвердження засад правової, демократичної та соціальної держави, основоположною цінністю якої є людина, її права та свободи. У цьому контексті особливе місце посідає захист прав дитини як суб'єкта, що в силу свого віку, фізичного та психологічного розвитку не здатний самостійно забезпечити повну реалізацію належних йому прав і законних інтересів. Саме тому забезпечення прав дітей визнається пріоритетним напрямом державної політики, що проявляється як у формуванні відповідної нормативно-правової бази, так і в створенні інституційної системи спеціалізованих органів, служб і установ, покликаних реалізовувати механізми правового захисту дітей.

Держава, беручи на себе зобов'язання щодо забезпечення найкращих інтересів дитини, реалізує їх через діяльність центральних і місцевих органів влади, а також через спеціальні служби у справах дітей, служби соціального захисту, ювенальну юстицію тощо. Законодавча база України постійно оновлюється та гармонізується з міжнародно-правовими стандартами, насамперед із Конвенцією ООН про права дитини, що визначає міжнародні засади захисту прав дітей [4].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, дитинство визначається як період розвитку особи до досягнення нею повноліття, тобто до 18 років [5]. Це визначення підкреслює необхідність особливого підходу до забезпечення прав дітей як до осіб, що потребують підвищеного рівня захисту у всіх сферах життєдіяльності — від освіти та охорони здоров'я до права на житло, захист від насильства та експлуатації.

Таким чином, дитинство не є лише окремим етапом людського життя, а юридично значущою категорією, що вимагає від держави активної політики підтримки та охорони. Саме

з цього періоду формується особистість майбутнього громадянина, і тому держава має забезпечити такі умови, які сприятимуть всебічному розвитку, соціалізації та правовій захищеності кожної дитини.

У національному дискурсі діти розглядаються як особлива соціально-демографічна група, яка не лише має вікові межі, встановлені законом, але й характеризується специфічними потребами, інтересами та обсягом правового захисту [6, с. 71]. Міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Конвенція ООН про права дитини, чітко окреслюють правовий статус дитини як особи, яка не досягла 18-річного віку, за винятком випадків, коли повноліття встановлюється національним законодавством раніше [4]. Подібне визначення міститься й у пункті С статті 2 Європейської Конвенції про громадянство [7], що засвідчує уніфікацію міжнародних стандартів у сфері визначення вікової межі дитинства.

Водночас, у статті 1 пункті Е Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» встановлюється нижча межа віку, до якої особа визнається дитиною – до завершення загальної обов'язкової освіти або до досягнення 15 років [8]. Таким чином, підхід до визначення поняття «дитина» демонструє наявність варіативності залежно від цілей правового регулювання, що особливо важливо в контексті реалізації права на освіту, працевлаштування, соціального захист та охорону здоров'я.

У вітчизняному законодавстві, зокрема в Сімейному та Цивільному кодексах України, також диференційовано підхід до класифікації осіб дитячого віку. Сімейний кодекс України у статті 6 поділяє дітей на малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (від 14 до 18 років) [9], надаючи кожній групі окремі правові характеристики. Цивільний кодекс України деталізує обсяг цивільної дієздатності фізичних осіб залежно від віку: малолітні діти (до 14 років) мають

часткову дієздатність (ст. 31), неповнолітні (14–18 років) – неповну дієздатність (ст. 32), а особи, які досягли 18 років, визнаються повністю дієздатними (ст. 34) [10]. Таким чином, правовий статус дитини в Україні закріплюється за особою до досягнення нею повноліття, якщо інше не передбачено законом.

Окрему категорію в правовому полі України становлять діти, які постраждали внаслідок воєнних дій або збройного конфлікту. Згідно з визначенням, наведеним у статті 1 Закону України «Про охорону дитинства», така дитина – це особа, яка внаслідок бойових дій зазнала поранення, каліцтва, психологічного чи фізичного насильства, була незаконно вивезена, викрадена, утримувалася в полоні або була залучена до участі у збройних формуваннях [5]. Ця правова конструкція відображає нові виклики для системи захисту прав дитини, які постали в умовах воєнного стану.

Науковці тлумачать поняття дитинства не лише як формальну вікову категорію, а як період всебічного становлення особистості до досягнення соціальної, правової та психологічної зрілості, здатності функціонувати як повноправний суб'єкт громадянського суспільства. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», цей період триває до настання повноліття [5].

Права дитини повинні бути забезпечені державою у повному обсязі, незалежно від жодних дискримінаційних ознак. Загальна декларація прав дитини проголошує принцип універсальності дитячих прав, згідно з яким кожна дитина має бути забезпечена усіма необхідними умовами для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку – в атмосфері свободи, гідності та безпеки. Жодні фактори – раса, мова, релігія, національність, соціальний чи правовий статус дитини або її батьків – не можуть бути підставою для обмеження цих прав [11].

Ці засади інтегровані в Основний Закон України – Конституцію, яка у статті 52 гарантує особливу опіку держави щодо дітей, у тому числі дітей-сиріт, та забороняє будь-яке насильство над дітьми [12]. Закон України «Про охорону дитинства» конкретизує ці положення, визначаючи механізми реалізації та захисту прав дитини, що має на меті забезпечення найкращих інтересів дитини як ключового пріоритету державної політики [5].

У науковій літературі права дитини розглядаються як складова загальної системи прав людини, адаптована до вікових, фізичних і психоемоційних особливостей неповнолітніх. Так, П. П. Шляхтун вважає, що права дитини є, по суті, правами людини, застосованими до дітей як специфічної категорії осіб, які потребують особливої правової охорони [13, с. 372–373]. У Юридичній енциклопедії права дитини визначаються як сукупність прав і свобод, що формують її правовий статус, з урахуванням особливостей розвитку до досягнення повноліття [14, с. 707]. Інші дослідники тлумачать права дитини як комплекс можливостей, необхідних для повноцінного розвитку особистості відповідно до соціального середовища та рівня її психофізіологічної зрілості.

Шульц О. А. пропонує ширше бачення, вважаючи права дитини системою соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, що обумовлені природними характеристиками фізичного, психологічного та інтелектуального розвитку дитини. Ця система прав реалізується в межах періоду дитинства, спирається на природне право, загальнолюдські цінності, норми міжнародного права та національного законодавства. При цьому вона гарантується державою, суспільством, родиною та іншими суб'єктами правовідносин, а її реалізація супроводжується особливими правовими механізмами забезпечення та захисту [15, с. 95].

Цивільне законодавство України визначає окремі повноваження малолітніх та неповнолітніх осіб, які складають зміст їхнього цивільного статусу. Так, згідно зі статтею 31 Цивільного кодексу України, малолітні діти мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, а також реалізовувати особисті немайнові права на результати інтелектуальної та творчої діяльності. Стаття 32 передбачає, що неповнолітні мають право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами, укладати договори банківського вкладу (рахунку), бути засновниками юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами [10].

Окрім того, окремі категорії дітей – зокрема діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, ті, що перебувають у складних життєвих обставинах, а також діти, які постраждали внаслідок воєнних дій або збройного конфлікту – мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, передбачену статтею 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [16].

Однак у контексті збройного конфлікту, спричиненого агресією Російської Федерації проти України, права дитини зазнають систематичних і грубих порушень. РФ позбавляє українських дітей права на безпечне дитинство, освіту, свободу від насильства та інших базових гарантій, закріплених міжнародним правом. Йдеться про численні випадки депортації, насильницького переміщення, утримання дітей на тимчасово окупованих територіях, що прямо суперечить нормам міжнародного гуманітарного права.

Зокрема, дії РФ порушують положення Конвенції ООН про права дитини, у тому числі статтю 38, яка зобов'язує держави забезпечувати захист дітей від наслідків збройних конфліктів, а також Женевські конвенції, які визначають правила

захисту цивільного населення під час війни. Попри статус держави-учасниці зазначених міжнародних актів, РФ демонструє ігнорування їхніх положень, чим порушує засадничі принципи захисту дитинства в умовах збройного конфлікту. Це потребує належної міжнародної правової реакції та посилення механізмів відповідальності за злочини проти дітей.

Відповідно до міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини державні органи зобов'язані забезпечити реалізацію права кожної особи на належний рівень життя, що включає, зокрема, права на адекватне харчування, охорону здоров'я, добробут, доступ до безпечної води та санітарії, а також забезпечення житлом. Це право має гарантуватися всім людям без винятку, із дотриманням принципу недискримінації за будь-якими ознаками, включно зі статтю, расою чи етнічною належністю, віком, рівнем дієздатності або сексуальною орієнтацією.

Право на житло є одним із ключових соціально-економічних прав, яке закріплено як у документах Організації Об'єднаних Націй, так і в актах Ради Європи. Зокрема, у Загальній декларації прав людини (ст. 25) воно визначається як невід'ємна складова права на належний рівень життя, а його подальший розвиток знайшов відображення у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у своїх Загальних коментарях № 4 та № 7 конкретизує зміст цього права, визначаючи його як право на проживання у безпеці, мирі та збереженні людської гідності.

У контексті правової системи Ради Європи право на житло закріплено у п. 31 (частина I) Європейської соціальної хартії (переглянутої). З метою забезпечення його ефективної реалізації, частина II цієї ж статті зобов'язує держави-учасниці: 1) сприяти

(§ 1); 2) запобігати бездомності та поступово її ліквідувати (§ 2); 3) забезпечувати доступність житла для осіб з низьким рівнем доходу шляхом регулювання цін (§ 3).

Одна з характерних ознак воєнних конфліктів – це широкомасштабні руйнування, особливо цивільної інфраструктури, включаючи житловий фонд. Україна вперше зіткнулася з цією проблемою ще у 2014 році, після анексії Автономної Республіки Крим і часткової окупації Донецької та Луганської областей. Однак з початком повномасштабної агресії російської федерації 24 лютого 2022 року масштаби руйнувань стали катастрофічними. Мільйони людей втратили своє житло, а точна кількість зруйнованих будинків досі не піддається обліку. Поточні обсяги державного фінансування не дозволяють покрити навіть базові потреби у ремонті частково зруйнованого житла. Відтак, забезпечення житлом постраждалого населення постає як першочергове завдання державної політики у воєнний та післявоєнний періоди.

На національному рівні право на житло закріплено у статті 47 Конституції України, яка гарантує кожному право на житло та передбачає обов'язок держави і органів місцевого самоврядування надавати соціальне житло безоплатно або на умовах доступної оплати особам, які потребують соціального захисту. Додатково, у ст. 48 Конституції це право відображено у контексті забезпечення достатнього життєвого рівня.

Окремо право на житло визначено і для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». З метою фінансової підтримки таких осіб у 2014 році було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України про щомісячну адресну допомогу на покриття витрат на проживання, включаючи оплату житлово-комунальних послуг. У зв'язку з розвитком

ситуації, 20 березня 2022 року зазначена постанова втратила чинність, а її положення були замінені Постановою № 332, якою встановлено нові порядки надання та використання бюджетних коштів для підтримки ВПО.

Законодавство передбачає, що на таку допомогу мають право всі особи, які перемістилися з територіальних громад, що знаходяться у районах бойових дій, тимчасово окупованих територіях або оточенні. Особи, які отримували допомогу до 1 березня 2022 року відповідно до попередньої постанови, продовжують її отримувати автоматично.

У світлі міжнародних зобов'язань, держави-учасниці системи прав людини повинні гарантувати право на житло кожному, але в умовах війни особливої уваги потребують вразливі категорії осіб. Йдеться про малозабезпечених громадян, безробітних, самотніх батьків, молоді, осіб з інвалідністю (включаючи тих, хто має порушення психічного здоров'я), а також соціально ізольованих осіб і тих, хто страждає від хронічної бідності. Забезпечення права на житло для цих категорій має бути одним з пріоритетів державної житлової політики.

При реалізації положень статті 31 Європейської соціальної хартії держави мають дискреційні повноваження щодо вибору конкретних заходів і визначення пріоритетів політики відповідно до доступних ресурсів. Проте у період збройного конфлікту визначення таких пріоритетів набуває особливої актуальності, а їх недотримання може мати масштабні соціальні наслідки.

Таким чином, формування житлової політики в умовах війни має базуватися на принципах соціальної справедливості, солідарності, недискримінації та ефективного використання ресурсів, з фокусом на найбільш уразливі групи населення.

У контексті забезпечення права на житло держави-учасниці міжнародних

договорів у сфері прав людини мають зобов'язання вживати активних заходів для запобігання бездомності серед вразливих категорій населення. Особливо актуальною така політика є в умовах збройного конфлікту, коли зростає кількість осіб, позбавлених житла або позбавлених можливості реалізовувати право на безпечне та гідне проживання. У воєнний час акценти державної житлової політики повинні бути сконцентровані передусім на соціально незахищених верствах населення, забезпечуючи їм доступ до соціального житла відповідно до принципів рівності, солідарності та гуманності.

Згідно з Європейською соціальною хартією (переглянутою), держави-учасниці зобов'язані гарантувати захист біженців, дотримуючись принципів поваги до гідності та основоположних прав людини. Відповідно до п. 2 ст. 31 Хартії, держави повинні надавати тимчасовий притулок як дітям, так і дорослим, які нелегально перебувають на їх території, протягом усього часу, поки такі особи знаходяться під їхньою юрисдикцією. Заборона виселення таких осіб із притулку має ґрунтуватися на неприпустимості створення для них стану крайньої безпорадності, що прямо суперечить принципу поваги до людської гідності. При цьому, як зазначається у Хартії, надання альтернативного постійного житла нелегальним мігрантам не є обов'язковим відповідно до п. 1 ст. 31 Хартії.

Національне законодавство України, зокрема Закон «Про правовий режим воєнного стану», у чинній редакції не містить спеціальних положень щодо захисту права на житло для вразливих груп населення в умовах воєнного стану. Водночас у ньому також відсутнє нормативне закріплення процедур, пов'язаних із евакуацією дітей та інших осіб, які постійно перебувають у різних типах закладів. Це контрастує, наприклад, з наявним положенням про порядок визначення

підприємств, які підлягають переміщенню з районів бойових дій.

Лише через місяць після початку повномасштабної війни було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, в умовах воєнного стану». Цей нормативний акт затвердив Порядок тимчасового переміщення вказаних осіб до безпечніших регіонів України або за її межі, з урахуванням наявності умов для належного розміщення і догляду.

Передбачено також можливість переміщення за кордон. Відповідно до п. 9 Порядку, таке переміщення здійснюється за наявності обґрунтування його необхідності, недоцільності евакуації в межах України та гарантій приймаючої сторони щодо забезпечення належних умов. Керівники закладів мають право ініціювати евакуацію, звертатися до органів влади, інформувати про запрошення іноземної сторони та отримувати відповідні погодження, включаючи дозвіл Національної соціальної сервісної служби. Ведеться централізований облік дітей, переміщених за межі України.

Разом з тим, правозахисні організації звертають увагу на істотні недоліки цього Порядку. Зокрема, він не передбачає чітко врегульованого механізму координації між органами державної влади України та іноземними партнерами, не встановлює вимог до доступності евакуації та розміщення осіб з інвалідністю, не врегульовує процедуру вивезення недієздатних осіб, над якими здійснює опіку заклад, а також не визначає джерела фінансування таких заходів з державного або місцевого бюджету [17].

Проблематика права на житло в Україні значною мірою ускладнюється застарілістю житлового законодавства, яке потребувало реформування ще до початку повномасштабної

війни. До 21 квітня 2022 року чинний Житловий кодекс України зберігав радянську назву та положення, зокрема ті, що містили ідеологічні формулювання про комуністичне суспільство та «ідеї Леніна» [18]. Хоча певні зміни до тексту Кодексу були внесені, питання розробки та ухвалення нового житлового кодексу залишається актуальним. У Рішенні Конституційного Суду України від 20 грудня 2019 року № 12-р/2019 зазначено, що Житловий кодекс, прийнятий у радянські часи, не відповідає положенням Конституції України та нівелює сутність конституційних прав, а відтак потребує приведення у відповідність до Основного Закону [19].

Найбільшого державного захисту потребують соціально вразливі категорії осіб, які з об'єктивних причин не можуть самостійно залишити зону бойових дій або здійснити переїзд до безпечнішого регіону чи іншої країни. Це стосується, зокрема, людей похилого віку, дітей, осіб з інвалідністю та мешканців інтернатних установ. Проблематика евакуації постала вже в перші тижні повномасштабного вторгнення і залишається актуальною з огляду на динамічну безпекову ситуацію, перебої в електропостачанні та опаленні. Держава несе відповідальність за своєчасну евакуацію таких осіб, забезпечення їх базових потреб і безпечного проживання. Однак, як свідчать численні повідомлення волонтерів і правозахисників, фактичне виконання цих обов'язків часто покладається на органи місцевого самоврядування, які не мають достатніх ресурсів і повноважень для ефективної реалізації таких заходів.

Висновки. Щоб узагальнити вищесказане, робимо наступні висновки. По-перше, правовий статус дитини в контексті житлових прав має подвійний вимір: з одного боку, дитина є самостійним суб'єктом правових відносин, а з іншого — через фізичну, психоемоційну та інтелектуальну незрілість потребує додаткових гарантій

та представництва її інтересів, зокрема в частині реалізації права на житло. Воєнний стан значно ускладнює забезпечення таких гарантій, що зумовлює необхідність переосмислення діючих механізмів захисту.

По-друге, нерухоме майно як об'єкт сімейних правовідносин має особливе значення в системі гарантування житлових прав дитини, оскільки часто є спільним інтересом дитини та батьків. Проте саме при вчиненні правочинів щодо житла найбільш часто фіксуються порушення прав неповнолітніх, які, за відсутності дієвого контролю з боку органів опіки та піклування, можуть призводити до втрати житла.

По-третє, сучасний стан інституту опіки та піклування виявляє структурні недоліки, що полягають у формальному підході посадових осіб до виконання функцій контролю за майновими правами дітей, особливо в умовах воєнного стану. Це вимагає законодавчого та адміністративного оновлення зазначеного інституту з урахуванням принципу «найкращих інтересів дитини».

По-четверте, воєнний конфлікт на території України створив нову категорію вразливих дітей – тих, які втратили житло, батьківське піклування або стали жертвами насильницького переміщення. Такі діти потребують особливого підходу з боку держави не лише у сфері соціального забезпечення, а й у частині системного правового захисту житлових прав.

По-п'яте, національне законодавство у сфері захисту житлових прав дітей потребує модернізації та узгодження з міжнародними стандартами, зокрема з положеннями Конвенції ООН про права дитини, Європейської соціальної хартії, Загальної декларації прав людини та норм міжнародного гуманітарного права.

І на завершення, цивільне та сімейне законодавство України встановлює диференційований підхід до малолітніх і неповнолітніх осіб, проте не забезпечує комплексного механізму

реалізації житлових прав дітей у разі втрати житла, відсутності батьків або неможливості проживання у родині. Потрібна деталізація нормативних гарантій і чітке процедурне регулювання в частині захисту таких прав.

Також, існуюча модель надання соціального житла, особливо для дітей-сиріт, ВПО та постраждалих внаслідок війни осіб, є фрагментарною та недостатньою. Вона не забезпечує безперервного доступу до житла, що суперечить принципам дотримання гідного життєвого рівня, гарантованого Конституцією України та міжнародним правом.

В свою чергу, Постанови Кабінету Міністрів України щодо виплат ВПО та евакуації дітей мають прогалини у координаційних механізмах і забезпеченні прав осіб з інвалідністю. Відсутність спеціальних норм щодо недієздатних осіб та осіб, які потребують догляду, свідчить про необхідність термінового доопрацювання нормативної бази щодо екстреного житлового захисту.

А застарілість Житлового кодексу України та його концептуальна невідповідність конституційним засадам вимагає негайної розробки нового житлового законодавства, яке відповідатиме сучасним викликам та включатиме особливі гарантії для дітей, зокрема в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Отже, цивільно-правовий механізм захисту житлових прав дітей має бути комплексним, інтегративним і міждомчим – із чітко визначеною відповідальністю органів опіки, соціального захисту, ювенальної юстиції, а також зі залученням громадських інституцій та міжнародних організацій, які діють у сфері прав людини.

У статті здійснено комплексний аналіз цивільно-правових аспектів забезпечення та захисту житлових прав дітей в умовах воєнного стану в Україні. З урахуванням міжнародних стандартів у галузі прав людини

обґрунтовано, що право дитини на житло є одним із базових соціальних прав, реалізація якого потребує спеціального правового механізму в умовах надзвичайних обставин. Розглянуто нормативно-правові акти ООН і Ради Європи, зокрема Конвенцію про права дитини та Європейську соціальну хартію, як міжнародні гарантії захисту житлових прав неповнолітніх.

У центрі дослідження – особливості правового статусу дитини як суб'єкта цивільних і сімейних правовідносин, а також функціонування інституту опіки та піклування в умовах збройного конфлікту. Автор аналізує дії державних органів щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, та оцінює ефективність прийнятих нормативних актів у сфері евакуації, розміщення й соціальної підтримки вразливих категорій населення. Висвітлено прогалини чинного законодавства, зокрема застарілість Житлового кодексу України, відсутність чітких процедур захисту майнових прав дітей у надзвичайних умовах, а також неналежний рівень міжвідомчої координації.

Наукова новизна дослідження полягає у виділенні проблем реалізації житлових прав дітей як самостійного напрямку цивільно-правового регулювання в умовах воєнного стану. Запропоновано конкретні напрями удосконалення нормативної бази, зокрема через гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, оновлення житлової політики та розширення інституційної спроможності органів опіки і захисту дітей.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, житлове право, житлові правовідносини, захист цивільних прав, житлові права, право на житло, житло, сім'я, опіка та піклування, діти, воєнний стан.

Safonchuk O. Civil law protection of children's housing rights under martial law

The article provides a comprehensive analysis of civil law aspects of ensuring and protecting children's housing rights under martial law in Ukraine. Taking into account international human rights standards, it is argued that the right of a child to housing is one of the basic social rights, the implementation of which requires a special legal mechanism in emergency situations. It examines UN and Council of Europe regulatory acts, in particular the Convention on the Rights of the Child and the European Social Charter, as international guarantees for protecting the housing rights of minors.

The study focuses on the peculiarities of the legal status of children as subjects of civil and family legal relations, as well as the functioning of the institution of guardianship and custody under armed conflict. The author analyzes the activities of state bodies aimed at providing housing for internally displaced persons, including children, and evaluates the effectiveness of regulatory acts adopted on evacuation, accommodation, and social support for vulnerable groups of the population. The study highlights gaps in the current legislation, in particular, the obsolescence of the Housing Code of Ukraine, the absence of clear procedures for protecting children's property rights in emergency situations, and an insufficient level of interagency coordination.

The scientific novelty of the research lies in identifying problems related to the exercise of children's housing rights as a distinct area of civil law regulation under martial law. Specific areas for improving the regulatory framework are proposed, particularly through harmonizing national legislation with international standards, updating housing policy, and expanding the institutional capacity of child welfare and protection agencies.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, housing law, housing legal relations, protection of civil rights, housing rights, right to housing, housing, family, guardianship and custody, children, martial law.

Література:

1. Стоянов А. Д. До питання забезпечення дотримання прав дитини на нерухоме майно сімейних правовідносинах. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1953/198.p>
2. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України № 2623-IV від 02.06.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text>
3. Митрофанова О. І. Захист прав та інтересів дітей при вчиненні правочинів щодо нерухомого майна. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_10944
4. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ, ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.1991р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
6. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / Український державний центр соціальних служб для молоді України ; під ред. А. І. Капської. К., 2000. 260 с.
7. Європейська Конвенція про громадянство (ETS № 166) Страсбург, від 6 листопада 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text
8. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення 102 від 28 червня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/993_011
9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
10. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
11. Декларація прав дитини прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
12. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>
13. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів. К. : Либідь, 2005. 568 с.
14. Права дитини. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; під ред. Ю. С. Шемшученко. Т. 4: Н-П. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. 470 с.
15. Шульц О. А. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права. Часопис Київського університету права. 2009. № 3. С. 91–96.
16. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02 червня 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17/card2#Card>
17. Федорович І., Автухов К., Тарасова М., Прашко О., Темченко О. Попередній огляд: місця невольності в Україні під час війни. Київ, 2022. 43 с.
18. Про дераднізацію законодавства України : Закон України від 21 квітня 2022 року № 2215-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#n145>
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР від 20 грудня 2019 року № 12-р/2019. Справа № 1-26/2018(2572/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#n2>

Дата надходження статті: 04.09.2025

Дата прийняття статті: 10.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Р. Труба,

доктор філософії в галузі права, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

КОМПЛЕКС ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Постановка питання. Ефективний розвиток сучасної системи забезпечення національної безпеки є пріоритетом розбудови України як правової та демократичної держави. Зазначене питання набуває особливої ваги саме в умовах триваючої збройної агресії проти України, зростання кількості гібридних загроз, поглиблення кризових явищ у сфері міжнародної безпеки. Причому досягнення належного стану національної безпеки забезпечується ефективною діяльністю суб'єктів у сфері національної безпеки, спільним для яких є те, що вони (попри розбіжності в спеціальних статусах), характеризуються комплексом спільних «статусних властивостей». Отже, діяльність таких суб'єктів забезпечення національної безпеки вибудовується на основі комплексу спільних для них правових засад, зміст яких узгоджується з такою властивістю загального для них статусу, як нормативна визначеність, а також узгодженість із засадничими ідеями права та принципами публічного адміністрування. Вказана характеристика статусу відповідного кола суб'єктів дозволяє чітко окреслити широту функціонального потенціалу цих суб'єктів, забезпечуючи в такий спосіб й інституційно-організаційну визначеність їх діяльності, а також гарантуючи те, що їх дії та рішення безумовно характеризуються правомірністю. Отже, аналізуючи комплекс правових засад

діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід зважати на те, що в цьому контексті йдеться передусім про принципи діяльності таких суб'єктів, що є особливим теоретико-практичним питанням, яке потребує окремого дослідження.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Різні аспекти принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні вже розкривали у своїх наукових працях окремі українські дослідники, серед яких: О. О. Вовок, В. Р. Гладун, С. С. Єсімов, Є. В. Кобко, М. В. Ковалів, Д. О. Кошиков, І. Р. Курилін, С. О. Лушпаєв, С. С. Нешик, О. В. Олійник, Н. Ю. Цибульник та ін. Причому слід констатувати, що донині відсутні наукові напрацювання, у яких би комплексно розкривався сутнісний зміст і структура цих принципів.

Отже, **метою статті** є з'ясування змісту комплексу принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні. Для досягнення цієї мети слід виконати такі **завдання**: 1) визначити ключові властивості принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки; 2) окреслити систему принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки; 3) проаналізувати виокремлені групи досліджуваних принципів та їх складові.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи зміст забезпечення національної безпеки, спершу необхідно розглянути сутнісний зміст принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, адже будь-яка управлінська діяльність (зокрема, у сфері забезпечення національної безпеки) ґрунтується на системі фундаментальних засад і вихідних положень – правових принципів. Вказані засадничі ідеї мають об'єктивний характер і формуються під впливом реальних соціально-політичних та економічних обставин дійсності, що набувають правового значення, а також безпосередньо визначаються практичними завданнями у сфері забезпечення національної безпеки [1, с. 115]. Таким чином, вказані принципи, яким повинно відповідати законодавство України про національну безпеку та її забезпечення, не є результатом виключно абстрактної наукової чи теоретичної розробки, адже вони загалом постають як відповідь на актуальні практичні потреби держави, що виникають у процесі запобігання та протидії сучасним безпековим викликам і загрозам, й водночас є результатом поглибленого аналізу реальної безпекової обстановки у сфері забезпечення національної безпеки. Тому вказані засадничі положення не слід розглядати в якості ідей, що декларуються в нормативно-правових актах, а як вихідні правила та стандарти, які мають фактично втілюватись у конкретних управлінських рішеннях і практичних діях суб'єктів публічної адміністрації. З огляду на це, зауважимо, що розглядувані принципи мають кілька ключових властивостей: по-перше, вони виникають безпосередньо з практичної діяльності у сфері публічного адміністрування загалом (та управлінської діяльності у сфері національної безпеки та її забезпечення), що зумовлює їх обов'язкове врахування під час формування та реалізації безпекової політики на всіх рівнях публічного адміністрування;

по-друге, ці засадничі ідеї охоплюють загальноправові принципи та нерідко є їх конкретизацією, набуваючи у сфері національної безпеки особливого прикладного значення, слугуючи основою для ухвалення обґрунтованих і ефективних управлінських рішень, спроможних належним чином реагувати на сучасні загрози й виклики.

Аналізуючи наявну наукову літературу [див., напр.: 2–7], можемо констатувати, що серед учених загалом спостерігається загальний консенсус з приводу змісту загального тлумачення поняття «принципи права». Наприклад, О. О. Вовок вважає, що у вузькому значенні принципами забезпечення національної безпеки постають «фундаментальні та найбільш вагомі ідеї, які характеризуються універсальністю та імперативністю, що спрямовані на виконання національних цілей і суспільно-політичних завдань» [8, с. 14]. Своєю чергою Є. В. Кобко вважає, що принципами забезпечення національної безпеки України необхідно вважати «вихідні начала, відправні ідеї, які покладені в основу правового регулювання відповідної діяльності». Ці засадничі ідеї, як зауважує юрист-адміністративіст, «формують не лише ідейне підґрунтя цього забезпечення, а вектори розвитку державної політики у відповідному напрямі» [9, с. 321]. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що комплекс принципів забезпечення національної безпеки України становлять [10, с. 77]: по-перше, загальноправові принципи; по-друге, галузеві принципи адміністративного права, що поширюються на професійних публічних службовців (певною мірою також і на тих суб'єктів забезпечення національної безпеки, які не мають статусу публічного службовця); по-третє, спеціальні принципи адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки.

Аналізуючи загальноправові принципи діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід

передусім виокремити принцип верховенства права, який є ключовим елементом забезпечувальної діяльності у сфері національної безпеки, а саме – забезпечуючи існування в державі комплексу базових умов за яких будь-які дії (чи бездіяльність) посадових осіб органів публічної служби у сфері забезпечення національної безпеки, а також нормативні й індивідуальні акти цих суб'єктів повністю відповідатимуть духу права. Крім того, важливо наголосити, що цей принцип у діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки вимагає, щоб: по-перше, «закони та інші нормативні акти, що регулюють національну безпеку, були чіткими, передбачуваними та справедливими» [1, с. 116]; по-друге, державу забезпечувала існування умов необмежуваності доступу до незалежного й ефективного правосуддя, у межах якого можуть перевірятися законність дій і рішень суб'єктів публічного адміністрування у сфері національної безпеки. Що ж стосується принципу законності діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, то з цього приводу слід наголосити, що ефективно функціонування системи розглядуваних суб'єктів багато в чому залежить від цього принципу, а також стану законності, що визначається різними факторами (правового, соціального, політичного, економічного та іншого характеру), серед яких можна виокремити недоліки чинного законодавства, високий рівень корупції та злочинності, неконтрольовану міграцію тощо. Через це досягнення цілей забезпечення національної безпеки ускладнюються в силу негативного стану дотримання принципу законності, що вимагає, щоб процес забезпечення національної безпеки зосереджувався на підвищенні рівня законності в державі й не досягався з порушенням вимог принципу законності. Додатково слід виокремити принцип людиноцентризму в діяльності

суб'єктів забезпечення національної безпеки, який є базовою засадою цієї управлінської діяльності, вимагаючи щоб права і свободи людини та громадянина могли бути обмежені лише на підставі закону та в чітко встановлених (на законодавчому рівні) межах. Таким чином, окреслений принцип є ключовим елементом, який дозволяє ефективно захищати права та свободи громадян, забезпечуючи сталий розвиток суспільства, що є важливою умовою посилення безпекової обстановки у сфері забезпечення національної безпеки.

У системі адміністративно-правового регулювання діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки чільне місце посідають галузеві принципи, які визначають ціннісні, нормативні й організаційно-правові засади функціонування відповідного кола суб'єктів публічного адміністрування, а отже, можуть розумітись в якості ключових принципів публічного адміністрування. Зазначимо, що в сучасному адміністративному праві до основних таких засадничих ідей слід зарахувати принцип об'єктивності, який вимагає від суб'єктів забезпечення національної безпеки здійснення управлінських дій та прийняття управлінських рішень на основі повного, всебічного й неупередженого аналізу безпекової ситуації, реальних ризиків і загроз, а також з урахуванням закономірностей суспільного розвитку й динаміки змін у сфері національної безпеки. Також важливим галузевим принципом слід вважати принцип підзвітності, який означає, що розглядуване коло суб'єктів публічного адміністрування зобов'язане діяти в межах повноважень, чітко визначених законом, та нести юридичну, політичну і професійну відповідальність за результати своєї діяльності. Таким чином, виокремлена засаднича ідея: по-перше, встановлює організаційно-інституційний обов'язок обґрунтовувати власні дії та рішення

перед суспільством, іншими органами публічної влади й органами контролю (враховуючи дію режиму захисту державної таємниці); по-друге, запобігає самовільному, безконтрольному використанню публічно-владних повноважень і забезпечує дотримання вимог правової законності й доброчесності. Пов'язаним із цим принципом є засада непідкупності, що передбачає суворе дотримання вимог етики публічної служби, некорумпованості дій і рішень, а також відсутність конфлікту інтересів в діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки. Тобто цей принцип передбачає як вчинення дій та прийняття рішень, спрямованих на запобігання корупції у сфері національної безпеки, так і безпосереднє дотримання стандартів непідкупності, відповідальності й відданості суспільним інтересам. Також виокремити й принцип патріотизму в забезпечувальній діяльності у сфері національної безпеки, що виявляється у перевазі публічних (державних і суспільних) інтересів над приватними (особистими чи корпоративними), у безумовній відданості публічного службовця цінностям незалежності, територіальної цілісності й суверенітету України. Виокремлений принцип слід розуміти не як декларативне політичне гасло, а як юридично значущу настанову для службовців, що передбачає готовність до самопожертви, виконання службового обов'язку навіть в умовах загрози життю, особистому добробуту чи кар'єрі. Окремої уваги заслуговує також принцип ефективності, що вимагає досягнення визначених цілей у сфері забезпечення національної безпеки в найкоротші строки з оптимальним використанням доступних ресурсів (кадрових, фінансових, матеріально-технічних тощо), що означає раціональне забезпечення реального позитивного результату для гарантування безпеки громадян, суспільства і держави згідно із засадами управлінської економіки (за ознаками результа-

тивності й раціональності). У контексті зазначеного принципу слід вказати також й на принцип прозорості, що полягає в забезпеченні відкритості діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в межах, визначених законодавством, з урахуванням необхідності захисту державної таємниці та службової інформації з обмеженим доступом. Тобто виокремлена засада діяльності вказаних суб'єктів, не заперечуючи потреби забезпечення дії режиму секретності, вимагає від органів публічної служби у сфері забезпечення національної безпеки інформувати суспільство про свою діяльність у формах і обсягах, що не шкодять національним інтересам. Також виокремимо й принцип політичної неупередженості, що визначає обов'язок посадових осіб, котрі здійснюють діяльність у сфері національної безпеки, утримуватися від публічного вираження політичних уподобань, участі в політичних рухах або агітації за будь-які політичні сили під час виконання службових обов'язків. Таким чином, цей принцип гарантує автономність функціонування суб'єктів забезпечення національної безпеки від нормальних політичних процесів у державі (тобто ці органи не можуть використовуватись як інструмент впливу в межах політичної конкуренції), неупередженість рішень суб'єктів забезпечення національної безпеки (це запобігає використанню відповідних суб'єктів у політичних цілях загалом). Додатково виокремимо й принцип рівного доступу до публічної служби, що юридично гарантує обов'язковість забезпечення умов, за яких існує реальна можливість кожного громадянина України на рівних засадах (ґрунтуються на об'єктивних критеріях добору та відбору персоналу) претендувати на зайняття посад у суб'єктах забезпечення національної безпеки без будь-якої дискримінації за ознаками раси, статі, віросповідання, політичних переконань, соціального походження

чи матеріального стану, якщо інше прямо не передбачено на рівні законодавства.

Розглянувши загальноправові та галузеві принципи, можемо перейти до дослідження сутності й змісту *спеціальних принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки*. Цю групу засадничих ідей становлять принципи, спрямовані на регулювання виключно тих суспільних відносин, які пов'язані із запобіганням, усуненням і подоланням загроз національній безпеці, а також гарантуванням належних умов функціонування держави як у мирний час, так і в умовах існування кризових для національної безпеки ситуацій. Серед таких принципів слід виокремити щонайперше принцип пріоритетності попередження та протидії безпекових загроз і ризиків у діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, згідно з яким діяльність розглядуваного кола суб'єктів повинна бути зосереджена на усунення вже наявних безпекових ризиків і загроз, а також на їхнє завчасне виявлення, попередження та усунення, формування умов, коли допустимі безпекові ризики та виклики не набудуть форми недопустимих. Також серед спеціальних засадничих ідей можемо виокремити принцип комплексності та системності діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, що покладає обов'язок розгляду й вирішення питань забезпечення національної безпеки як цілісного процесу, що охоплює різні (часто – всі) сфери суспільного буття та передбачає узгодженість дій суб'єктів забезпечення національної безпеки між собою та іншими суб'єктами системи суб'єктів публічного адміністрування. Тобто цей принцип визнає позицію, згідно з якою ефективність забезпечення національної безпеки не може бути досягнута окремими забезпечувальними заходами (також заходами в певному напрямі забезпечення національної безпеки без урахування

того, як ризики, що усуваються в такому напрямі, впливають на відносини і процеси в інших напрямках забезпечення національної безпеки). Додатково слід звернути увагу й на принцип виваженої адаптивності та гнучкості діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в умовах змінюваності безпекової обстановки у сфері забезпечення національної безпеки, що передбачає необхідність забезпечення здатності таких суб'єктів адекватно реагувати на динамічні зміни безпекової обстановки у сфері національної безпеки, а саме можливості своєчасно та пропорційним чином реагувати на нові типи загроз та процеси трансформації допустимих безпекових ризиків у недопустимі форми. Окремо слід виокремити й принцип концентрації сил і засобів у діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в критичних для національної безпеки умовах, що зобов'язує суб'єктів забезпечення національної безпеки раціонально та цілеспрямовано застосовувати всі наявні ресурси (кадрові, матеріально-технологічні, економічні, інформаційні, дипломатичні тощо) для протидії безпековим ризикам і загрозам, які досягли критичного рівня вияву (наприклад, екологічна катастрофа, воєнні дії, пандемія, продовольча криза тощо).

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід констатувати, що принципи діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки формують цілісну систему імперативних, системоутворюючих правових стандартів і правил, які визначають теоретико-методологічні та практичні орієнтири планування, організації та здійснення заходів у сфері забезпечення національної безпеки. Загальноправові принципи закладають аксіологічну основу політики держави у сфері забезпечення національної безпеки, визначають загальні межі правомірності застосування

публічно-владного впливу як у правовій системі загалом, так і безпосередньо у сфері національної безпеки, забезпечуючи баланс між інтересами держави та правами і свободами особи. Завдяки дотриманню цих принципів формуються правові та організаційно-інституційні умови, у яких діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки органічно вписується в правопорядок, не суперечить режиму панування права, а навпаки – сприяє його утвердженню. Важливість дотримання цих правових засад обумовлена й тим, що посилення на потребу забезпечення національної безпеки може використовуватись як формальний, юридично необґрунтований аргумент для ігнорування вимог верховенства права, принципу законності й людиноцентризму, що загалом становить реальний ризик для демократичного розвитку держави та може призводити до легітимації свавілля в публічному управлінні, що є неприпустимим в умовах правової держави. Що ж стосується галузевих принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, то вони фактично є принципами публічного адміністрування, узгодженого із сучасною доктриною належного урядування. Таким чином, ці принципи виконують функцію визначення ключових орієнтирів належного здійснення управлінської діяльності у сфері забезпечення національної безпеки, ігнорування яких знижує управлінський потенціал системи відповідного кола суб'єктів, а також ефективність дії адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки. Водночас спеціальні принципи мають найбільш прикладне значення в практичній діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, адже вони безпосередньо окреслюють реалізацію владних повноважень, визначають специфіку ухвалення управлінських рішень, спрямованих на нейтралізацію конкретних загроз і підтримання

належного стану безпекової обстановки в державі.

Стаття присвячена розкриттю сутності та структури системи основних принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні. Переважна частина цих принципів виникає безпосередньо в практичній діяльності у сфері публічного адміністрування загалом (та управлінської діяльності у сфері національної безпеки та її забезпечення), що зумовлює їх обов'язкове врахування під час формування та реалізації політики національної безпеки на всіх рівнях публічного адміністрування. Ці принципи охоплюють загальноправові принципи та нерідко слугують їх конкретизацією, набуваючи в контексті управлінської діяльності у сфері національної безпеки особливого прикладного значення. Сучасна система принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки складається з трьох груп засадничих ідей. Першу групу становлять загальноправові принципи, серед яких верховенства права, законності, людиноцентризму. Друга група принципів охоплює галузеві засадничі ідеї, що поширюються на професійних публічних службовців (певною мірою також і на тих суб'єктів забезпечення національної безпеки, які не мають статусу публічного службовця). Такі принципи можна вважати базовими принципами публічного адміністрування, узгодженого з доктриною належного урядування, а саме: принципи об'єктивності, підзвітності, невідкупності, патріотизму, ефективності, прозорості, неупередженості, рівного доступу до публічної служби. Третю групу становлять спеціальні принципи – засадничі ідеї функціонування адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки. До таких

засадничих ідей належать: принцип пріоритетності попередження та протидії безпекових загроз і ризиків у діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки; принцип комплексності та системності діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки; принцип виваженої адаптивності та гнучкості діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в умовах змінюваності безпекової обстановки у сфері забезпечення національної безпеки; принцип концентрації сил і засобів у діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в критичних для національної безпеки умовах.

Ключові слова: забезпечувальна діяльність, засадничі ідеї, національна безпека, правові засади, принципи, публічне адміністрування.

Truba R. A set of principles for the activities of national security entities in Ukraine

The article explores the essence and structure of the system of fundamental principles governing the activities of national security entities in Ukraine. The vast majority of these principles emerge directly from the practical realities of public administration (both in general and specifically within the sphere of national security management) and thus require mandatory consideration in the formulation and implementation of national security policy across all levels of public governance. These principles encompass general legal standards and frequently serve to specify and operationalise them, acquiring particular applied significance within the context of national security management. The contemporary system of principles guiding the activities of national security entities comprises three distinct groups of foundational concepts. The first group consists of general legal principles,

including the rule of law, legality, and human-centrism. The second group incorporates sector-specific principles applicable to professional public servants (and, to some extent, also to national security actors who do not formally hold public service status). These principles reflect the core tenets of public administration aligned with the doctrine of good governance, namely: objectivity, accountability, integrity, patriotism, efficiency, transparency, impartiality, and equal access to public service. The third group consists of special principles, which underpin the administrative and legal regime for ensuring national security. These include: the principle of prioritising the prevention and mitigation of threats and security risks in the activities of national security entities; the principle of complexity and coherence in their operations; the principle of balanced adaptability and flexibility in responding to a rapidly changing security environment; and the principle of concentrating resources and capacities under conditions critical to national security. The article concludes with a comprehensive synthesis of the set of principles examined, emphasising that the fundamental principles governing the activities of national security entities form, in practice, an integrated system of imperative, system-forming legal standards and norms. These principles establish the theoretical, methodological, and practical guidelines for the planning, organisation, and implementation of measures within the field of national security.

Key words: fundamental ideas, legal framework, national security, principles, public administration, security activities.

Література:

1. Труба Р. М. Загальні принципи нормативно-правового забезпечення

національної безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 2. С. 114–119. DOI: 10.32844/2618-1258.2024.2.20

2. Кошиков Д. О. Принципи державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Вип. 7. С. 59–65.

3. Лушпаєв С. О. Про принципи правового регулювання продовольчої безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 268–273.

4. Нешик С. С. Принципи правового забезпечення державного управління у сфері раціонального використання природних ресурсів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 170–174.

5. Олійник О. В. Принципи забезпечення інформаційної безпеки України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4. С. 72–78.

6. Принципи адміністративно-правового регулювання забезпечення

економічної безпеки у контексті Стратегії національної безпеки України / М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, І. Р. Курилін, В. Р. Гладун. *Law & Sciences*. 2018. № 1. С. 28–33.

7. Цибульник Н. Ю. Принципи адміністративно-правового регулювання сектору безпеки держави. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 6. С. 182–186. DOI: 10.51547/prp.dp.ua/2022.6.30

8. Вовок О. О. Теоретико-правовий погляд на принципи забезпечення національної безпеки. *Наше право*. 2013. № 9. С. 13–19.

9. Кобко Є. В. Адміністративно-правовий механізм забезпечення національної безпеки держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2023. 400 с.

10. Features of the actors ensuring national security of Ukraine / R. Truba, S. Kozin, A. Vykhrystiuk, D. Kuzmenko, M. Bulkat. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12 (72). P. 69–79. DOI: 10.34069/AI/2023.72.12.6

Дата надходження статті: 26.08.2025

Дата прийняття статті: 05.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УКРАЇНА І СВІТ

УДК 347.45

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.18>

О. Доценко,

кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри права

Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРІВ РОЗРОБКИ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми. У ХХІ столітті інформаційні технології стали не просто галуззю економіки, а інфраструктурною основою цифрової епохи. Програмне забезпечення, як специфічний результат інтелектуальної діяльності, має складну правову природу, поєднуючи елементи авторського права, патентного регулювання, договірної права та електронної комерції. Особливої ваги набувають правовідносини, пов'язані з розробкою програмного забезпечення, оскільки вони зачіпають інтереси замовників, виконавців, третіх сторін та суспільства загалом.

У контексті розвитку цифрової економіки, електронного врядування та штучного інтелекту, юридичне регулювання розробки програмного забезпечення є критичним чинником правової визначеності, безпеки бізнес-процесів та ефективного функціонування внутрішнього ринку ЄС. Зростання кількості транснаціональних ІТ-проектів, поширення open-source-моделей і необхідність захисту прав інтелектуальної власності актуалізують потребу в чіткій договірній регламентації. Особливу увагу слід приділити забезпеченню балансу між свободою контрагування, типовими підходами (наприклад, Agile, Scrum) та правовими рамками, які мають уніфікований

або гармонізований характер на рівні Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні питанням вивчення договорів програмного забезпечення у сфері ІТ неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Серед європейських авторів варто відзначити Thomas Dreier – досліджував охорону комп'ютерних програм як об'єктів авторського права в німецькому та європейському праві; Christiane Wendehorst – аналізувала структуру цифрових контрактів у проєкті European Law Institute; Martin Senftleben – приділяв увагу балансуванню договірної свободи з інтересами суспільства в цифровому середовищі; Stefaan Van Garsse – вивчав правову природу ІТ-контрактів у межах DCFR.

В українській юридичній науці цій темі присвячено окремі дослідження з проблематики інтелектуальної власності, але повноцінна комплексна оцінка договорів програмного забезпечення у праві ЄС наразі перебуває на етапі становлення.

Виклад основного матеріалу. Договір на розробку програмного забезпечення, незважаючи на відсутність єдиного визначення у праві ЄС, трактується у правовій літературі й практиці за кількома підходами.

Зокрема у договірній моделі Werkvertrag у Німеччині наводиться визначення, яке є близьким до визначення традиційного договору підряду. Відповідно до § 631 Німецького цивільного кодексу (BGB), договором на розробку програмного забезпечення визнається договір, за яким одна сторона (розробник) зобов'язується за завданням іншої сторони (замовника) створити та передати певне програмне забезпечення, а замовник – прийняти та оплатити результат [1]. Основною ознакою такого договору є зобов'язання розробника створити певний результат – програмний продукт – за завданням замовника.

На сторінці Wikipedia (Werkvertrag, Deutschland) зазначається, що програмне забезпечення – є класичним предметом Werkvertrag (§ 631 Abs. 2 BGB) [2].

Французьке право розглядає подібні правовідносини як contrat d'entreprise (договір про виконання робіт), згідно з положеннями Code civil [3]. Водночас, зважаючи на інтелектуальний характер програмного забезпечення, часто застосовуються також норми Code de la propriété intellectuelle, особливо у випадках, коли розробник передає майнові права на результат [4].

В Італії застосовується аналогічна концепція – contratto d'opera, що визначається як договір на виконання індивідуальної роботи (ст. 2222 Codice Civile). У випадках, коли замовлення виконується для юридичної особи, можливе паралельне застосування трудового або змішаного договору [5].

У Польщі правова природа залежить від мети: якщо йдеться про створення унікального результату – укладається umowa o dzieło (договір підряду), тоді як umowa zlecenia застосовується у разі надання послуг без гарантованого результату [6].

Наступне тлумачення договору програмного забезпечення передбачає розуміння як гнучкого (Agile-based) контракту. Зокрема таке визначення

використовується в приватному секторі та врегульовується через методології Agile, Scrum, Kanban. Це договір, який закріплює не стільки фіксований результат, скільки процес поступової розробки програмного забезпечення через серію ітерацій за погодженим функціоналом.

Подібна модель описується як гібрид між Werk- та Dienstvertrag, адаптована до Scrum: “Im Bereich der sogenannten ‘Scrum-Verträge’ ... werden Entwicklungsfortschritte und –ziele ... in Zwischenschritten festgelegt. Ein konkretes Ziel wird zunächst nicht definiert”. Такі контракти фіксують процес, а не кінцевий результат, як при традиційному Werkvertrag [7].

Останнє, техніко-юридичне визначення регламентує договір розробки програмного забезпечення як правовий акт, який оформлює обов'язки сторін щодо створення, тестування, підтримки та передачі програмного коду, специфікацій, інтерфейсів, а також управління ризиками та інтелектуальною власністю у процесі ІТ-розробки. Такі підходи загалом розглядаються в ISO/IEC 19770 (управління ІТ-активами) та Lex Informatica – галузевих стандартах, які описують ролі, тестування, права на інтелектуальну власність, цілі та ризики.

У будь-якому випадку, незалежно від класифікації, особливістю договору є поєднання правових та технічних параметрів, а також прив'язка до конкретної правової юрисдикції та способу передачі прав на програмного забезпечення (відчуження/ліцензія). У всіх країнах загальновищезначим є те, що предметом договору виступає індивідуально створене програмне забезпечення, яке відповідає технічному завданню замовника. Водночас у Франції велике значення має документ cahier des charges, який детально описує функціонал, вимоги та строки. У Німеччині судова практика чітко наполягає на відповідності результату початковому замовленню, що має бути зафіксовано письмово.

В Італії та Польщі деталізація технічного завдання також є ключовим фактором у кваліфікації зобов'язань.

Особливе значення в створенні програмного забезпечення має питання первісного суб'єкта авторських прав. У більшості країн (Німеччина, Нідерланди) діє презумпція, що права належать розробнику, навіть якщо він діє на замовлення, якщо інше не визначено в договорі. У Франції право роботодавця на програмне забезпечення, створене в межах трудових відносин, не є автоматичним – потрібна передача або спеціальна умова договору. У випадку аутсорсингової розробки важливо чітко фіксувати передачу виключних прав (assignment) або умови ліцензії (license grant). У практиці ЄС дедалі частіше виникають спори про права на спільно розроблене програмне забезпечення, зокрема в межах дослідницьких проєктів Horizon або між кількома компаніями. Тут застосовуються положення про співавторство або розподіл прав на основі договору.

Основоположним нормативно-правовим актом для визначення правового статусу програмного забезпечення в ЄС являється Директива 2009/24/ЄС «Про правову охорону комп'ютерних програм». Директивою 2009/24/ЄС. Усі проаналізовані країни імплементували її положення, зокрема право користувача на створення резервної копії (ст. 5 (2)), виправлення помилок (ст. 5 (1)) та здійснення декомпіляції задля сумісності (ст. 6). У Німеччині та Польщі ці положення деталізуються на рівні спеціального законодавства. В Італії та Франції судова практика та контрактні застереження часто конкретизують межі дозволеного втручання у код. Основні положення Директиви 2009/24/ЄС полягають в наступному:

1. Комп'ютерні програми захищаються авторським правом як «літературні твори» в розумінні Бернської конвенції (ст. 1).

2. Під програмами розуміються також вихідні та об'єктні коди поряд із підготовчими матеріалами, що ведуть до їх створення (ст. 1 (2)).

3. Ідеї та принципи, що лежать в основі програми, включно з інтерфейсами, не захищаються авторським правом за цією директивою (ст. 1 (2)).

4. Програма захищається лише за умови її оригінальності – тобто коли вона є результатом інтелектуального творіння автора (ст. 1 (3)).

5. Захист поширюється і на програми, створені до 1 січня 1993 року, без шкоди для прав, набутих раніше (ст. 5 (2)).

6. Особливі виключення дозволяють користувачу робити копії або адаптації, необхідні для використання програми відповідно до її призначення, зокрема для виправлення помилок (ст. 5 (1)).

7. Користувач має право на створення резервної копії, якщо вона потрібна для нормального використання програми, і жоден контракт не може це заборонити (ст. 6 (1)).

8. Декомпіляція дозволена – за умови, що вона необхідна для досягнення сумісності незалежно створених програм, та відповідає умовам статті 6 (ст. 6 (2–3)).

9. Контрактні положення, що суперечать виключенням щодо декомпіляції або резервного копіювання, є нікчемними (ст. 8).

10. Директива встановлює кримінальні та цивільні санкції за незаконне розповсюдження контрафактних програм та інструментів для обходу технічного захисту (ст. 7 (1)) [8].

Це створює правове підґрунтя для судової практики ЄС (наприклад, рішення SAS Institute Inc. v. World Programming Ltd, C-406/10), де визначається, що функціональність програмного забезпечення як така не охороняється авторським правом – лише форма реалізації [9].

Директива (ЄС) 2019/770 Європейського парламенту та Ради від 20 травня 2019 року впроваджує

нову правову рамку щодо договорів на постачання цифрового контенту та цифрових послуг у межах Європейського Союзу. Це перший акт права ЄС, який системно врегульовує зобов'язання сторін при постачанні програмного забезпечення, мобільних додатків, хмарних сервісів, потокового відео тощо. Слід зазначити, що Директива чітко визначає, що під цифровим контентом маються на увазі, зокрема, програмне забезпечення, мобільні додатки, відео, аудіо, ігри, а під цифровою послугою – сервіси, які дозволяють створювати, обробляти, зберігати чи передавати дані (наприклад, хмарне сховище або SaaS-рішення) (стаття 2). Вперше встановлюється обов'язок постачальника забезпечувати оновлення цифрового контенту або послуг, включно з виправленням вразливостей безпеки (стаття 8 (2)). Такий обов'язок зберігається протягом «розумного строку», навіть якщо в договорі не передбачено регулярних оновлень. Постачальник відповідає не лише за надання програмного забезпечення, а й за успішну інтеграцію контенту або послуги у цифрове середовище споживача, якщо ця інтеграція є частиною зобов'язань (стаття 10). Якщо дефект цифрового продукту виявлено протягом одного року з моменту постачання, презюмується, що такий дефект існував із самого початку (стаття 12). Це звільняє споживача від обов'язку доводити виникнення проблеми [10].

З 2 березня 2024 року в Україні набув чинності Закон «Про цифровий контент та цифрові послуги», який імплементує положення Директиви (ЄС) 2019/770. Закон вперше на рівні національного законодавства комплексно регулює правовідносини між виконавцем і споживачем щодо постачання цифрового контенту (програмне забезпечення, мобільні додатки, відео, ігри тощо) та цифрових послуг (хмарні сервіси, SaaS тощо). Основними новелами є обов'язок постачальника забезпечувати

належну якість продукту, його оновлення, виправлення дефектів, а також відповідальність за інтеграцію контенту у цифрове середовище користувача. Закон встановлює презумпцію вини дефекту, якщо його виявлено протягом одного року після надання. Він також захищає права споживачів у випадку, коли цифровий контент надається не за оплату, а в обмін на персональні дані. Запровадження цього Закону свідчить про поступову адаптацію цифрового законодавства України до стандартів ЄС [11].

Наступним нормативним актом, що розширює зону охоплення правового регулювання програмного забезпечення у контексті взаємодії даних і програм є Регламент (ЄС) 2022/868, відомий під назвою Data Act. Data Act прямо не регулює договір програмне забезпечення, але впливає на його зміст у випадках, коли йдеться про продукти, пов'язані з IoT, Big Data або Smart Systems. Основні положення Регламент (ЄС) 2022/868 є:

- Забезпечення доступу користувача до згенерованих даних (ст. 4–7).
- Встановлення стандартів для інтероперабельності між різними ПЗ.
- Визначення обов'язків постачальника цифрових рішень щодо портативності даних [12].

У всіх проаналізованих юрисдикціях предметом договору на розробку програмного забезпечення визнається індивідуальний, заздалегідь не створений програмний продукт, який повинен відповідати технічному завданню замовника. Питання передачі майнових прав на програмне забезпечення врегульовано в усіх проаналізованих країнах, однак підходи суттєво відрізняються.

У німецькому праві предметом Werkvertrag є конкретний результат, який має бути функціональним та придатним до використання. Програмне забезпечення вважається «роботою» у розумінні § 631 BGB, і тому підлягає прийманню та оплаті лише за умови, що його якість відпо-

відає домовленостям сторін, зазвичай викладеним у технічному завданні або специфікаціях. Національна судова практика у сфері договорів на розробку програмного забезпечення демонструє різні правозастосовні акценти. У Німеччині суди систематично підкреслюють необхідність точного дотримання технічного завдання – навіть незначне відхилення може бути підставою для відмови у прийнятті результату. Зокрема, у рішенні Федерального суду (BGH) було встановлено, що недотримання функціональних вимог може кваліфікуватися як істотне порушення договору. У німецькому праві авторські права первісно належать розробнику (Urheber), відповідно до положень Закону про авторське право (UrhG) [13]. Передача прав потребує окремого договору, і за загальним правилом замовник не набуває майнових прав автоматично.

Французьке право вимагає детального формулювання вимог до результату у так званому *cahier des charges* (технічне завдання), яке є основним документом у разі спорів щодо належного виконання зобов'язань. Недотримання цього документа може розглядатися як порушення умов договору. У Франції аналогічна ситуація закріплена у статті L.111-1 *Code de la propriété intellectuelle*, згідно з якою авторське право є невід'ємним, а передача прав потребує спеціального договору (*cession de droits*). Особливість французького підходу полягає в тому, що навіть у межах трудового договору права можуть залишатися за працівником, якщо інше не передбачено [14].

У Франції суди часто покладають на замовника відповідальність за нечітко сформульоване *cahier des charges*, вважаючи, що саме цей документ визначає рамки зобов'язань розробника. В Італії існує проблема відсутності уніфікованого підходу до визначення правової природи програмного забезпечення як результату інтелектуальної діяльності, що при-

зводить до складнощів у кваліфікації договору.

В Італії та Польщі також велике значення надається конкретизації функціоналу програмного забезпечення у договорі, оскільки від цього залежить правова класифікація зобов'язання – чи йдеться про створення результату (твір) чи про виконання послуг.

В Італії передача майнових прав на програмне забезпечення регулюється статтею 12-bis Закону № 633/1941. У разі створення програмного забезпечення у межах трудового договору права переходять до роботодавця, однак у договорах підряду передача прав має бути прямо передбачена. У польському праві діє аналогічне правило: за загальним принципом права на програмне забезпечення залишаються за автором, але у випадку створення продукту в межах трудових відносин майнові права автоматично переходять до роботодавця [15]. У Польщі суди досить часто стикалися з труднощами у відмежуванні договору про створення результату (*umowa o dzieło*) від договору на надання послуг (*umowa zlecenia*), що має наслідки для оподаткування, відповідальності та прав інтелектуальної власності.

Висновки. Договір про розробку програмного забезпечення в країнах Європейського Союзу є складним інструментом, що поєднує норми цивільного, авторського та цифрового права. Попри загальну тенденцію до гармонізації, національні підходи суттєво відрізняються, що зумовлює необхідність чіткого правового оформлення умов співпраці сторін.

ЄС робить значні кроки у напрямку уніфікації договірних регулювань в цифровій сфері, однак практичні виклики (дефекти ПЗ, ліцензування, відкритий код, розподілені розробки) вимагають подальшого вдосконалення інструментів правового впливу, як у вигляді нормативних актів, так і *soft law*.

Попри поступове гармонізування правової бази ЄС щодо цифрових контрактів, у сфері договорів розробки програмного забезпечення залишаються численні виклики:

- Невизначеність правової природи договору – у багатьох юрисдикціях відсутня уніфікована договірна модель, що ускладнює кваліфікацію правовідносин (договір підряду, надання послуг, ліцензія тощо).

- Неоднакова практика щодо передачі авторських прав – у частині країн (Франція, Іспанія) права не переходять автоматично, що призводить до спорів.

- Технічна складність доказування дефектів програмного забезпечення, особливо у випадку розробки за гнучкою методологією (Agile).

- Недостатній розвиток процедур ADR (альтернативне вирішення спорів). Більшість спорів розглядаються традиційно в суді, що є затратним і повільним для IT-бізнесу.

Для вирішення проаналізованих правових прогалин за доцільне було б розробити типову модельну форму договору ЄС на розробку програмного забезпечення (за аналогією з FIDIC для будівництва). Для альтернативного вирішення IT-спорів (в тому числі онлайн-арбітраж) необхідно удосконалити інструменти вирішення таких спорів. Позитивним вирішенням вище описаних прогалин було б також запровадження єдиної цифрової платформи для реєстрації прав на програмне забезпечення в межах ЄС.

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання договорів на розробку програмного забезпечення в державах Європейського Союзу, з фокусом на Німеччину, Францію, Італію та Польщу. Особливу увагу приділено правовій природі таких договорів у межах національного цивільного та авторського законодавства, а також актів права ЄС. Розглянуто типові договірні моделі: німецький

Werkvertrag, французький *contrat d'entreprise*, італійський *contratto d'opera*, польський *umowa o dzieło*, які відображають результатноорієнтований підхід до IT-розробки. Виокремлено також сучасну гнучку модель (Agile-контракт), що набуває поширення в приватному секторі, але залишається юридично неврегульованою в більшості країн.

Автор аналізує підходи до передачі майнових прав на створення програмне забезпечення, зокрема в умовах трудових або аутсорсингових відносин. Встановлено, що у Франції та Італії права не переходять автоматично, а в Німеччині та Польщі це можливо лише в межах трудового договору. Окремий блок присвячено значенню технічного завдання (особливо *cahier des charges* у Франції) як ключового доказового документу у спорах щодо належного виконання договору.

У статті досліджено зміст Директиви 2009/24/ЄС про правову охорону комп'ютерних програм, а також Директиви (ЄС) 2019/770, що вперше системно регламентує цифрові договори. Проаналізовано їх імплементацію в національні законодавства, включаючи український Закон «Про цифровий контент та цифрові послуги». У висновках зазначено про необхідність подальшої гармонізації та пропонується створення типової договірної моделі на рівні ЄС.

Ключові слова: договір розробки, програмне забезпечення, інтелектуальна власність, авторське право, цифровий контент, Європейський Союз.

Dotsenko O. Legal regulation of software development agreements in the European Union

This article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of software development contracts in selected European Union

countries, with a particular focus on Germany, France, Italy, and Poland. The study examines the legal nature of such contracts within national civil and copyright law frameworks, as well as relevant EU legislation. It highlights typical contractual models, including the German *Werkvertrag*, French *contrat d'entreprise*, Italian *contratto d'opera*, and Polish *umowa o dzieło*, all of which emphasize a result-oriented approach to IT development. A separate emphasis is placed on flexible (Agile-based) contracts, which are widely used in the private sector but remain largely unregulated in national legal systems.

The article explores legal approaches to the transfer of economic rights to the created software product, particularly in the context of employment and outsourcing. It is noted that in France and Italy, rights are not automatically transferred to the client, whereas in Germany and Poland such transfer may occur only under employment contracts. The importance of detailed technical specifications (*cahier des charges* in France) is emphasized as a key contractual and evidentiary document in case of disputes over proper performance.

Special attention is given to the content and implementation of Directive 2009/24/EC on the legal protection of computer programs and Directive (EU) 2019/770 on contracts for the supply of digital content and digital services. Their influence on national law is analyzed, including Ukraine's Law "On Digital Content and Digital Services" as an example of EU legal harmonization. The article concludes with recommendations to improve cross-border legal certainty, including the development of a model EU contract for software development and strengthening mechanisms for online dispute resolution in the IT sector.

Key words: development contract, software, intellectual property, copyright, digital content, European Union.

Література:

1. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Gesetze im Internet. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 03.09.2025).

2. Werkvertrag (Deutschland). Wikipedia. URL: <https://surl.it/smryai> (дата звернення: 03.09.2025).

3. Code civil, France. Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721 (дата звернення: 03.09.2025).

4. Chiche-Attali S. Guide juridique du numérique. Contrats, propriété intellectuelle, données personnelles, e-commerce... Éditions ENI. URL: <https://surl.it/jxhzz> (дата звернення: 03.09.2025).

5. Codice Civile, Italia. Brocardi.it. URL: <https://www.brocardi.it/codice-civile/> (дата звернення: 03.09.2025).

6. Kodeks cywilny (KC), Polska. Internetowy System Aktów Prawnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf> (дата звернення: 03.09.2025).

7. Ferner J. Softwareerstattungsvertrag: Vertrag über die Erstellung von Software. Wikipedia. URL: <https://surli.cc/lnepzg> (дата звернення: 03.09.2025).

8. Directive 2009/24/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the legal protection of computer programs. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/24/oj> (дата звернення: 03.09.2025).

9. SAS Institute Inc. v World Programming Ltd. Court of Justice of the European Union. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-406/10&language=EN> (дата звернення: 03.09.2025).

10. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng> (дата звернення: 03.09.2025).

11. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10 серпня

- 2023 року № 3321-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 90. Ст. 345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 03.09.2025).
12. Data Act (Regulation (EU) 2022/868). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0868> (дата звернення: 03.07.2025).
13. Urheberrechtsgesetz (Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte). dejure.org. URL: <https://dejure.org/gesetze/UrhG> (дата звернення: 03.09.2025).
14. Code de la propriété intellectuelle. Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069414 (дата звернення: 03.09.2025).
15. Legge sulla protezione del diritto d'autore e dei diritti connessi № 633/1941. WIPO Lex. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/10311> (дата звернення: 03.09.2025).

Дата надходження статті: 03.07.2025

Дата прийняття статті: 08.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

С. Мазепа,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного університету
міжнародний дослідник Оснабрюцького університету

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ДО СТАНДАРТІВ ЄС

Постановка проблеми. Сучасний етап європейської інтеграції України характеризується інтенсифікацією процесів гармонізації національного законодавства з правовою системою Європейського Союзу, що є особливо актуальним у контексті набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС у 2022 році. Інформаційна сфера являє собою одну з областей європейського права, що найбільш динамічно розвиваються, де постійно формуються нові стандарти регулювання цифрових технологій, захисту персональних даних та забезпечення медіаплюралізму. В умовах цифрової трансформації суспільства та стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій адаптація українського інформаційного законодавства до європейських норм стає критично важливим чинником успішної євроінтеграції та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Специфіка сучасних викликів для інформаційної політики України обумовлена необхідністю одночасного вирішення кількох стратегічних завдань: протидія російській інформаційній агресії, захист національного інформаційного простору та інтеграція до європейської системи інформаційного регулювання. Військова агресія Росії проти України актуалізувала проблеми кібербезпеки, протидії дезінформації та забезпечення стійкості інфор-

маційної інфраструктури, що вимагає приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів у галузі цифрової безпеки. Одночасно українське інформаційне право має адаптуватися до вимог таких ключових актів ЄС, як Загальний регламент захисту даних (GDPR), Акт про цифрові послуги (DSA) та Акт про цифрові ринки (DMA), що створює комплексні виклики для законодавчого регулювання.

Практична потреба у дослідженні зумовлена активним процесом імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка передбачає поступове приведення українського законодавства у відповідність до *acquis communautaire* в інформаційній сфері. Європейська комісія в рамках процедури моніторингу прогресу України на шляху до членства в ЄС особливо наголошує на необхідності реформування медіа-законодавства, посилення захисту персональних даних та створення ефективної системи регулювання цифрових платформ. Відсутність комплексного наукового аналізу механізмів адаптації українського інформаційного законодавства до європейських стандартів створює прогалини у теоретичному обґрунтуванні євроінтеграційних реформ та ускладнює розробку ефективної стратегії правового зближення.

Наукова актуальність теми визначається недостатньою розробленістю

у вітчизняній юридичній науці питань гармонізації інформаційного права з європейськими стандартами за умов сучасних геополітичних викликів. Більшість існуючих досліджень зосереджено на аналізі окремих аспектів європейського інформаційного права або фрагментарно розглядають процеси адаптації українського законодавства без урахування системного характеру євроінтеграційних трансформацій. Формування єдиного цифрового ринку ЄС та розвиток нових форм цифрового регулювання потребують переосмислення традиційних підходів до інформаційної політики та створення теоретичних засад для ефективної інтеграції України до європейського інформаційного простору, що зумовлює високу наукову та практичну значущість обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика адаптації інформаційного законодавства України до стандартів Європейського Союзу привертає зростаючу увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Значний внесок у теоретичне осмислення питань європейської інтеграції в інформаційній сфері зробили роботи Підоричева І., Ляшенко В., Антонюк В., які досліджували механізми гармонізації законодавства щодо захисту персональних даних із вимогами GDPR [1]. Дзюкевич К. у своїх працях проаналізував концептуальні засади формування єдиного цифрового ринку ЄС та перспективи участі у ньому України [2]. Н. Ф. Ментух детально розглянула інституційні аспекти європейської інформаційної політики та їхній вплив на трансформацію національних систем регулювання [3].

Істотне значення розуміння європейських стандартів інформаційного регулювання мають дослідження зарубіжних учених. Роботи Л. Едвардс (L. Edwards), Л. Вальстром (L. Wahlström) присвячені

аналізу практики застосування Загального регламенту захисту даних у країнах-членах ЄС та виявленню основних проблем його імплементації [4]. П. Де Херт (P. De Hert), В. Папаконстантіну (V. Papakonstantinou) досліджували еволюцію європейського підходу до регулювання цифрових платформ та перспективи розвитку законодавства про цифрові послуги [5]. М. Гусовець (M. Husovec) у своїх працях проаналізував вплив європейського права на національні системи авторського права та захисту інтелектуальної власності у цифровому середовищі [6].

Окремий напрямок досліджень зосереджено на аналізі медіа-права та його адаптації до європейських стандартів. С. О. Мазепа дослідила механізми забезпечення медіаплюралізму в контексті європейської інтеграції та виявила основні виклики для українського медіа-законодавства [7]. Джолос О. проаналізував питання регулювання аудіовізуальних медіа-послуг відповідно до директив ЄС [8]. Зарубіжні дослідники Т. Гіббонс (T. Gibbons), П. Гамфрі (P. Humphreys) детально розглянули еволюцію європейського медіа-регулювання та його вплив на національні системи [9].

Проблеми кібербезпеки та захисту критичної інформаційної інфраструктури у контексті європейських стандартів досліджувалися у роботах Мазепа С., який проаналізував механізми імплементації Директиви NIS до українського законодавства [10]. Костюченко, Я. М. розглянув питання адаптації національної системи кібербезпеки до вимог європейського регулювання [11]. Європейські дослідники А. Клімбург (A. Klimburg), Г. Тіммерс (H. Timmers) детально проаналізували стратегічні підходи ЄС до забезпечення кібербезпеки та їхнього впливу на національні політики [12].

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених окремим аспектам європейської інтеграції в інформаційній сфері, відсутній

комплексний аналіз системних викликів адаптації українського інформаційного законодавства до стандартів ЄС. Більшість робіт зосереджено на аналізі конкретних правових інститутів без урахування їхнього взаємозв'язку та впливу на загальну стратегію євроінтеграційних реформ. Недостатньо дослідженими залишаються питання координації різноманітних напрямків адаптації законодавства та створення ефективних механізмів моніторингу відповідності українських норм європейським стандартам.

Формулювання цілей статті.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі сучасних викликів, що стоять перед інформаційною політикою України в контексті європейської інтеграції, та визначенні оптимальних механізмів адаптації національного законодавства до правових стандартів Європейського Союзу.

Дослідження спрямоване на виявлення ключових протиріч між чинною нормативно-правовою базою України у сфері інформаційних відносин та вимогами європейського законодавства, включаючи директиви про медіаплуралізм, захист персональних даних та цифрові права громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Правові основи європейської інтеграції в інформаційній сфері закладені в основоположних договорах Європейського Союзу, насамперед у Договорі про функціонування ЄС, що визначає компетенцію Союзу у сфері внутрішнього ринку, захисту персональних даних та телекомунікацій [13]. Лісабонський договір посилив повноваження ЄС у сфері інформаційної політики, закріпивши принципи цифрового єдиного ринку та вільного руху інформації [14]. Хартія основних прав Європейського Союзу гарантує право на захист персональних даних та свободу вираження поглядів, що формує конституційну основу для розвитку

європейського інформаційного права [15]. Зазначені документи створюють правову рамку для розробки вторинного законодавства ЄС в інформаційній сфері та визначають принципи, яким мають відповідати національні системи регулювання.

Ключовим елементом європейського підходу до регулювання інформаційних відносин є Загальний регламент захисту даних (GDPR), який встановив єдині стандарти обробки персональних даних на території ЄС [16]. Регламент запровадив принципи мінімізації даних, прозорості обробки та підзвітності контролерів даних, які кардинально змінили підходи до захисту приватності у цифровому середовищі. Для України адаптація до вимог GDPR представляє особливу складність, оскільки чинний Закон «Про захист персональних даних» містить суттєві розбіжності з європейськими стандартами щодо визначення правових підстав обробки даних та механізмів забезпечення прав суб'єктів даних [17]. Необхідно також враховувати, що GDPR має екстериторіальну дію, що означає її застосування до українських організацій, які опрацьовують дані громадян ЄС.

Стратегія єдиного цифрового ринку ЄС, прийнята у 2015 році, визначила пріоритетні напрямки розвитку європейського інформаційного права, включаючи регулювання цифрових платформ, захист авторських прав у цифровому середовищі та забезпечення кібербезпеки [18]. В рамках реалізації цієї стратегії було прийнято пакет законодавчих актів, включаючи Акт про цифрові послуги (DSA) та Акт про цифрові ринки (DMA), які встановлюють нові стандарти регулювання онлайн-платформ та запобігання зловживанням домінуючим становищем у цифровій економіці [19, 20]. Для України імплементація зазначених актів потребує створення спеціалізованих регуляторних механізмів та зміцнення інституційної спроможності національних органів

до ефективного нагляду за діяльністю цифрових платформ.

Європейське медіа-законодавство представлено насамперед Директивою про аудіовізуальні медіа-послуги (AVMSD), яка була суттєво переглянута у 2018 році з метою адаптації до цифрових реалій та включення відео-платформ до сфери регулювання [21]. Директива встановлює принципи захисту неповнолітніх, обмеження реклами та вимоги до просування європейського контенту. Український Закон «Про медіа» частково імплементував положення AVMSD, проте залишаються невирішеними питання регулювання відео-платформ та забезпечення ефективного нагляду за дотриманням медіа-стандартів [22]. Особливе значення має створення незалежного медіа-регулятора, який би відповідав європейським вимогам автономності та професійної компетентності.

Кібербезпека є однією з областей європейського права, що найбільш динамічно розвиваються. Директива про безпеку мережевих та інформаційних систем (NIS Directive) встановила загальні вимоги щодо забезпечення кібербезпеки критичної інфраструктури та важливих цифрових послуг [23]. Переглянута директива NIS2, прийнята у 2022 році, розширила сферу застосування та посилила вимоги до управління кіберрисками [24]. Український Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» загалом відповідає основним принципам європейського підходу, проте вимагає доопрацювання в частині механізмів повідомлення про інциденти та координацію між різними суб'єктами кібербезпеки [25].

Регулювання штучного інтелекту стає новим викликом європейського інформаційного права. Запропонований Акт про штучний інтелект (AI Act) передбачає ризик-орієнтований підхід до регулювання систем ІІ з особливими вимогами до високо-ризикового застосування [26]. Для

України розвиток регулювання ІІ відповідно до європейських стандартів є перспективним завданням, яке потребує створення відповідної нормативної бази та розвитку експертних знань у галузі технологій штучного інтелекту. Важливість цього напрямку наголошується на Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [27].

Процедурні аспекти адаптації українського законодавства до європейських стандартів регулюються положеннями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка передбачає поступове зближення правових систем у сфері інформаційного суспільства [28]. Додаток XVII до Угоди містить детальний перелік актів європейського права, що підлягають імплементції, включаючи директиви про захист персональних даних, електронної торгівлі та авторського права в інформаційному суспільстві. Моніторинг прогресу адаптації здійснюється в рамках механізму асоціації та відображається у щорічних доповідях Європейської комісії щодо виконання Україною своїх зобов'язань.

Інституційні механізми забезпечення відповідності українського законодавства європейським стандартам включають діяльність спеціалізованих державних органів, зокрема Уповноваженого із захисту персональних даних та Національної комісії з регулювання зв'язку та інформатизації [29; 30]. Проте існуюча система потребує зміцнення з метою забезпечення ефективного нагляду за дотриманням європейських норм та координації між різними регуляторними органами. Важливим елементом є також розвиток судової практики застосування європейських стандартів, що потребує спеціалізованої підготовки суддів та створення механізмів обміну досвідом із європейськими колегами.

Особливі виклики для адаптації українського інформаційного законодавства створюють умови воєнного часу та необхідність проти-

дії російській інформаційній агресії. Введення воєнного стану призвело до обмеження деяких інформаційних прав, що має відповідати принципам пропорційності та тимчасовості, закріпленим у європейському праві [31]. Боротьба з дезінформацією вимагає балансу між захистом національної безпеки та забезпеченням свободи вираження поглядів, що є ключовим принципом європейської системи захисту прав людини.

Перспективи розвитку українського інформаційного законодавства у контексті європейської інтеграції пов'язані з необхідністю системного підходу до реформування, який би враховував взаємозв'язок різних правових інститутів та забезпечував комплексність регулювання. Пріоритетними напрямками є завершення адаптації законодавства щодо захисту персональних даних до вимог GDPR, створення ефективної системи регулювання цифрових платформ та посилення механізмів кібербезпеки. Важливим елементом є також розвиток цифрових навичок у регуляторних органах та представників судової системи для ефективного застосування європейських стандартів у практичній діяльності.

Успішна адаптація українського інформаційного законодавства до європейських стандартів потребує не лише зміни нормативних актів, а й трансформації правової культури та підходів до регулювання інформаційних відносин. Це включає впровадження принципів ризик-орієнтованого регулювання, розвиток саморегулювання в цифровій промисловості та створення ефективних механізмів захисту прав громадян в інформаційній сфері. Координація між різними органами державної влади та взаємодія з європейськими інституціями залишаються ключовими чинниками успішної інтеграції України до європейського інформаційного простору.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу констатувати, що

процес адаптації українського інформаційного законодавства до стандартів Європейського Союзу характеризується системними протиріччями між національними правовими традиціями та європейськими нормативними вимогами. Аналіз показав, що існуюча нормативно-правова база України значною мірою не відповідає принципам медіаплюралізму, цифрових прав громадян та захисту персональних даних, які закріплені у директивах ЄС. Виявлені невідповідності потребують комплексного підходу до реформування законодавчої бази з урахуванням специфіки національного інформаційного простору.

Встановлено, що основними інституційними бар'єрами на шляху євроінтеграції інформаційної політики є недостатність механізмів забезпечення незалежності медіа, слабкість системи регулювання цифрового контенту та відсутність ефективних інструментів захисту від дезінформації. Дослідження демонструє необхідність створення нових регуляторних інституцій, здатних забезпечити баланс між свободою слова та інформаційною безпекою відповідно до європейських стандартів. Критично важливим є формування незалежних медіарегуляторів, що функціонують за принципами транспарентності та підзвітності.

Аналіз правозастосовчої практики свідчить про те, що успішна імплементація європейських стандартів потребує не лише зміни законодавчих норм, а й трансформації правової культури та професійних компетенцій учасників інформаційного процесу. Виявлено потребу у розробці спеціалізованих освітніх програм для журналістів, юристів та державних службовців, спрямованих на освоєння європейських принципів медіарегулювання. Особливого значення набуває створення системи моніторингу дотримання європейських стандартів та механізмів громадського контролю за діяльністю медіаструктур.

Результати дослідження вказують на необхідність поетапної стратегії адаптації, яка передбачає поступову гармонізацію національного законодавства з європейськими нормами за збереження національної ідентичності інформаційного простору. Ключовими напрямками подальших реформ мають стати зміцнення правових гарантій свободи слова, розвиток механізмів саморегулювання медіаіндустрії та створення ефективної системи протидії інформаційним загрозам. Практична реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме формуванню стійкого інформаційного середовища, що відповідає європейським демократичним стандартам та національним інтересам України.

У статті здійснено аналіз сучасних викликів євроінтеграційного процесу у сфері формування та реалізації інформаційної політики України у контексті адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу. Досліджено ключові проблеми гармонізації українського інформаційного права з європейськими нормами у сфері захисту персональних даних, регулювання цифрових послуг та забезпечення свободи інформації.

Окреслено методологічну основу дослідження, що включає порівняльно-правовий, системно-структурний та формально-юридичний методи аналізу, що дозволило провести комплексну оцінку стану національного інформаційного законодавства. Визначено основні напрямки приведення українського права у відповідність до європейських стандартів на основі аналізу праць провідних вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі інформаційного права та європейської інтеграції.

Проаналізовано суттєві розбіжності між українським та європей-

ським підходами до регулювання інформаційних відносин, які створюють перешкоди для ефективної інтеграції України до європейського інформаційного простору. Розглянуто особливості правового регулювання діяльності цифрових платформ та онлайн-сервісів у контексті європейських вимог.

Встановлено, що чинна система державного регулювання інформаційної сфери не забезпечує належного рівня захисту споживачів цифрових послуг згідно з європейськими стандартами. Досліджено вплив європейських норм на розвиток медіа-законодавства України, включаючи питання забезпечення плюралізму ЗМІ, протидії дезінформації та захисту журналістської діяльності.

Виявлено необхідність удосконалення інституційного механізму медіа-регулювання, включаючи створення незалежних регуляторних органів та впровадження ефективних процедур саморегулювання медіа-індустрії. Вказано на важливість системного підходу до реформування інформаційного законодавства з урахуванням принципів європейського права та найкращих практик країн ЄС.

Резюмовано, що успішна євроінтеграція України потребує кардинального перегляду національної інформаційної політики та послідовної імплементації європейських норм. Практична значущість дослідження полягає у розробці конкретних рекомендацій щодо удосконалення українського інформаційного законодавства, які можуть бути використані органами державної влади у процесі європейської інтеграції та слугувати основою для подальших наукових розробок у цій галузі.

Ключові слова: інформаційна безпека, правоохоронна сфера, кібербезпека, правове забезпечення,

адміністративно-правовий аспект, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, євроінтеграція, гармонізація законодавства, міжнародні стандарти, НАТО, Європейський Союз (ЄС), державна інформаційна політика, загрози інформаційній безпеці, імплементація права, суб'єкти інформаційної безпеки, юридична відповідальність, інформаційні правопорушення, пропаганда, штучний інтелект.

Mazepa S. European integration challenges for the information policy of Ukraine: adaptation of legislation to EU standards

The article analyses the current challenges of the European integration process in the field of formation and implementation of Ukraine's information policy in the context of adaptation of national legislation to the standards of the European Union. The author examines the key issues of harmonisation of Ukrainian information law with European norms in the field of personal data protection, regulation of digital services and freedom of information.

The author outlines the methodological basis of the study, which includes comparative legal, systemic and structural, and formal legal methods of analysis, which allowed for a comprehensive assessment of the state of national information legislation. The main directions of bringing Ukrainian law in line with European standards are identified based on the analysis of works by leading domestic and foreign experts in the field of information law and European integration.

The author analyses the significant differences between the Ukrainian and European approaches to the regulation of information relations, which create obstacles to Ukraine's effective integration into the European information space. The

author examines the peculiarities of legal regulation of digital platforms and online services in the context of European requirements.

It is established that the current system of state regulation of the information sphere does not provide an adequate level of protection of consumers of digital services in accordance with European standards. The author examines the impact of European norms on the development of media legislation in Ukraine, including the issues of ensuring media pluralism, countering disinformation and protecting journalistic activity.

The author identifies the need to improve the institutional mechanism of media regulation, including the creation of independent regulatory bodies and the introduction of effective procedures for self-regulation of the media industry. The importance of a systematic approach to reforming information legislation, taking into account the principles of European law and the best practices of EU countries, is emphasised.

It is concluded that successful European integration of Ukraine requires a radical revision of the national information policy and consistent implementation of European standards. The practical significance of the study lies in the development of specific recommendations for improving Ukrainian information legislation, which can be used by public authorities in the process of European integration and serve as a basis for further scientific developments in this area.

Key words: information security, law enforcement, cybersecurity, legal support, administrative-legal aspect, criminal liability, administrative liability, European integration, harmonization of legislation, international standards, NATO, European Union (EU), state information policy, information security threats, implementation

of law, subjects of information security, legal liability, information offenses, propaganda, artificial intelligence.

Література:

1. A Digital Single Market Strategy for Europe. Communication from the Commission COM(2015) 192 final. Brussels : European Commission. 2015.
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union // Official Journal of the European Union. 2012. C. 326/391.
3. De Hert P. Digital Services Act: A New Era for Platform Regulation in Europe / P. De Hert, V. Papakonstantinou / Computer Law & Security Review. 2023. Vol. 48. P. 105–124.
4. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council concerning measures for a high common level of security of network and information systems (NIS Directive) / Official Journal of the European Union. 2016. L. 194/1.
5. Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council amending Directive 2010/13/EU on Audiovisual Media Services (AVMSD) / Official Journal of the European Union. 2018. L. 303/69.
6. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council on measures for a high common level of cybersecurity (NIS2 Directive) / Official Journal of the European Union. 2022. L. 333/80.
7. Edwards L. Technology and the Law: The Challenge of Regulating Technological Innovation / L. Edwards, L. Wahlström. Cambridge : Cambridge University Press. 2022. 418 p.
8. Gibbons T. Audio-visual Media Services in the European Union: Law and Policy / T. Gibbons, P. Humphreys. London : Routledge. 2022. 298 p.
9. Husovec M. Intellectual Property Rights in the Digital Single Market / M. Husovec. Oxford : Oxford University Press. 2021. 367 p.
10. Klimburg A. Cybersecurity Governance in the European Union / A. Klimburg, H. Timmers / Journal of Cyber Policy. 2022. Vol. 7 (2). P. 167–185.
11. Mazepa S. War, Hate, Propaganda and the Internet: a Dangerous Combination / S. Mazepa. Springer, 2024. 51 p.
12. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (GDPR) // Official Journal of the European Union. 2016. L. 119/1.
13. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council on Digital Markets Act (DMA) / Official Journal of the European Union. 2022. L. 265/1.
14. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council on Digital Services Act (DSA) / Official Journal of the European Union. 2022. L. 277/1.
15. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community / Official Journal of the European Union. 2007. P. 306/1.
16. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) / Official Journal of the European Union. 2012. P. 326/47.
17. Джолос О. Україна удосконалює правове регулювання медіа у відповідь на безпекові загрози і вимоги як до країни-кандидата в члени ЄС / О. Джолос / PPSS. 2023. № 1. С. 76–79. DOI: 10.32782/PPSS.2023.1
18. Дзюкевич К. Дискурс розвитку цифрового ринку ЄС / К. Дзюкевич / Економіка та суспільство. 2023. № 52. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-52-19
19. Костюченко Я. М. Співпраця України та ЄС у сфері кібербезпеки: механізми боротьби з кіберзлочинністю / Я. М. Костюченко / Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування. 2025. № 15. DOI: 10.54929/2786-5746-2025-15-01-10
20. Ляшенко В. Європейський дослідницький простір: порівняльний аналіз інституційних передумов та інтеграційних підходів для України / В. Ляшенко, І. Підоричева, В. Антонюк / Журнал європейської економіки. 2020. Вип. 19 (3). С. 456–481. DOI: 10.35774/je.2020.03.456
21. Мазепа С. Небезпечне поєднання пропаганди та інтернету в умовах російсько-української війни / С. Мазепа / Право України. 2024. № 1.
22. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI / Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.
23. Про медіа : Закон України від 15 грудня 2022 року № 2849-IX // Відомості Верховної Ради України. 2023. № 9. Ст. 54.

24. Шевчук О. Реалізація політики державної інформаційної безпеки України в контексті запобігання корупції: адміністративно-правовий аспект / О. Шевчук, Н. Ф. Ментух // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2021. Вип. 64. С. 282–287. URL: http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/06/NVUzhNU_64.pdf

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 29.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Радзівілл,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної академії наук України

І. Толкачова,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
та адміністративного права
Національного транспортного університету

СВІТОГЛЯДНІ ЗМІНИ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ: ВАЖЛИВІ ПРОЗРІННЯ І ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Постановка проблеми. Глобальне міжнародне співтовариство, як найбільш масштабна, але й наділена найменшим історичним досвідом соціальна система, що набула ознак цілісності лише в другій половині ХХ ст., нині переживає свою першу всеохопну кризу. Причини її пов'язані з сучасним «ентропійним» станом колективної свідомості Людства, що трансісторично також перебуває в процесі становлення. Його істотно прискорили такі здобутки загальнолюдського значення, як наука, міжнародне право і масмедіа. Але спричинені ними швидкі світоглядні зміни на зламі тисячоліть, виявляють свої негативні аспекти, впливаючи через масмедіа на емоції широких верств з руйнівними наслідками для всіх рівнів соціально життя – від самодостатності індивіда і здорових родинних відносин – до стабільного міжнародного правопорядку і можливостей солідарної творчості міжнародного співтовариства. Це вже створило безліч загроз міжнародній безпеці і підриває спроможність людства адекватно долати глобальні виклики сучасності.

Метою статті є аналіз нових аспектів різномасштабних процесів

соціальної і культурної динаміки, виявлених в контексті сучасних світоглядних змін в колективній свідомості всього людства і їх екстраполявання на сучасні кризові процеси міжнародного правопорядку.

Аналіз досліджень і публікацій. Зв'язок стану суспільства і його колективної свідомості досліджували О. Шпенглер, М. Вебер, В. Вундт. Право як кумулятивне втілення типових характеристик природи людини досліджує більшість соціологічних концепцій: психологічна – Л. Петражицького; аутопоетична – Г. Тюбнера; комунікативна – Ю. Хабермаса, Н. Лугмана, М. ван Хука. Вплив масмедіа на колективну свідомість аналізують Г. Маркузе, Ж. Бордріяр, Г. Ініс, М. Мак-Луан. Інформаційну безпеку досліджують Ю. Горбань, В. Халамендик, Є. Євдокименко, В. Мельничук та інші.

Виклад основного матеріалу. Процеси, що спричинили глобальні світоглядні зміни сучасності, мають різну тривалість та інерцію їх реалізації в часі, виявляючи у послідовності свого прояву – обумовленість наступних змін попередніми. Так, епістемологічна революція І. Канта кінця ХVIII ст., «дифузія» якої триває

й донині, – виявляється системною рефлексією на стихійне пробудження колективної свідомості європейців в ході соціальних рухів Відродження і перших століть нового часу. У свою чергу, кантівська система філософії, побудована на аналізі властивостей нашої свідомості, активізувала розвиток знань про природу людини з протиріччями і взаємовпливом її раціональної та емоційної складових, що, зрештою, спонукало до постмодерної ревізії «докантівських» світоглядних основ нового часу [1, с. 28]. Виклик постмодернізму – системності, цілісності, стандартизації та іншим чинникам, які підтримували в колективній свідомості «корисну фікцію» впорядкованості (істотно посприявши, на певному етапі, і її забезпеченню) – змусив усвідомити низку недоліків, що поступово проступали на тлі позитивних здобутків прогресивного людства в останні кількасот років, а нині набули таких загрозливих рис, що викликають у деякого стихійне прагнення повернутися до «темних віків» середньовіччя.

Кумулятивним втіленням цих недоліків можна вважати стиль і практику взаємодії благополучної меншості людства, наділеної все зростаючими можливостями, з його більшістю, можливості якої лавиноподібно скорочуються, наближаючи її до стану «мас», позбавлених правосуб'єктності. При всій важливості прозоринь постмодернізму, притаманні йому релятивізм, легкість і поверхневність світоглядних основ, стилю поведінки і навіть відношення до життя, – обернулись неспроможністю до результативних конструктивних дій – значної частки тієї «еліти», що зростала в інформаційному полі постмодернізму, і подекуди демонструє непридатність до виконання своєї місії з фахової й моральної точок зору.

Тенденція приходу до відповідальних посад в державах і міжнародних установах «фейкових» виконавців – видається загальним, тривожним

для всього міжнародного правопорядку, симптомом. За корумпованими функціонерами все очевидніше проглядають сили з невизначеною суб'єктністю й деліктоздатністю, що мають значні можливості і прагнення – знищити будь-яку правову врегульованість, прозорість і прогнозованість публічних відносин. Гіпертрофовано загострюючи, через привласнені масмедіа, – поточні недоліки реалій і переконуючи суспільства, що їх висуванець «подолає всі проблеми», вони, шляхом демократичних процедур і значних витрат на маніпуляцію масовою свідомістю, – прагнуть досягти свого тіньового всевладдя. Проте у їхніх маріонеток виявляються власні неочікувані інтереси, тільки-но вони отримують доступ до владних ресурсів, тож на тлі загального зниження будь-якої прогнозованості подій, очевидним залишається одне: маніпулятивно нав'язані суспільству керманічі, швидкими темпами руйнують ті соціальні системи, добросовісно управляти якими, вони підрядилися на відповідних посадах, склавши відповідну присягу. Крім того, у них на порядку зростає можливість – дискредитуючи через підконтрольні їм масмедіа демократичні цивілізаційні надбання людства – встановлювати диктатури, ще небаченого типу.

Емпіричні дослідження і розвиток матеріалістичного світогляду – став ще одним напрямком світоглядних зрушень нового часу. Успіхи природничих наук і техніки, побудованих на матеріалістичних (чуттєвих) основах пізнання, поступово обернулись витісненням з колективної свідомості належної уваги до нематеріальної складової буття, що мало особливо негативні наслідки для соціальної сфери, де набули поширення технократичні концепції управління соціальними процесами. Апофеозом і глухим кутком у розвитку цієї тенденції стала примітивізація світоглядної основи значної частки людства і зведення її основних мотивацій – до «задоволення потреб».

Повернення ідеального буття у комплексне сприйняття й відображення реальності — стало важливою складовою сучасних «постматеріалістичних» світоглядних змін: Людство пізнає реальний світ у єдності його взаємопов'язаних і переплутаних живих і неживих утворень, матеріальних і духовних процесів [1, с. 34]. Незважаючи на здатність людини чуттєво, тобто безпосередньо, сприймати лише матеріальний світ, система знань поступово опановувала елементарні прояви ідеального — математичні формули, закони симетрії й гармонії. Однак, такі комплексні системи, як мова, право, етика, естетика, історія, незважаючи на тривале їх дослідження, — ще перебувають в процесі повномірного усвідомлення їх закономірностей, що має стати важливим кроком до набуття ними зрілості на новій світоглядній основі. Всі ці, переважно ідеальні за природою, системи є продуктами колективної духовно-інтелектуальної творчості, а їх інституціалізовані форми в своєму розвитку все більше наближаються до ідеалу їх соціального призначення — організовувати суспільство через стабільно адекватну готовність до різноманіття викликів реальності.

Кумулятивну характеристику нематеріальної основи суспільства найбільш узагальнено відображає поняття «стан колективної свідомості», що охоплює реально невичерпне різноманіття складових — від миттєвих мотивацій до світоглядних традицій, здатних століттями визначати основні показники культури і стилю мислення в тому чи іншому суспільстві. Стан самого суспільства — інший кумулятивний показник, який також може мати цілий спектр характеристик — від сталого процвітання до руїни. Погляд на історію як на «соціальну і культурну динаміку», дозволяє розрізнити специфіку цих двох взаємопов'язаних уможливлених характеристик суспільства в його історичному русі, належним чином враховуючи вплив на його

матеріальне життя ідеальних чинників, втілених в культурі, яка слугує фундаментальною системоутворючою основою колективної свідомості суспільств різних масштабів і складності. В найширшому сенсі культура включає: систему цінностей; систему знань; систему регулювання суспільних відносин і систему естетичного виховання емоційної складової природи людини, але в різних суспільствах у різні історичні періоди вона має різні засоби і різні можливості впливу на стан колективної свідомості.

Можливо, найважливіше світоглядне питання, що постає, тільки-но ми визнаємо наявність ідеального буття: «Чи наділена історія сенсом?» В роботі «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» І. Кант доводить наявність у розвитку людства мети — утворення правопорядку, відповідного вселенським законам і досягнення людством «громадянського стану публічної державної безпеки» [2, с. 6]. Це завдання Людства є найскладнішим і тому вирішується в історії найпізніше, оскільки потребує правильного розуміння людьми природи досконалого публічного устрою, яке може забезпечити тільки тривалий історичний досвід і культура, що акумулює й систематизує його в колективній свідомості та інституційній структурі суспільств. З цієї точки зору трансісторичний поступ людства являє собою розбудову, зі зростаючим прискоренням, — все нових «поверхів» та вимірів в організації людських спільнот, що, відповідно, розкриває нові аспекти буття ідеального і відображається в їх колективній свідомості. В перспективі, цей рух має досягнення людством стану, значно стійкішого за всі його стани в попередній історії.

Крім нерівномірно загального поступу, в історії людства відомі два радикальні повороти в суспільних відносинах і колективній свідомості: неолітична революція і революційні зміни нового часу. Ці зрушення розділяють

три нерівні за тривалістю періоди, які в своїй послідовності утворюють діалектичну тріаду.

Впродовж першого, найбільш тривалого (бл. 40 тис. р.), «доісторичного» періоду, який завершився неолітичною революцією, єдиною формою організації людських колективів були роди, в яких за десятки тисячоліть сформувалося гармонійне співвідношення «батьківського» й «материнського» права та відповідний стиль суспільних відносин: спокійне й шанобливе відношення людини до свого соціального й природного довкілля, відчуття спорідненості з ним та природне відчуття «правосуб'єктності» будь-якої з його сутностей.

Впродовж другого періоду, тобто починаючи з неолітичної революції (X–V тис. до н.е.) і впродовж всієї наступної «епохи цивілізації» (з V тис. до н.е.), яка на значній території планети подовжується донині, лавиноподібно зростає різноманіття, величина і складність соціальних систем, з-поміж яких новим типом суспільств постають «будівничі регіональних цивілізацій», як це показав А. Тойнбі. В протистоянні з «варварським» світом вони визначають особливості всієї епохи, охарактеризованої Т. Гоббсом як «війна всіх проти всіх». Конфлікт «материнського» й «батьківського» права; проблеми батьків і дітей; експлуатація людиною людини і природи, загальне панування агресії, насильства й поневолення та інші негармонійні відносини, властиві цьому періоду, характеризують його як антитезу (заперечення) характеристик першого «донеолітичного» періоду. Для забезпечення регіональних цивілізацій необхідним обсягом ресурсів, потреба в яких постійно зростає, здійснюється політичне та ідеологічне насильство та все більш радикальна дегуманізація суспільних відносин. Станово-кастовий устрій зі спадково закріпленим нерівноправ'ям формує відповідний світогляд, в основі якого лежить «суб'єкт-об'єктне» відношення

панівних верств (репресивної та ідеологічної верхівки) до підвладного населення. Цей стиль поширюється на будь-які стосунки, де одна сторона, що діє як суб'єкт, що має ситуативні переваги над іншими, – сприймає й використовує останні як «об'єкти», тобто знаряддя своїх потреб і прагнень. Тоталітарні релігії закріпили обґрунтування й сакралізацію такого стилю, сприяючи витісненню з людської свідомості – як відчуття власної правосуб'єктності, так і повагу до правосуб'єктності інших.

Третій період (синтез, «заперечення заперечення») починається з нового часу в наймолодшому з регіональних суспільств – Західно-християнській регіональній цивілізації, в якому визріває ідея громадянського суспільства з верховенством права, принципом стримування і протидії, рівними правами громадян та іншими важливими характеристиками цього нового історичного ідеалу. На відміну від родо-племінного і станово-кастового, громадянське суспільство мислиться як таке, що має об'єднати все Людство, причому, не як уніфіковану єдність, забезпечену ідеологічним та військово-політичним примусом, а як мультикультурну співдружність зрілих націй, державні утворення яких забезпечують їхні інтереси в міжнародному співробітництві.

У перші ж століття нового часу національні держави після невдалих спроб силою вирішувати спірні питання – приходять до необхідності регулювати свої відносини нормами міжнародно права, пройшовши в процесі становлення цього інституту чотири етапи – від Вестфальської системи міжнародних відносин до системи Статуту ООН. Весь цей час поступово визрівають і ті елементи культури «колективного Заходу», які стають основою колективного світогляду всього людства, діючи як системотворчі чинники глобального рівня [3, с. 24]. Крім філософських і гуманістичних доктрин, з-поміж них

розвиваються і набувають зрілості такі нові інститути, як наука, міжнародне право і масмедіа, роль яких стає все більш історично значимою.

Зрозуміло, що для забезпечення солідарності всього людства цих складових культури виявилось недостатньо, тим паче, що в своєму розвитку вони не завжди спрямовані на зміцнення його співдружності. Тож, досягши (лише на кінець XX ст.) стану дійсно глобального міжнародного правопорядку, людство наразилось на зламі тисячоліть на кризу, ескалація якої триває, а наслідки видаються непередбачуваними.

Зв'язок стану суспільства, його успішності чи занепаду – з набором і співвідношенням типових характеристик його індивідів – досліджується з кінця XIX ст. До цього спонукали, з-поміж іншого, складності з реалізацією ідеалу правової рівності індивідів в громадянському суспільстві, який визрів впродовж нового часу в ході становлення таких форм соціальної активності податного стану, як парламентаризм, виборче право, народовладдя, правові засоби захисту прав тощо, та набуття ними зрілості в національній державі – новій, в історичному сенсі, формі держави. Але вкорінений, за кілька тисяч років епохи цивілізацій, – «суб'єкт-об'єктний» стиль міжособистісних відносин, притаманний свідомості станово-кастових суспільств, впродовж нового часу лише набуває нових форм. Його не було подолано ні картезіанською філософією, ні релігійними реформаторами, ні діячами Просвітництва. Наймасштабнішим втіленням суб'єкт-об'єктного стилю у відносинах нових «еліт» і керованих ними «мас» – стала «одномірна» людина індустріального суспільства і такі світоглядні конструкти, як вульгарний матеріалізм, тотальна вестернізація суспільств з відмінними культурними традиціями, розуміння історії як виключно прогресу, технологічні моделі суспільного устрою

і бездушна практика їх реалізації – від хмарочосів, гіпермаркетів і фастфуду до газових камер, «гулагів» і «пунктів общепиту».

Наукові здобутки на зламі тисячоліть в розумінні людської природи сприяли усвідомленню пріоритету в соціальних процесах – індивідуальних людських ідеалів і мотивацій, кумулятивний ефект від яких визначає й відповідний стан суспільної свідомості. Ідеї постмодернізму сприяли їх впровадженню – як у повсякденну етику суспільних відносин, так і в нові підходи до організації публічно порядку. В сучасній доктрині й міжнародних актах розуміння первинності індивідуальних характеристик по відношенню до дієвості соціальних інститутів виявляється в таких поняттях, як «людський потенціал», «людський капітал», «людський вимір» тощо.

Окремої уваги заслуговує теорія суспільства Н. Лугмана [4, с. 421], зосереджена на характері міжособистісних комунікацій, як основі соціальної організації. Його модель суспільства – це генералізований процес безлічі циклічно відтворюваних комунікацій, в основі якого діють інтерсуб'єктивні комунікації, фундаментальним посередником яких виступає мова. В ході історичного ускладнення структури суспільств розвиваються й інші посередники, залучені до формування все більш складних публічних комунікацій, які однак – і діють через міжособистісні комунікації, і впливають на них, формуючи все ефективніші засоби впливу на суспільні настрої, що, серед іншого, обертається втратою індивідами можливості в безпосередньому інтерсуб'єктивному спілкуванні – відстоювати як власну точку зору, так і власну самотність.

У зв'язку з цим, варто звернути увагу на ще один важливий аспект індивідуальних характеристик – їх емоційну основу. Людина Розумна, відносячись до приматів, залишається вкрай

емоційною істотою, а вся енергетика суспільних відносин і донині базується на емоційній природі людини. Чим складнішим стає суспільство, тим більше значення має «забарвлення» емоцій: підтримка їх високого естетичного рівня не лише забезпечує належний рівень культури в суспільних настроях, але й тривалість «енергетичної дії» їх емоційної складової в гармонії з іншими складовими культури. Низькі ж емоції, на зразок «тваринного магнетизму» ідеального споживача, при їх задоволенні – знову занурюють особу в сонну апатію, а при незадовільненні – роблять її хижою й дратівливою.

Саме «емоційний голод» в суспільстві стає причиною збайдужілості його більшості до поточних викликів реальності, відкриваючи можливості для маніпуляцій масовою свідомістю, коли в процесі задоволення найпростіших емоційних потреб (типу «налякай мене» або «розсміши мене») – в масову свідомість здійснюються ін'єкції необхідних маніпуляторам ідей [5, с. 223].

Висновки. Масмедіа, які стали найбільш поширеними сучасними посередниками комунікацій, масово зраджують основний свій історичний і соціальний функції – забезпечувати суспільство надійною достовірною інформацією. Вони все частіше діють як знаряддя маніпуляцій масовою свідомістю на потреби замовників з великими коштами і антисоціальними мотивами, які намагаються гальмувати рух до глобального поширення ідеалів громадянського суспільства і заміни в колективній свідомості суб'єкт-об'єктного стилю і практики відносин – на рівноправні інтерсуб'єктивні, в яких кожна особа визнає рівні права і гарантує своєю поведінкою – рівні можливості інших учасників.

Проте цей процес має й низку непередбачених замовниками наслідків. Продукуючи все більш надумані, несправжні, фейкові збудники

емоцій, масмедіа викликають, зрештою, повну байдужість – до них і до всього, що вони транслюють. Природа людини швидко (позараціонально) розпізнає й ігнорує «несправжні» збудники емоцій, тож всі «гіперреальності», у створенні яких масмедіа витрачають все більше ресурсів, – не спроможні задовольнити емоційний голод споживачів, перетворюючи їх на ненаситні до все нових і нових збудників, і в той же час – все більш збайдужілі маси. Як наслідок, сучасний світ переобтяжений соціальними верствами, які Ж. Бодріяр визначив як «мовчазну більшість», безвідповідальну по відношенню – як до долі своїх суспільств, так і до долі світу в цілому, але й дуже «вибухонебезпечно» від будь-яких випадкових маніпулятивних впливів, в силу своєї нездатності і небажання – керуватися нормами гармонії, моралі, права, естетики – будь-чим, що перебуває за межами їх поточного прагнення задовольняти власні емоції.

У науковій статті детально проаналізовано витоки сучасної кризи міжнародного правопорядку, в контексті різноінерційних світоглядних змін в колективній свідомості людства – як глобальної соціальної системи, що тільки набуває ознак єдності. Наочно показано, як рефлексивна філософія Іммануїла Канта, активізувавши дослідження в царині наук про людину і суспільство, втілилась в постмодерній ревізії «докантівських» світоглядних основ нового часу, сприяючи поширенню інтерсуб'єктивного стилю суспільних відносин – необхідної умови реалізації ідеалів громадянського суспільства.

Показано, як на противагу суб'єкт-об'єктному стилю відносин, що формувався з неолітичної революції і домінує в епоху цивілізацій, інтерсуб'єктивний стиль базується на апріорному визнанні правосуб'єктності сторін комунікації

і гарантуванні їх рівних можливостей у формуванні правил суспільного договору, як основи розбудови громадянського суспільства на будь-якому рівні соціальної організації. Зокрема, впродовж нового часу національні європейські держави після невдалих спроб силою вирішувати спірні питання приходять до необхідності регулювати свої відносини нормами міжнародного права. В цей же час визрівають і ті елементи культури «колективного Заходу», які стають основою колективного світогляду всього людства, діючи як системотворчі чинники глобального рівня: на тлі філософських і гуманістичних доктрин, набувають зрілості такі нові інститути, як наука, міжнародне право і засоби масової інформації.

Зроблено припущення, що сучасна активізація руху людства до ідеалів громадянського суспільства супроводжується й активізацією сил, зацікавлених у збереженні суб'єкт-об'єктного стилю суспільних відносин від міжособистісних до міждержавних і міжцивілізаційних. Задовольняючи «емоційний голод» пасивної більшості сучасних суспільств, ці сили через підконтрольні їм масмедіа вдаються до маніпуляцій масовою свідомістю, здійснюючи ін'єкції вигідних їм наративів.

Ключові слова: міжнародний правопорядок, колективна свідомість людства, міжнародне співтовариство, різноінерційність світоглядних змін, інтерсуб'єктивний стиль комунікацій.

Radzivill O., Tolkachova I.
Worldview changes at the break of the millenniums: important insights and challenges for the international legal order

The scientific article analyzes in detail the origins of modern crisis

of the international legal order, in the context of different inertial worldview changes in the collective consciousness of humanity – as a global social system that is only acquiring signs of unity. It is clearly shown how the reflective philosophy of Immanuel Kant, having activated research in the field of human and social sciences, was embodied in the postmodern revision of the “pre-Kantian” worldview foundations of the modern era, contributing to the spread of the intersubjective style of social relations – a necessary condition for the realization of the ideals of civil society.

It is shown how, in contrast to the subject-object style of relations, which has been formed since the Neolithic Revolution and dominates in the era of civilizations, the intersubjective style is based on the a priori recognition of the legal personality of the parties to communication and guaranteeing their equal opportunities in forming the rules of the social contract, as the basis for building a civil society at any level of social organization. In particular, during the modern era, national European states, after unsuccessful attempts to resolve controversial issues by force, come to the need to regulate their relations by the norms of international law. At the same time, those elements of the culture of “collective West” are also maturing, which become the basis of the collective worldview of all humanity, acting as system-forming factors at the global level: against the background of philosophical and humanistic doctrines, new institutions such as science, international law, and mass media are gaining maturity.

It is assumed that modern activation of the movement of humanity towards the ideals of civil society is accompanied by the activation of forces interested in preserving the subject-object style of social relations from interpersonal to interstate and

intercivilizational. Satisfying the “emotional hunger” of the passive majority of modern societies, these forces, through the mass media under their control, resort to manipulation of mass consciousness, injecting narratives that are beneficial to them.

Key words: international legal order, collective consciousness of humanity, international community, different inertia of worldview changes, intersubjective style of communications.

Література:

1. Pietras A. Pojęcie kategorii a problem granic poznania. Nicolai Hartmann

a Immanuel Kant. Czasopismo Filozoficzne. 2006. Vol 1. P. 22–40.

2. Kant I. Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View (Transl. by L. Wh. Beck). From Immanuel Kant, “On History”. The BobbsMerrill Co., New York, 1784. Reprint. 2006. P. 1–18.

3. Berman H. J. The Western Legal Tradition in a Millennial Perspective: Past and Future. Louisiana Law Review. 2000. 60 (3). P. 1–27.

4. Luhmann N. Introduction in System Theory. Canadian Journal of Sociology. 2013. 38 (3). P. 421–423.

5. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Пер з фр. В Ховкун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2004. 230 с.

Дата надходження статті: 04.08.2025

Дата прийняття статті: 29.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Савка,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ МІЖНАРОДНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЗАЛУЧЕННЯМ КОМПАНІЙ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ПРИВАТНУ ВІЙСЬКОВУ ТА ОХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ У МІЖДЕРЖАВНЕ ПРОТИБОРСТВО

Постановка проблеми. Поступове переосмислення державами класичної концепції війни призвело до пошуку нових методів та підходів у боротьбі за національну безпеку з урахуванням викликів і загроз. Цим процесом обумовлено збільшення кількості компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність та стали одним із елементів сучасного збройного протистояння. Залучаючи дані структури, держави стали ефективніше розподіляти ресурси та можливості та добиватися стратегічних цілей без залучення власних озброєних сил.

Зі зміною формату збройних конфліктів держави стали шукати нові форми, які дозволили б з найменшими витратами реалізовувати національні інтереси.

Військові конфлікти за участю багатомільйонних збройних сил відійшли в минуле: наявність чисельної переваги перестала бути перевагою у зв'язку з розвитком новітніх технологій у військовій сфері. Сучасні армії стали переходити на контрактну основу, а високомобільні частини професійних військових стали новою альтернативою у вирішенні різних завдань військовим шляхом. У такій ситуації компанії, які здійснюють

приватну військову та охоронну діяльність стали невід'ємною частиною силової стратегії зовнішньої політики національних держав.

Відсутність політичної стабільності та необхідність забезпечення державної безпеки у ХХІ столітті викликали попит на послуги компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність. З кожним роком він збільшується на 7,5 %, і, за даними «організації “War on Want”, ринок послуг «військового консалтингу» має річний оборот від 100 млрд до 400 млрд дол. США» [1].

Причиною аутсорсингу військової сфери стало збільшення кількості безперервних збройних регіональних та локальних конфліктів, міжнародний тероризм; можливість здійснення технології кольорових революцій; гібридні війни. У ситуації коли існує «порушення принципу монополії держави на легітимне насилля» [2] відбувається «активізація парамілітаризованих, націоналістичних та екстремістських спільнот» [2] а компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, уклавши контракт та отримавши санкцію на застосування військової сили, несуть серйозну загрозу міжнародній та національній безпеці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні існує чимало досліджень у сфері міжнародної та національної безпеки держави. В Україні лише починає складатися, науковий інтерес до приватної військової та охоронної діяльності та залученням її у міжнародне протиборство, що може викликати загрози міжнародній та національній безпеці держави займались і займаються такі відомі зарубіжні дослідники, як Е. Азер, А. Ахарія, А. Беттлер, С. Браун, Б. Броді, А. Волферс, М. Каплан, Д. Кауфман, У. Ліппман, Г. Моргентау, О. Прохожев, Є. Ротшильд, С. Стрендж, Д. Тренін, К. Холсті, С. Хоффманн та інші.

Метою статті є визначення сучасних викликів та загроз міжнародній та національній безпеці держав, які пов'язані з залученням компаній, що здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у міждержавне протиборство.

Виклад основного матеріалу. Участь компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, у конфліктах є складним і багатограним процесом, який вимагає від компаній високого рівня професіоналізму та відповідних компетенцій. Незважаючи на те, що приватна військова та охоронна діяльність не завжди отримує належну юридичну оцінку своєї діяльності, вона продовжує відігравати важливу роль у світовій політиці та військовій справі. Сучасні технології збройного протиборства дають змогу залучати компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність до різних стратегій та їхніх модифікацій.

З 1990-х років компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність збільшили масштаб своєї діяльності: зріс різновид послуг, що надаються, у конфліктах для виконання необхідних завдань став залучатися більший контингент. На сучасному етапі компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність беруть участь, як

у міжнародних, так і у внутрішніх інтернаціоналізованих конфліктах, і, якщо раніше ці структури залучалися для здійснення допоміжних функцій (охорони, логістики тощо), то у ХХІ столітті їх функціонал максимального розширився і став охоплювати різноманітні послуги військового характеру, аж до безпосередньої участі в бойових діях.

На сучасному етапі участь компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, у збройному конфлікті можлива в рамках здійснення тактичних операцій силами приватних військових компаній, надання підтримки дружній державі, проведення військових операцій у зв'язі з регулярною армією. При цьому активно з'являються різні технології та стратегії (технологія «хмарний противник», поліцейські операції), де компаніям, що здійснюють приватну військову та охоронну діяльність відводиться першорядна роль.

На сьогоднішній день компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність беруть участь у різних збройних конфліктах, і у перспективі тенденція до збільшення кількості задіяних компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність продовжуватиме зберігатися. Самі структури при цьому намагатимуться розширювати свою діяльність залежно від потреб країн у реалізації власних інтересів.

Діяльність компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, нерідко стає одним із способів незаконного втручання у збройний конфлікт. Наприклад, на території сучасної Лівії існує безліч озброєних угруповань, головними з них виступають Уряд національної єдності та Лівійська національна армія. Інтереси у цьому конфлікті мають Туреччина, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, рф, Франція, Сполучені Штати Америки, Велика Британія та інші країни, які посилюють протистояння між сторонами. Для вирішення цього

конфлікту необхідна єдина позиція міжнародного співтовариства. Однак кожен має свої умови», які не дозволяють вирішити протиріччя в короткостроковій перспективі і завершити війну.

Компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність також проводять незаконні військові операції з метою захоплення вантажів, які транспортуються, інфраструктури (родовищ корисних копалин, тощо), об'єктів промисловості, взяття під контроль населення та території.

У 2015 році співробітником кафедри міжнародної політики Ліверпульського університету У. Петерсоном була опублікована стаття "Private military and security companies (PMSCs), military effectiveness, and conflict severity in weak states, 1990–2007" [3], де наводилися результати аналізу збройних конфліктів у період після Холодної війни. Враховуючи співвідношення сил, рівень політичної нестабільності, тривалість та інтенсивність протиборства, етнічне розшарування, боездатність армій та інші змінні, автор дійшов висновку, що у більшості випадків компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність справді посилюють гостроту конфлікту.

Кореляційний аналіз показав, що за безпосередньої участі компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у військових операціях, а також під час здійснення тренування військових частин, консультування, оперативного планування, розвідки в середньому рівень жертв збільшується більш ніж удвічі. Це пов'язано з тим, що «розширилась майстерність збройних сил, що в свою чергу призводить до більш агресивних дій, частіших прямих зіткнень і розширення військових операцій» [3].

Крім цього зазначалося, що послуги, безпосередньо не пов'язані з веденням військових операцій, такі як здійснення логістики і військової

підтримки, не впливають на масштаб та інтенсивність протистояння на відміну від збільшення конкуренції компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність між собою (даним структурам, здійснюючи роботу від імені клієнта, потрібно постійно підвищувати свою військову ефективність, яка виражається в більш агресивних діях та частих прямих військових зіткненнях, що призводить до підвищення ступеня жорстокості конфлікту).

У своїй роботі автор робить висновок, що участь компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у нестабільних регіонах «приводить до конфліктів, які, хоч і є більш інтенсивними, проте менш тривалими» [3].

Участь компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у військових діях може стати причиною конфлікту між державами та внести розкол у світову спільноту: можливість втручання шляхом залучення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність однієї великої держави у справі іншої; зміна політичної обстановки у підконтрольному регіоні; пряме зіткнення у зоні збройного конфлікту з участю приватного військового контингенту.

У лютому 2018 року в районі газових родовищ Хішам (Сирійська Арабська Республіка) сирійські ополченці [4] та військові з РФ [5] потрапили під авіа удар Сполучених Штатів. Внаслідок нальоту загинуло кілька десятків людей. Даний інцидент посилив і так напружені відносини між РФ і США: засоби масової інформації широко висвітлювали ситуацію, що не могло не викликати гострої дискусії.

Компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність можуть бути залучені для здійснення державного перевороту: у період, коли застосовується штучне створення напруженої обстановки в державі,

така можливість є серйозною загрозою для суверенітету та територіальної цілісності кожної країни.

Так, у 2006 році в Демократичній Республіці Конго було заарештовано 32 іноземних найманця за підготовку державного перевороту [6]. Серед них 15 осіб з південноафриканської ПВК "Omega Security Solutions", а також 3 американці з ПВК "Aqmi Strategy Corp.", які займалися безпекою та логістикою [7]. Цей інцидент не набув широкого розголосу, а заарештовані іноземні громадяни були депортовані за межі країни.

На сьогоднішній день з'явилися новітні технології збройного протистояння: держави, незгодні з будь-якою політикою провідних країн Заходу можуть зіштовхнутися зі штучною дестабілізацією обстановки всередині країни. Якщо раніше революція, терористичні акти, тощо виникали з природних причин, то сьогодні ці форми стали інструментом політичного впливу на керівництво країни, яке намагається проводити самостійну, незалежну зовнішню політику.

Вплив також може здійснюватися через активізацію різних недержавних акторів (транснаціональні корпорації, опозиції, незаконні збройні формування, бізнес-структури, приватні військові компанії, асоціації та спільноти), вплив яких також зріс останнім часом. Фінансування недержавних організацій для просування власних інтересів стало невід'ємною частиною зовнішньої політики багатьох держав (наприклад, у Колумбії співробітники американського охоронного агентства, найняті американською нафтовою компанією "Occidental Petroleum", під час військової операції спільно з колумбійськими військовими помилково розстріляли 18 мирних громадян [8]).

Збільшення ролі компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у сучасному світі веде до зростання військово-промислового комплексу країн та

гонки озброєнь. Наявність збройних конфліктів поблизу кордонів, проведення агресивної політики держави із залученням компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність тягне за собою можливу реалізацію так званої «дилеми безпеки». Коли посилення військової сфери однієї держави може спричинити контрзаходи з боку іншої: приватні військові компанії можуть стати додатковим, прихованим важелем, внаслідок того, коли країна намагається проводити самостійну та незалежну політику.

Також, дана передбачувана ситуація веде до появи іншого парадоксу, який є зростанням військової сили, як умови забезпечення національної безпеки, як основи внутрішньої безпеки: високі витрати на оборонну промисловість і модернізацію військово-промислового комплексу ведуть до економічної кризи, а знесилена економіка може підірвати фундамент.

Надмірна передача деяких функцій збройних сил компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність може призвести до неправних наслідків: порушення міжнародного права, зміна фінансових відносин між державою та компаніями, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, отримання доступу до зброї масової поразки (ядерна, хімічна, біологічна) і новітніх розробок військово-технічної промисловості, тощо.

Можна припустити, що найближчим часом посиляться вже існуючі тенденції. Ключовими змінами у системі міжнародних відносин, які вплинуть на ведення збройних конфліктів, стануть наступні:

1. Держави використовуватимуть проксі-методи для затвердження свого впливу. Конвенційні війни зміняться опосередкованими, які проводитимуться силами повстанських угруповань, приватними військовими компаніями, диверсійно-розвідувальними групами та іншими збройними

формуваннями (законними чи незаконними), які не мають державної афіліації.

2. Міжнародні відносини будуватимуться не лише на державних інтересах, а й на приватних інтересах транснаціональних корпорацій.

3. Конвенційними методами (дипломатія, переговори, медіація тощо) буде неможливо зупинити трансформацію світу у формат нових (за формою та методами) воїн.

4. Держави дозволять великим корпораціям розвивати внутрішню безпеку та створювати приватні військові компанії (наприклад, у складі холдингу), «на співпраці з якими і буде започатковано тактику збройних сил».

5. Зі збройних конфліктів поступово витіснятиметься регулярна армія, сформована на основі термінові військової служби, на зміну якої прийдуть професійні військові (контрактна армія, приватні військові компанії, добровольчі формування та з'єднання досвідчених військових переважно з бойовим досвідом).

Перераховані вище виклики та загрози можуть з'явитися на порядку денному в найближчі кілька десятиліть, ставши великою проблемою для міжнародного співтовариства в цілому та України зокрема. Для запобігання подібним загрозам необхідно чітко визначити межі військової сфери, де державі відводилася б першорядна і головна роль.

Висновки. Сьогодні можна констатувати, що роль компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, як самостійного недержавного актора міжнародних відносин у найближчі десятиліття значно зросте.

Найбільше взаємодія відбувається компаніями, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність з державами з урахуванням державно-приватного партнерства. Компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність залучаються не лише

для участі у військових конфліктах, а й для виконання завдань у мирний час, що свідчить про збільшення аутсорсингу інших сфер життя. Модель адміністративно-владних відносин і політика невтручання, навпаки, припускають низький ступінь залучення держави у взаємодію з компаніями, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність.

В Україні створення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність на законодавчому рівні не закріплено. При цьому останніми роками розширено правову базу, що стосується військової безпеки, в рамках якої дозволено створення добровольчих формувань. Аналіз офіційних документів (стратегій, доктрин і концепцій) підтверджує висловлену тезу про те, що подібні нововведення відповідають національним інтересам держави, і можуть стати ефективним способом протидії загрозам військового характеру, що виникають.

Також, можна говорити про наявність у країні «неформальних компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність», які функціонують поза правовим полем, можуть мати неясні мотиви та цілі, а також загрожувати безпеці та стабільності країни.

Зважаючи на відсутність в Україні законодавчої бази в галузі приватної військової та охоронної діяльності, не існує і юридично закріплених норм контролю за цією діяльністю. Однак на сьогодні питання про створення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, так само, як і часткової приватизації військової сфери, продовжує залишатися відкритим.

Участь компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у збройних конфліктах становить значну загрозу для міжнародної та національної безпеки. У перспективі очікується ще більша залученість компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність до міжнародної політики.

У статті проведено дослідження сучасних викликів та загроз міжнародній та національній безпеці держав, пов'язані з залученням компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у міждержавне протиборство. Визначено, що відсутність політичної стабільності та необхідність забезпечення державної безпеки у XXI столітті викликали попит на послуги компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність. Причиною аутсорсингу військової сфери стало збільшення кількості безперервних збройних регіональних та локальних конфліктів, міжнародний тероризм; можливість здійснення технології кольорових революцій; гібридні війни. Визначено, що діяльність компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, нерідко стає одним із способів незаконного втручання у збройний конфлікт. Враховуючи співвідношення сил, рівень політичної нестабільності, тривалість та інтенсивність протиборства, етнічне розшарування, боєздатність армій та інші змінні, дійшли висновку, що у більшості випадків компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність справді посилюють гостроту конфлікту. Кореляційний аналіз показав, що за безпосередньої участі компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність у військових операціях, а також під час здійснення тренування військових частин, консультування, оперативного планування, розвідки в середньому рівень жертв збільшується більш ніж удвічі. Визначені виклики та загрози можуть з'явитися на порядку денному в найближчі кілька десятиліть, ставши великою проблемою для міжнародного співтовариства в цілому та України зокрема. Для запобігання подібним загрозам необхідно чітко

визначити межі військової сфери, де державі відводилася б першорядна і головна роль.

Ключові слова: приватна військова та охоронна діяльність, міжнародне право, збройні конфлікти, протиборство, аутсорсинг військової сфери, збройне протистояння, міжнародний тероризм, міжнародна безпека, національна безпека.

Savka O. Current challenges and threats to the international and national security of states related to the involvement of companies engaged in private military and security activities in interstate confrontation

The article examines the current challenges and threats to international and national security of the States related to the involvement of companies engaged in private military and security activities in interstate confrontation. It is determined that the lack of political stability and the need to ensure state security in the twenty-first century have caused a demand for the services of companies engaged in private military and security activities. The reason for outsourcing of the military sphere was the increase in the number of continuous armed regional and local conflicts, international terrorism; the possibility of implementing the technology of color revolutions; hybrid wars. It is determined that the activities of companies engaged in private military and security activities often become one of the ways of illegal interference in an armed conflict. Taking into account the balance of power, the level of political instability, the duration and intensity of the conflict, ethnic stratification, the combat capability of the armies and other variables, we concluded that in most cases PMSCs actually exacerbate the conflict. The correlation analysis

showed that the direct involvement of PMSCs in military operations, as well as in training military units, consulting, operational planning, and intelligence, on average, more than doubles the level of casualties. The identified challenges and threats may appear on the agenda in the next few decades, becoming a major problem for the international community in general and Ukraine in particular. To prevent such threats, it is necessary to clearly define the boundaries of the military sphere, where the state would play a primary and dominant role.

Key words: private military and security activities, international law, armed conflicts, confrontation, military outsourcing, armed confrontation, international terrorism, international security, national security.

Література:

1. Бізнес на крові: що компанії з Європи постачають армії Путіна. URL: <https://surl.li/gyztbt> (дата звернення: 28.05.2025).

2. Савка О. І. Проблеми участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах / Науковий вісник УжНУ. Серія: Право. 2025. Вип. 88. Ч. 4. С. 135–140.

3. Petersohn U. Private Military and Security Companies (PMSCs), Military Effectiveness, and Conflict Severity in Weak States, 1990–2007. 2015. P. 1046–1072.

4. Сили коаліції помилково завдали удару по бійцях опозиції Сирії. URL: <https://surl.li/mgfrqn> (дата звернення: 28.05.2025).

5. Російські найманці потрапили під авіаудар США у Сирії – телеканал CBS. URL: <https://surl.li/cdqwex> (дата звернення: 28.05.2025).

6. Військовий трибунал ДР Конго засудив до страти понад 50 людей за вбивство експертів ООН. URL: <https://surl.li/zgqrw> (дата звернення: 28.05.2025).

7. Congo Holding 3 Americans in Alleged Coup Plot // Washington Post. 2006. URL: <https://surl.li/zvevfk> (дата звернення: 28.05.2025).

8. Scott, Peter Dale. Drugs, oil, and war [Electronic resource]: the United States in Afghanistan, Colombia, and Indochina / Peter Dale Scott. Lanham : Rowman & Littlefield. 2003. 249 p.

Дата надходження статті: 22.07.2025

Дата прийняття статті: 29.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

UDC 343.13:347.963:347.965(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.22>

I. Andriiev,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Law Disciplines
Institute of Law and Security
Odesa State University of Internal Affairs, Attorney-at-Law

INVESTIGATING JUDGE AS A GUARANTOR OF THE DEFENCE COUNSEL'S RIGHT TO COLLECT EVIDENCE: CONCEPTUAL APPROACHES AND LEGAL PRACTICE

Problem Statement. In the modern criminal process, which is based on the principles of adversariality, equality of arms, and the guarantee of the right to a fair trial, one of the key conditions for the effective exercise of the defence function is the ability to collect evidence independently. Despite the legislative provisions enshrined, in particular, in Articles 22 and 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the mechanisms for implementing this right by the defence remain fragmented, unstandardized, and often dependent on the discretion of other procedural actors. Particular attention in this context must be given to the procedural figure of the investigating judge, who, at the pre-trial stage, is intended not only to ensure judicial oversight over the observance of rights and freedoms, but also to act as a guarantor of procedural balance between the parties. However, in practice, there is a tendency to interpret the role of the investigating judge in a formalistic manner when it comes to defence-initiated motions, which effectively undermines the defence counsel's ability to exercise their evidentiary powers. The absence of clear legislative provisions defining the duties of the investigating judge

in ensuring effective access to evidentiary information for the defence, the formalistic approach to assessing defence motions, and the procedural asymmetry between prosecution and defence create substantial barriers to the full realization of the right to defence in its substantive dimension. This situation necessitates a doctrinal reconsideration of the investigating judge's role as an active guarantor of evidentiary parity between the parties, and the development of a coherent conceptual and legal-practical approach to this institution.

Analysis of Recent Research and Publications. These works include, but are not limited to, those by Y. P. Alenina, O. R. Balatska, Yu. M. Hrosheva, I. V. Hloviuk, Ye. H. Kovalenko, O. P. Kuchynska, L. M. Loboyko, V. P. Shybilko, and others, whose contributions have helped shape the theoretical framework of evidentiary rights and the procedural status of the defence and the judiciary in criminal proceedings.

Aim of the Article. The aim of this article is to identify and substantiate the conceptual foundations of the investigating judge's role as a guarantor of the defence counsel's right to collect

evidence during the pre-trial stage of criminal proceedings. The study seeks to analyze the current legal framework and its practical application in Ukraine, to evaluate doctrinal approaches and judicial practices related to defence-initiated motions, and to propose directions for enhancing the procedural mechanisms that ensure equality of arms in the evidentiary process. Special attention is paid to the need for a doctrinal rethinking of the investigating judge's function not merely as a passive reviewer of procedural requests, but as an active safeguard of the adversarial process and the defence's access to evidence.

Presentation of the Main Material. In criminal proceedings based on the principles of adversariality and equality of procedural opportunities, the defence's right to collect evidence is one of the key guarantees of the right to a fair trial. This right implies not only the ability to challenge the prosecution's evidence but also the active participation in building an evidentiary base in favour of the accused.

According to paragraph 3 of Article 6 of the European Convention on Human Rights [2], every accused person has the right to an effective defence, which includes the ability to collect, present, and examine evidence on an equal footing with the prosecution. What matters here is not only the formal recognition of such rights in law but also the existence of effective procedures ensuring their realisation in practice.

Articles 22 and 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine [1] declare the equality of parties and provide for the possibility of evidence collection by both the prosecution and the defence. However, Ukrainian legal practice reveals serious difficulties in the implementation of these rights by the defence. The defence has no access to operational-search tools, coercive mechanisms for obtaining evidence, and often encounters non-cooperation

or reluctance from third parties and institutions when requesting necessary information.

In this context, it is important to distinguish between the initiation of procedural actions (e.g., filing motions for the interrogation of witnesses or for searches through the investigating judge) and independent evidence gathering (e.g., collecting documents, photographs, video recordings, written explanations, expert opinions). The former depends on the court's discretion, while the latter presupposes the autonomous procedural activity of the defence counsel. However, this distinction is often blurred in practice, which significantly narrows the actual scope of the right to defence. Therefore, establishing an effective mechanism for the defence to exercise its right to collect evidence requires both a rethinking of existing approaches in legal practice and legislative reinforcement of the defence counsel's role as a full-fledged evidentiary actor.

A review of the judicial practice of investigating judges in first-instance courts in recent years shows that, in most cases, when considering motions, applications, or complaints, they analyzed the evidence on which such procedural documents were based and also took into account objections submitted by the opposing party. This indicates the existence of a practice of actual examination of evidentiary material even within the framework of resolving procedural matters. At the same time, certain rulings contain no references to the examination of evidence, which is typically due to the failure of the initiating party to provide the necessary supporting materials [3; 4]. From the perspective of ensuring the right to defence, this trend has a dual significance. On the one hand, it confirms that investigating judges do not perform their functions in a merely formal manner but genuinely evaluate the materials submitted by the parties, reflecting the principle of adversariality.

On the other hand, situations in which the lack of an adequate evidentiary basis prevents the full consideration of motions highlight the responsibility of the defence to properly substantiate its requests or objections with appropriate documentation.

From the defence's standpoint, it is particularly important that in most cases, investigating judges do engage with the evidence supporting submitted motions, applications, or complaints. This demonstrates a tendency toward adherence to the principle of adversarial proceedings and the exercise of meaningful judicial oversight over the pre-trial investigation. However, the minority of cases in which the examination of evidence is not conducted raises concerns, as even a seemingly well-founded decision may fall short of the requirements of a fair trial if it lacks a thorough evidentiary assessment. For the defence, this underlines the critical need to carefully prepare materials for judicial review and to submit a complete and timely set of evidence to ensure the effective protection of the rights of the suspect or accused.

From the perspective of the defence, this empirical material holds particular importance. The high percentage of rulings that reference examined evidence indicates a genuine effort by investigating judges to uphold the principle of adversarial proceedings and to exercise meaningful judicial oversight over pre-trial investigations. At the same time, recurring instances of a formalistic approach to evidence assessment present risks to the effectiveness of the defence. This highlights the critical importance of the defence thoroughly preparing case materials and submitting a complete set of evidence to the court in a timely manner. Only through an active evidentiary position by defence counsel can the right of the suspect or accused to a fair trial be effectively safeguarded.

The existing practical difficulties in evidence gathering by the defence reveal a procedural imbalance between defence counsel and the prosecution, which possesses a significantly broader range of legal and factual tools. Under such conditions, ensuring justice in criminal proceedings requires not only the formal declaration of equality but also the creation of real mechanisms to implement it. In our view, one of the most effective ways to address this imbalance is to expand the procedural rights of the defence particularly by legislatively affirming the right of defence counsel to independently file motions with the court for temporary access to items and documents without the participation of the investigator or prosecutor, and by simplifying the procedures for involving experts and conducting independent expert examinations during the pre-trial stage. Overall, there is a need for institutional support for the defence, which could include the establishment of specialized evidence collection centers under bar associations or public human rights institutions, as well as the development of unified standards and procedural guidelines for conducting evidentiary activity by the defence. In addition, state authorities, enterprises, and institutions should be legally obligated to respond to defence counsel's requests, with the introduction of real legal liability for unjustified refusals or deliberate non-compliance. Furthermore, it is essential to revise the current approach to evaluating evidence collected by the defence. In practice, such evidence is often treated with skepticism by investigators or judges solely because it was not obtained by official investigative bodies. This tendency directly violates the principle of equality of arms and contradicts the case law of the European Court of Human Rights, which has repeatedly emphasized that evidence submitted by the defence must carry the same procedural weight as that of the prosecution, provided legal requirements are met.

Within the scope of the investigating judge's proceedings, not only evidence directly related to the elements of a criminal offense may be examined, but also other materials that are of significant importance for resolving specific procedural issues. Such evidence, although not directly connected to establishing the guilt or innocence of the person, may play a key role in making a well-reasoned interim decision.

For example, during the consideration of a motion to allow a suspect who is subject to a preventive measure in the form of personal recognizance (including the obligation not to leave the Kyiv region without the permission of the investigative body or the court) to travel, the investigating judge examined the original of an invitation to an expert meeting addressed to the suspect. Based on this document, the motion was granted [5]. In another case, when considering a motion to change the preventive measure, the judge took into account documents submitted by the defence, including an email from the suspect's mother requesting a visit and accompanying medical documentation. However, in this case, the motion was denied [6]. Although these documents are not related to the subject matter of the criminal prosecution and do not constitute evidence in the classical sense for proving the commission of a crime, they may directly or indirectly confirm the existence of circumstances relevant to a specific procedural decision. In such instances, they acquire the status of admissible evidence within the framework of the investigating judge's jurisdiction, once again highlighting the flexibility and multidimensionality of judicial evaluation at the pre-trial stage of criminal proceedings.

The scope of the investigating judge's powers regarding the examination, verification, and assessment of evidence as well as the legal

consequences of such procedural actions remains a matter of academic and practical debate. In particular, investigating judges of the High Anti-Corruption Court, in their rulings issued following the consideration of motions for the application or extension of preventive measures, consistently emphasize the limited nature of judicial evidence assessment at this stage of criminal proceedings. As noted in a number of decisions: "At this stage of criminal proceedings, the investigating judge must only assess whether the available information and examined evidence are sufficient to permit the possibility that the person in respect of whom the preventive measure is being considered may have committed the criminal offense of which they are suspected. The issue of assessing evidence in terms of its sufficiency and admissibility for determining a person's guilt or innocence in committing a specific crime falls exclusively within the competence of the court during the substantive review of the case" [7]. At the same time, the practice of the High Anti-Corruption Court demonstrates a tendency toward expanded analysis of evidentiary materials, even at this early stage. For example, in the reasoning sections of some rulings, investigating judges include dedicated blocks titled "On the Reasonableness of the Suspicion," in which they analyze materials gathered by the prosecution and also consider the arguments presented by the defence [8]. This suggests that, although the investigating judge does not formally determine the question of guilt, their assessment of evidence in practice influences the shaping of legal positions in the case and creates a precedent for preliminary judicial control over the reasonableness of suspicion.

Conclusions. The right of the defence to collect evidence in criminal proceedings, which are based on the principles of adversariality and equality of procedural opportunities, is one of

the key guarantees of a fair trial. This right must not remain merely a formal declaration in the law, but must be ensured through effective practical mechanisms for its implementation. Although the law provides for the possibility of collecting evidence by both the prosecution and the defence, in practice there exists a significant imbalance in procedural capabilities. Defence counsel is deprived of access to operational-search tools, lacks coercive mechanisms for obtaining information, and often encounters refusal to cooperate from third parties, which significantly complicates the performance of their procedural role. An analysis of the practice of first-instance courts shows that in the majority of cases, investigating judges, when considering motions, applications, or complaints, examine the evidence that supports such submissions, as well as objections from the opposing party. This demonstrates a genuine application of the adversarial principle, even at the preliminary procedural stage. At the same time, isolated cases in which rulings lack references to the examination of evidence are usually due to the failure of the party submitting the request to provide supporting materials. This highlights the necessity for the defence to carefully prepare its evidentiary base and promptly submit it for judicial review. Particular attention should be paid to the approach of investigating judges to evidence that does not directly relate to the substance of the accusation but is important for resolving specific procedural issues (e.g., the modification or relaxation of a preventive measure). Even documents that are not considered traditional forms of evidence (such as invitations, medical certificates, or letters) may be accepted by the court as admissible in the relevant context, provided they confirm circumstances relevant to the procedural decision. In view of the above, it can be concluded that the effective exercise of the defence's right

to collect evidence requires not only an active stance by defence counsel, but also legislative and institutional strengthening of their status as a full-fledged participant in the evidentiary process. This includes simplifying procedures for filing motions with the court, enabling independent expert examinations, ensuring appropriate responses to defence requests, and reviewing the approach to evaluating evidence submitted by the defence, which must be recognized as equal in procedural value to that of the prosecution, provided that legal requirements are met. Only under such conditions can true equality of the parties in criminal proceedings be achieved, and the individual's right to a fair trial guaranteed.

This article examines the procedural and conceptual role of the investigating judge as a guarantor of the defence counsel's right to collect evidence during criminal proceedings. The study is grounded in the premise that the implementation of the adversarial principle, enshrined in Ukrainian criminal procedural legislation and international legal standards, requires not only formal recognition of the parties' equal rights, but also the creation of real mechanisms for their enforcement. Although the Criminal Procedure Code of Ukraine grants the defence the right to gather evidence and initiate certain procedural actions, in practice this right is significantly limited by institutional dependencies, procedural barriers, and judicial formalism. Special attention is given to Article 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulates the defence's ability to request the performance of investigative or procedural actions through the investigating judge. The author highlights the gap between the formal legal framework and its application in practice, particularly the passive

role often played by investigating judges when considering defence motions. As a result, the defence's evidentiary function is frequently reduced to an auxiliary status, despite the legal principle of equality of arms. The article analyzes the criteria used by investigating judges in deciding whether to grant such motions, including the relevance, admissibility, and sufficiency of the proposed evidence. It also explores judicial tendencies toward rejecting defence motions on overly technical or procedural grounds, which undermines the adversarial nature of the proceedings and the right to an effective defence. The author argues that the investigating judge should not serve merely as a formal reviewer of requests but must act as an active procedural safeguard, ensuring that the defence has meaningful access to the tools and information necessary to build its evidentiary position. To this end, the article proposes conceptual and procedural improvements, including clearer legislative provisions regarding the obligations of the investigating judge to facilitate evidentiary equality, better training for judges on defence rights, and enhanced judicial oversight over the fairness of the pre-trial phase. Ultimately, strengthening the functional role of the investigating judge as a guarantor of the defence's right to collect evidence is essential for the development of a fair, balanced, and human-rights-oriented criminal justice system in Ukraine.

Key words: Criminal proceedings, defense side, evidence gathering, theoretical foundations, legal bases, adversarial principle, equality of arms, right to defense, admissibility of evidence, procedural powers, implementation challenges, comparative legal analysis, legislative improvement, criminal procedural law.

Андрєєв І. Слідчий суддя як гарант права захисника на збирання доказів: концептуальні підходи та правозастосовна практика

У статті досліджується процесуальна та концептуальна роль слідчого судді як гаранта реалізації права захисника на збирання доказів у межах кримінального провадження. Основна увага зосереджена на тому, що впровадження принципу змагальності, закріпленого у кримінальному процесуальному законодавстві України та міжнародних правових стандартах, потребує не лише формального визнання рівності сторін, а й створення реальних механізмів для її забезпечення. Попри те, що Кримінальний процесуальний кодекс України надає стороні захисту право на збирання доказів і ініціювання певних процесуальних дій, на практиці це право суттєво обмежується інституційною залежністю, процесуальними бар'єрами та формалізмом у судовій практиці. Особливу увагу приділено аналізу положень статті 93 КПК України, яка регламентує можливість сторони захисту ініціювати проведення слідчих чи інших процесуальних дій через слідчого суддю. Автор акцентує на розриві між формальною нормативною базою та її фактичним застосуванням, зокрема на пасивній ролі, яку часто відіграють слідчі судді при розгляді клопотань сторони захисту. Унаслідок цього доказова діяльність захисника зводиться до допоміжної, хоча принцип змагальності вимагає рівноправного процесуального статусу. У статті проаналізовано критерії, які використовують слідчі судді для вирішення питання про задоволення клопотань, зокрема допустимість,

належність та обґрунтованість запропонованих доказів. Розглядається тенденція до відхилення клопотань захисту з формальних або надмірно процедурних підстав, що підриває як змагальний характер процесу, так і право на ефективний захист. Автор стверджує, що слідчий суддя не повинен обмежуватись формальним розглядом подань, а має виступати як активний процесуальний гарант, який забезпечує реальний доступ сторони захисту до доказової інформації та необхідних інструментів. У цьому контексті пропонуються концептуальні й процесуальні зміни: чітке законодавче визначення обов'язків слідчого судді щодо сприяння процесуальній рівності, підвищення рівня підготовки суддів щодо забезпечення прав сторони захисту та посилення судового контролю за справедливістю досудової фази. Зміцнення функціональної ролі слідчого судді як гаранта права захисника на збирання доказів розглядається як ключовий чинник у розвитку справедливого, збалансованого та орієнтованого на права людини кримінального судочинства в Україні.

Ключові слова: Кримінальне провадження, сторона захисту, збирання доказів, теоретичні засади, правові основи, принцип змагальності, рівність сторін, право на захист, допустимість доказів, процесуальні повноваження, проблеми реалізації, порівняльно-правовий аналіз, вдосконалення законодавства, кримінально-процесуальне право.

Bibliography:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Tex>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. № 005. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Tex
3. Ухвала слідчого судді Ленінського районного суду м. Миколаєва від 22 червня 2021 р. у справі № 489/3967/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9781317>
4. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 2 червня 2023 р. у справі № 757/20281/23-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11326709>
5. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 14 липня 2023 р. у справі № 991/6242/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11229386>
6. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 17 листопада 2023 р. у справі № 991/9862/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11509669>
7. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 30 червня 2020 р. у справі № 991/5278/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90166039>
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 19 жовтня 2020 р. у справі № 991/8588/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9234070>

Дата надходження статті: 07.07.2025

Дата прийняття статті: 28.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

D. Bakulin,

Attorney, PhD student

Odesa State University of Internal Affairs

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS OF POLICE USE OF FIREARMS: PROCEDURES AND GROUNDS

Problem Statement. The use of firearms by police officers is one of the most complex and most responsible elements of their official duties, directly affecting public safety and the level of public trust in the National Police of Ukraine. On the one hand, law enforcement officers must possess effective mechanisms to protect the life, health, and property of individuals from unlawful encroachments; on the other hand, the use of firearms is always associated with the risk of human rights violations and may lead to severe consequences. Ukrainian legislation, primarily the Law of Ukraine “On the National Police”, establishes the grounds, procedures, and conditions for the use of firearms. However, in practice, problems arise concerning their unambiguous interpretation and application in specific situations. A considerable number of service-related incidents, which later become the subject of judicial review or public debate, indicate the presence of regulatory gaps and the imperfection of mechanisms for controlling the lawfulness of police actions. This issue gains particular relevance under martial law, in conditions of increased crime rates and social tension. Police officers are often forced to make decisions on the use of firearms under time pressure and with limited information, which raises risks both for the officer and for society as a whole. Insufficient regulation of procedures for accountability in cases of unlawful firearm use also creates potential dangers of abuse

and undermines the effectiveness of institutional guarantees of legality. Therefore, the problem of the procedure and grounds for the use of firearms in the activities of police officers in Ukraine requires a comprehensive administrative-legal study aimed at clarifying the specifics of the existing regulatory framework, identifying its shortcomings, and formulating proposals for its improvement in order to achieve an optimal balance between ensuring public safety and guaranteeing citizens’ rights.

Analysis of Recent Research and Publications. At the general theoretical level, the administrative and legal foundations of police activity, the mechanisms of state coercion, and the maintenance of public security have been the subject of scholarly attention by a wide range of Ukrainian researchers. In particular, the works of V. Averyanov, S. Banakh, V. Bevzenko, A. Denysova, S. Vitvitskyi, S. Honcharuk, I. Holosnichenko, S. Hrechaniuk, V. Harashchuk, T. Drakokhrust, O. Korniienko, V. Puzyrnyi, O. Senatorova, V. Tulinov, K. Chyshko, Kh. Yarmaki, and others deserve particular attention. The academic contributions of these scholars address a broad spectrum of issues related to the administrative activities of law enforcement agencies, the legal status of the police, the principles of legality in the sphere of public administration, and the protection of human rights and freedoms in the course of applying coercive measures. The achievements of domestic administrative law scholarship

have laid a strong theoretical and methodological foundation for the study of the police's administrative activities and their interaction with society. However, despite the extensive research into various dimensions of administrative law, the problem of the use of firearms by police officers in the exercise of their official duties has not received sufficiently comprehensive or systematic scientific elaboration. Most existing studies focus on general questions of the legitimacy of coercion, the principles of proportionality, or the police's functional role in ensuring public order, yet they do not thoroughly explore the practical and legal aspects of firearm use. In particular, insufficient scholarly attention has been paid to the clarity and consistency of national legislation regulating the grounds, procedures, and conditions for the use of firearms, as well as to the development of effective procedural safeguards aimed at preventing abuses and ensuring accountability. The problem becomes even more acute in the context of the practice of Ukrainian courts, where ambiguous or inconsistent interpretations of legal norms often complicate the evaluation of the lawfulness of police actions. Moreover, while some scholars have analyzed international standards of human rights protection in the application of coercive measures, the question of harmonizing Ukrainian legislation with the case law of the European Court of Human Rights in the area of firearm use remains largely unexplored. The lack of systematic research on institutional mechanisms for monitoring and controlling the legality of police firearm use creates an additional research gap, particularly in light of the need to strengthen public trust in the police and guarantee transparency of their activities. Without diminishing the significance of the contributions of respected scholars, it should be emphasized that in the current security context-marked by armed aggression

against Ukraine, the growth of hybrid threats, and the intensification of internal security challenges – the problem of legal regulation and institutional support for the use of firearms by National Police officers acquires special relevance. It requires in-depth theoretical elaboration, critical analysis of enforcement practice, and the formulation of scientifically grounded proposals for improving the administrative and legal framework. Only through such a comprehensive approach can an optimal balance be achieved between the necessity of ensuring public safety and the imperative of safeguarding fundamental human rights and freedoms.

Aim of the Article. The aim of the article is to conduct a comprehensive and in-depth study of the administrative and legal aspects of the use of firearms by officers of the National Police of Ukraine in the performance of their official duties. This involves not only analyzing the current legal acts regulating the procedure, grounds, and conditions for the use of firearms, but also examining their compliance with the modern needs of ensuring public safety and maintaining law and order. Special attention is given to identifying legal gaps and contradictions that complicate the effective practical application of administrative and legal mechanisms, as well as analyzing the balance between the public interests of the state in the field of security and the imperative of strict observance of human rights and freedoms. In this context, the purpose of the study also consists in the theoretical justification of the limits of lawful use of firearms by police officers, determining the extent of their legal liability, and outlining the procedural guarantees for the protection of citizens' rights. The implementation of this purpose presupposes a deeper understanding of the practice of using firearms in conditions of heightened security risks caused by both internal and external challenges. At the same time, emphasis is placed on the need

to improve administrative and legal regulatory mechanisms in this area, which should contribute to raising the level of legality, transparency, and efficiency of the activities of the National Police, as well as strengthening public trust in its law enforcement actions.

Presentation of the Main Material. The analysis of administrative and legal aspects of the use of firearms by officers of the National Police of Ukraine requires a comprehensive study that encompasses both the legal framework and the practice of its implementation in law enforcement activities. The legal regulation of this issue is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On the National Police”[1], as well as a number of subordinate acts that define the procedure, grounds, and conditions for the use of firearms. In particular, the legislator clearly outlines the cases in which a police officer is entitled to resort to the use of firearms, while at the same time establishing strict restrictions aimed at preventing abuse and ensuring the protection of the rights and freedoms of citizens. A distinctive feature of administrative and legal regulation is the establishment of a balance between the interests of the state in maintaining public order and the need to preserve human rights as the highest social value. The legislator defines both the general principles of firearms use and the specific procedures related to the documentation of its use, the conduct of internal investigations, and the reporting to competent authorities. Such an approach reflects the general trend of administrative law development, aimed at creating transparent mechanisms for monitoring the activities of law enforcement bodies.

In practice, the use of firearms by police officers appears to be a complex process requiring not only legal but also ethical assessment. Circumstances

that pose a threat to the life or health of police officers themselves or third parties demand instant decision-making. In this regard, issues of proper professional training of personnel, the development of clear action algorithms in crisis situations, and ensuring a sufficient level of legal awareness are of particular importance. A lack of these components may result in an excess of authority, unlawful use of force, or violations of fundamental human rights, which, in turn, may lead to disciplinary as well as judicial responsibility.

The administrative and legal aspect also covers issues of control and supervision over compliance by police officers with the procedures established by law. An important instrument here is the conduct of internal service investigations, the purpose of which is to verify the legality and justification of the use of firearms. Moreover, national legislation requires informing the prosecutor’s office in cases of injury or death resulting from the use of firearms, which serves as an additional guarantee of legal oversight. In this context, the issue of the effectiveness of institutional oversight mechanisms remains relevant, as they are intended not only to record violations but also to prevent their occurrence.

At the same time, several problems should be noted. These include the absence of clear procedures for documenting certain cases of firearms use, insufficient detail regarding the criteria of proportionality and necessity, and the need for further improvement of police training practices. To some extent, this results in inconsistent application of administrative and legal norms in practice, which may lead to different interpretations and law enforcement conflicts. Therefore, it is important not only to improve the legal framework but also to ensure systematic monitoring of practice, which will contribute to the formation of unified standards for police activities in the sphere of firearms use. Thus, the procedure, grounds, and

conditions for the use of firearms by police officers of Ukraine represent a complex system of administrative and legal norms and practical mechanisms for their implementation. They are designed to ensure the lawfulness of law enforcement actions, protect public safety, and, at the same time, guarantee the observance of citizens' rights and freedoms. Improving this system should become an important direction for the development of domestic administrative law, responding to modern challenges and enhancing the effectiveness and transparency of the activities of the National Police of Ukraine.

Among the key sources of national legislation governing the use of firearms by police officers, particular importance should be given to the Law of Ukraine On the National Police and the Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine № 70 of February 1, 2016, On Approval of the Instruction on Safety Measures when Handling Weapons [2]. An analysis of these normative acts demonstrates that the use of force by police officers must be proportionate, correspond to the necessity of its application in specific circumstances, and remain strictly within the limits of reasonable necessity aimed at preventing the commission of a criminal offense, ensuring lawful detention, or assisting in the enforcement of law in relation to offenders or suspects. Any excessive or disproportionate use of force is considered unlawful and impermissible. According to the Instruction on Safety Measures when Handling Weapons, firearms may only be issued to a police officer who has taken the Oath of Allegiance to the Ukrainian people, completed education in an appropriate institution and/or undergone initial professional training, and has been assigned for further service. Moreover, the officer must successfully pass examinations on the material structure of the weapon, the procedure and rules governing its use, as well as safety requirements when

handling it, and must demonstrate proficiency through firearms training and shooting exercises [2].

Legislation provides that in exceptional circumstances a police officer may resort to the use of firearms in the following situations: to repel an attack on a police officer or members of their family when there is a threat to their life or health; to protect individuals from an assault that endangers their life or health; to release hostages or persons unlawfully deprived of liberty; to repel an attack on protected facilities, convoys, residential or non-residential premises, as well as to liberate such objects if they have been unlawfully seized; to detain an individual caught in the act of committing a grave or especially grave crime who attempts to flee; to detain a person who resists with weapons, attempts to escape from custody, or an armed individual who threatens to use weapons or other objects dangerous to life and health; to stop a vehicle by disabling it if the driver's actions create a threat to the life or health of individuals or police officers; and to forcibly terminate the flight of an unmanned aerial vehicle if there are reasonable grounds to believe that it is being used for unlawful purposes or poses a threat to life and health.

At the same time, the law strictly stipulates that firearm may be used only after a police officer has issued a clear warning demanding the cessation of unlawful actions and informing of the intention to employ weapons. Nonetheless, the law provides for a number of circumstances in which firearms may be used without prior warning, including when a detainee attempts to approach or touch an officer's weapon contrary to the officer's instructions; during an armed assault or a sudden attack carried out with the use of military equipment, vehicles, or other means threatening the life or health of people; in cases where a person detained or arrested

for committing a grave or especially grave crime attempts to escape using a vehicle; when an individual offers armed resistance; or in order to prevent an attempt to seize a firearm [1].

In order to ensure a proper and unambiguous understanding by police officers of the legislative grounds, procedures, and conditions for the use of firearms, it is deemed necessary to introduce amendments to the Law of Ukraine on the National Police. These amendments should, first of all, provide for the introduction of clear and consistent definitions of the terms “use of firearms” (Article 46), “employment of firearms” (Part 13 of Article 46), “bringing a weapon to readiness” (Part 11 of Article 46), “unlawful actions” (Part 2 of Article 42, Part 5 of Article 46), as well as “armed resistance” and “armed assault” (Articles 42, 43, 45, 46). It is also appropriate to exclude from Part 10 of Article 46 the term “active use of firearms”, since its legal content is not properly defined and may give rise to ambiguity in practice. Article 46 should further regulate the circumstances under which a police officer is obliged to perform a warning shot prior to employing firearms, as well as clearly determine the cases in which police officers may be authorized to use short-barreled rifled firearms, rifles, shotguns, or automatic weapons. In addition, Article 46 should contain a definitive list of types of ammunition permitted and prohibited for use, as well as establish the anatomical areas of the human body at which police officers are strictly prohibited from directing firearm use. The same Article should also distinguish the circumstances in which police officers may employ firearms with the purpose of non-lethal or lethal impact on a person. Moreover, it is expedient to impose in Article 46 an obligation on police officers to promptly inform close relatives, family members, or other persons chosen by the individual against whom firearms have been used, and to establish the duty

of the bodies and units of the National Police of Ukraine to provide legal and psychological assistance to police officers in cases where firearm use has entailed fatal or serious consequences. Finally, Part 13 of Article 46 should be supplemented with a provision that signaling an alarm or calling for reinforcements with the use of firearms may be carried out exclusively through firing a shot in a safe direction.

Thus, the analysis of the administrative and legal foundations of the use of firearms by police officers demonstrates the existence of significant gaps in legal regulation, which require clear consolidation at the level of the Law of Ukraine “On the National Police”. In particular, this concerns the absence of established definitions, contradictory wording of certain provisions, and insufficient specification of the legal grounds for the use of firearms. These shortcomings create conditions for ambiguous interpretation of the law, which, in turn, may lead to legal uncertainty in the practical activities of police officers. Therefore, the proposed amendments to the legislation should be aimed at establishing a unified approach to the definition of legal categories, procedures, and conditions for the use of firearms, while simultaneously ensuring a balance between the protection of public security and the guarantees of human rights and freedoms.

Accordingly, the foregoing makes it possible to state that the majority of law enforcement personnel neither in statutes nor in other regulations, instructions, or guidelines have a legally established form of warning regarding the intent to use firearms. As for the application of other coercive measures, the form of a warning shout during their use is completely absent in the current legislation, both for police officers and other law enforcement officials. Consequently, the range of verbal formulations employed by officers is extremely diverse. Moreover,

in 4.7 % of cases (according to survey data), law enforcement officers even before the reform resorted to the use of obscene language [3, p. 120]. Surveys of law enforcement units also revealed that in every third case of applying firearms, special means, or physical force, personnel acted without issuing a prior warning, even though such a requirement was expressly stipulated by law.

It should also be noted that the Law "On the National Police", Part 3 of Article 18 of the Law "On Pre-trial Detention", as well as the Rules on the Use of Special Means by Servicemen of the National Guard in the Course of Performing Service Tasks, contain provisions stipulating that in cases where the use of force or firearms cannot be avoided, the possibility of causing injuries and harm must be minimized both for offenders and for third parties. At the same time, statistical data indicate that only 13.7 % of the surveyed population stated that they are aware of the rights of law enforcement agencies concerning the use of coercive measures [4, p. 211]. This demonstrates the insufficient level of legal awareness among citizens and confirms the necessity for systemic explanatory work.

Therefore, a timely and properly articulated warning about the intention to apply administrative preventive measures or special means can not only stop an ongoing offense but also prevent its occurrence, thereby minimizing potential harm [5, p. 199]. In this regard, it is reasonable to support the view that a warning of the intention to use coercive measures by law enforcement agencies performs three key functions, which are confirmed by the analysis of both national and international legal acts, namely: preventive, representative, and informative [6, p. 48].

Summarizing the above, it can be concluded that a warning about the intention to use force by law

enforcement agencies is not only a form of implementing the principle of minimizing harm but also serves as a specific administrative instrument of a preventive nature, aimed at terminating unlawful behavior even before the actual application of coercive measures. It is precisely in this context that the position reflected in specialized administrative-legal literature becomes relevant, where it is emphasized that among the measures of administrative restraint employed by law enforcement bodies, there is also such a form as an indication to the offender of the unlawfulness of their actions and the demand for their immediate cessation [7, p. 192]. In such a case, a warning about the intention to use force performs the function of a preventive measure, since through a command or address, a police officer or a serviceman responsible for maintaining public order (either individually or while directing an operation), acting on behalf of the state and vested with authoritative powers, issues a binding order to cease the offense.

Thus, in this situation, the warning may be regarded as a form of oral administrative act, the essence of which lies in the demand to terminate unlawful actions, while its legal purpose is to ensure the immediate restoration of public order and to prevent the application of more severe coercive measures [8, p. 191].

Thus, a warning about the intention to use force or other coercive measures by law enforcement officers should be regarded not merely as a technical or procedural step, but as a comprehensive administrative-legal instrument that combines preventive, regulatory, and rights-protecting functions. It performs the role of an oral administrative act aimed at the immediate cessation of an offense and the preservation of public order, while at the same time ensuring a balance between the interests of the state and the necessity of safeguarding human rights and freedoms. This interpretation

emphasizes the significance of the warning as an independent element within the system of administrative enforcement measures, capable of minimizing the need for more severe forms of coercion.

Conclusions. The conducted analysis of the administrative and legal aspects of the use of firearms by police officers of the National Police of Ukraine confirms that this issue represents one of the most sensitive areas of state coercion, directly linked to the protection of life, health, liberty, and security of individuals. The study shows that Ukrainian legislation, primarily the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine On the National Police, and subordinate acts, provides a general framework regulating the procedure, grounds, and conditions for the lawful use of firearms. However, this framework still contains a number of conceptual gaps, ambiguous formulations, and insufficiently specified provisions that create difficulties in practice and open the way to legal uncertainty and enforcement conflicts. An important finding is that warnings about the intention to use firearms or other coercive measures should not be treated as merely technical elements of police action but rather as integral administrative-legal instruments that combine preventive, regulatory, and protective functions. Their proper application minimizes the risks of unlawful harm, ensures transparency of police actions, and strengthens public trust in law enforcement bodies. At the same time, survey data and analysis of enforcement practice reveal that in many cases such warnings are absent or inconsistent, which undermines the principles of legality and proportionality. The results of the study allow us to conclude that further improvement of the administrative and legal regulation of firearm use requires: the introduction of precise definitions of key legal categories in the Law of Ukraine On the National Police;

the establishment of uniform standards for the procedure and documentation of firearm use; the clear specification of proportionality criteria and conditions under which firearms may be used with lethal or non-lethal effect; strengthening of internal and external oversight mechanisms; and raising the level of professional and legal training of police officers. Ultimately, the proper development of this system should ensure a balance between the state's duty to maintain public security and its obligation to guarantee the rights and freedoms of citizens. By consolidating a transparent, consistent, and human rights-oriented legal framework, Ukraine can strengthen the legitimacy of police powers, reduce risks of abuse, and enhance public confidence in law enforcement institutions.

The article provides a comprehensive analysis of the administrative and legal aspects of the use of firearms by officers of the National Police of Ukraine. It emphasizes that this issue belongs to one of the most complex and socially significant areas of law enforcement activity, as it directly concerns the state's exclusive right to legitimate use of force. It is noted that the legality of firearm use is determined not only by the formal compliance with legislative requirements but also by ensuring a balance between the objectives of maintaining public security and the guarantees of protecting human rights and freedoms. The Law of Ukraine "On the National Police" and subordinate regulations establish the general framework governing the procedure, grounds, and conditions for the use of firearms; however, their practical implementation faces a number of difficulties. Among them are the ambiguity of certain provisions, the absence of uniform approaches to determining proportionality of actions, and insufficient specification of conditions for firearm use in various

legal situations. This creates risks of legal uncertainty and complicates the assessment of the lawfulness of police behavior by both law enforcement authorities and the courts. Special attention is given to the warning of the intention to use firearms, which is interpreted not only as a technical element of police actions but also as a full-fledged administrative and legal instrument with a preventive function aimed at stopping the offense without causing harm. In this context, the warning is viewed as an oral administrative act, binding on the offender, which ensures the exercise of police powers on behalf of the state. The article argues that to improve the effectiveness of law enforcement in the field of firearm use, it is necessary to enhance legislative provisions, introduce unified standards for documenting firearm incidents, develop clear criteria of proportionality, and strengthen internal and external control mechanisms over police actions. At the same time, raising the professional training level of National Police officers, both in legal knowledge and practical firearm skills, is identified as a key condition for compliance with the principles of legality, proportionality, and humanity.

Key words: administrative and legal support, citizens' security, use of weapons, human rights guarantee, institutional mechanisms, legality, National Police of Ukraine, public safety, law enforcement, human rights, use of firearms, police powers, law enforcement management.

Бакулін Д. Порядок і підстави застосування вогнепальної зброї у діяльності поліцейських: адміністративно-правовий аспект

У статті здійснено комплексний аналіз адміністративно-правових аспектів застосування вогнепальної зброї працівниками

Національної поліції України. Наголошено, що дана проблематика належить до найбільш складних і водночас суспільно значущих сфер правоохоронної діяльності, оскільки безпосередньо стосується реалізації державою монопольного права на легітимне застосування сили. Зазначено, що правомірність використання вогнепальної зброї визначається не лише формальним дотриманням законодавчих вимог, а й забезпеченням балансу між завданнями охорони публічної безпеки та гарантіями дотримання прав і свобод людини. Закон України «Про Національну поліцію» та підзаконні акти закріплюють загальні положення, що регулюють порядок, підстави й умови застосування зброї, проте їх практична реалізація стикається з низкою труднощів. Серед них виокремлено нечіткість деяких норм, відсутність єдиних підходів до визначення пропорційності дій, недостатню конкретизацію умов використання зброї у різних правових ситуаціях. Це створює ризики правової невизначеності та ускладнює оцінку правомірності поведінки поліцейських як самими правоохоронними органами, так і судами. Окрему увагу приділено попередженню про намір застосування зброї, яке трактується не лише як технічний елемент поліцейських дій, а як повноцінний адміністративно-правовий інструмент, що має превентивний характер і спрямований на припинення правопорушення без заподіяння шкоди. У цьому контексті попередження розглядається як усний адміністративний акт, обов'язковий для виконання, який забезпечує реалізацію владних повноважень поліцейського від імені держави. У статті обґрунтовано, що для підвищення ефективності правозастосування у сфері використання вогнепальної зброї необхідним є вдосконалення

законодавчих норм, запровадження єдиних стандартів документування випадків застосування, розробка чітких критеріїв пропорційності, а також посилення системи внутрішнього і зовнішнього контролю за діями поліцейських. Водночас підвищення рівня професійної підготовки особового складу Національної поліції у сфері правових знань і практичних навичок застосування зброї розглядається як ключова умова дотримання принципів законності, пропорційності та гуманізму.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, безпека громадян, використання зброї, гарантії прав людини, інституційні механізми, законність, Національна поліція України, публічна безпека, правозастосування, права людини, застосування вогнепальної зброї, поліцейські повноваження, управління в правоохоронній сфері.

Bibliography:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
2. Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю : Наказ МВС від 1 лютого

2016 року № 70. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. 2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0250-16>

3. Комісаров О. Г., Бойко О. І. Теоретико-правова модель застосування заходів примусу Національною поліцією. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск. 2017. Ч. 2. С. 120–124.

4. Ковалів М. В. Переконавання та примус як загальні методи впливу в органах виконавчої влади. Науковий вісник ЛьвДУВС. № 1. 2015. С. 211–219.

5. Коба О. В. Заходи примусу під час військового стану, які може використовувати Національна гвардія України. Актуальні проблеми теорії та практики службово-бойової діяльності складових сектору безпеки та оборони в сучасних умовах : матеріали II Всеукр. наук. практ. конф. (м. Київ, 24 трав. 2024 р.). Київ : Київ. ін-т Нац. гвардії України, 2024. С. 53–55.

6. Логачев М. Г. Правові та психологічні аспекти застосування вогнепальної зброї персоналом поліції. Право і Безпека. 2017. № 4. С. 199–204.

7. Білик В. М., Братель С. Г., Братков С. І. та ін. Методичні рекомендації про дії працівників органів і підрозділів внутрішніх справ в типових та екстремальних ситуаціях. НАВС. 2013. 203 с.

8. Бандурка О. М. Принципи діяльності поліції (міліції) в поліцейському праві сучасних зарубіжних держав. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2009. № 2. С. 191–205.

Дата надходження статті: 19.08.2025

Дата прийняття статті: 29.08.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Д. Гнатюк,

аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МІСЦЯ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ЄС

Вступ. Цивільно-правові договори є основним інструментом регулювання суспільних відносин у сфері приватного права та становлять цілісну, внутрішньо узгоджену систему договірних відносин України. Вони характеризуються низкою конститутивних ознак, які дозволяють здійснювати їх наукову класифікацію за типовими критеріями. У цивілістичній доктрині традиційно виділяють поділ договорів на типи, види та підвиди (різновиди), що дає можливість системно аналізувати правову природу конкретних договорівних конструкцій.

До основних типів цивільно-правових договорів належать: договори про передавання майна у власність; договори, спрямовані на передавання майна у користування; договори, що регламентують підрядні відносини; договори про надання послуг (фактичних, юридичних, змішаних); договори, які опосередковують розрахунково-кредитні відносини; договори щодо використання об'єктів інтелектуальної власності та інші [1].

У межах першої групи – договорів про передавання майна у власність – цивільне законодавство України передбачає низку специфічних договірних моделей. Так, глава 54 ЦК України регламентує правові конструкції договорів купівлі-продажу, включаючи його різновиди: роздрібну купівлю-

продаж, договір поставки, контракт на заготівлю сільськогосподарської продукції, постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу, а також договір міни. Окремо глава 55 ЦК України закріплює норми про договори дарування та пожертви, які також належать до сфери правового регулювання відносин з передавання майна у власність [1].

Особливість правового механізму зазначених договорів полягає у тому, що кожен з них має власні конститутивні ознаки, які дозволяють чітко відмежовувати їх один від одного. Зокрема, ключовою відмінністю договору дарування від договору купівлі-продажу є його безоплатний характер. Дарувальник, діючи як власник майна, передає у власність іншій особі певне майно – рухоме чи нерухоме, майнові права, гроші або цінні папери – з метою покращення її майнового становища, не очікуючи при цьому виконання будь-якого зустрічного обов'язку від обдарованого. Якщо ж передача майна відбувається на умовах еквівалентності чи передбачає зустрічне виконання, договір втрачає ознаки дарування та не може вважатися таким у правовому сенсі.

Таким чином, класифікація цивільно-правових договорів у вітчизняній правовій системі має не лише теоретичне, а й практичне значення,

оскільки дозволяє більш чітко визначати обсяг прав та обов'язків сторін, а також забезпечує належне застосування норм матеріального права.

Виклад основного матеріалу.

У межах юридичних відносин, які реалізуються у формі договору, відбивається не лише волевиявлення його учасників, що ґрунтується на принципі автономії волі, але й економічна сутність цих відносин. Договір у сучасному цивільному та господарському обороті виконує функцію провідної правової форми, що забезпечує обмін матеріальними та нематеріальними благами між суб'єктами приватноправових відносин.

Завдяки своїй універсальності, оперативності та гнучкості договір виступає ефективним інструментом правового реагування на зміни ринкової кон'юнктури. Саме через договірні конструкції забезпечується безпосередній зв'язок між виробником і споживачем, що дозволяє адаптувати виробничий процес до актуальних суспільних потреб. У цьому контексті договір виконує не лише регулятивну, але й економічно-організаційну функцію, оскільки створює умови для задоволення попиту та формує пропозицію на ринку.

Отже, договірно-правова форма правовідносин є ключовим засобом забезпечення балансу між попитом і пропозицією. Вона сприяє гармонізації інтересів учасників ринкового обігу та наповнює ринок саме тими товарами, роботами чи послугами, які відповідають потребам споживачів. У такий спосіб договір виступає не лише правовим, але й соціально-економічним інструментом, що поєднує правове регулювання з економічними механізмами саморегуляції.

У сучасній цивілістичній доктрині термін «договір» доцільно аналізувати щонайменше у трьох взаємопов'язаних аспектах: як правочин, як правовідношення та як документ. Такий підхід зумовлений тим, що єдиний термін «договір» охоплює різні за своєю правовою природою явища: по-перше,

домовленість сторін, яка розглядається як різновид правочину; по-друге, правовідношення, що постає наслідком укладеної домовленості; по-третє, документальну форму існування відповідного правовідношення [2, с. 29].

Зміст домовленості полягає у взаємному волевиявленні сторін, яке виражене в юридичній дії – укладенні цивільно-правового договору. Зміст договірної правовідносини виявляється у комплексі суб'єктивних прав і обов'язків сторін, що виникають у результаті досягнення згоди щодо всіх істотних умов договору. Натомість зміст документа як форми договору полягає у фіксації на матеріальному носії відповідних положень, які відображають та закріплюють права й обов'язки його учасників.

Цивільно-правовий договір за своєю природою покликаний породжувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Оскільки дії як юридичні факти завжди мають вольовий характер і поділяються на правомірні та неправомірні, то договори в системі цивільного права належать до категорії правомірних вольових дій, які здійснюються фізичними та юридичними особами з метою встановлення, зміни чи припинення цивільних правовідносин.

У науковій літературі цивільно-правовий договір часто трактується як зобов'язальне правовідношення, врегульоване нормами цивільного законодавства, у межах якого сторони виступають носіями взаємних прав і обов'язків. Проте категорії «договір» та «договірне зобов'язання» не є тотожними. Зміст поняття «договірне зобов'язання» є ширшим, оскільки охоплює не лише договір як юридичний факт, але й інші підстави його виникнення. У цьому контексті договір виступає однією з юридичних підстав виникнення зобов'язання. Більше того, сторони можуть поставити момент виникнення зобов'язання у залежність від настання певного юридичного факту. Відтак,

договір як правочин і як юридичний факт може передувати зобов'язанню, визначаючи його підстави та умови.

У системі договорів, предметом регулювання яких є відносини з передання майна у власність, законодавець передбачає низку різновидів. Так, відповідно до положень глави 54 ЦК України регламентуються договори купівлі-продажу та їх підвиди: роздрібна купівля-продаж, постачання товарів, контрактация сільськогосподарської продукції, постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу, а також договір міни. Водночас глава 55 ЦК України врегульовує інші правові конструкції – договори дарування та пожертви, які так само спрямовані на врегулювання відносин з безпосереднього передання майна у власність іншої особи [1].

Аналіз правового механізму цих договорів свідчить про наявність у кожного з них власних конститутивних ознак. Основною відмінною рисою договору дарування порівняно з договорами купівлі-продажу є його безоплатний характер. Дарувальник, виступаючи власником майна, добровільно і безоплатно передає у власність іншій особі рухоме чи нерухоме майно, майнові права, грошові кошти або цінні папери з метою покращення її майнового стану. При цьому обдаровувана особа не зобов'язана виконувати будь-які зустрічні дії чи обов'язки, оскільки за наявності таких умов правочин втрачає ознаки дарування.

Наукова доктрина виокремлює й інші істотні ознаки договору дарування. Зокрема, необхідність наявності у дарувальника намірів (*voluntas*) передати конкретній особі визначене майно у власність та згоди цієї особи на його прийняття. При цьому важливо підкреслити, що намір дарувальника може існувати лише тоді, коли майно реально належить йому на праві власності. Абстрактні чи уявні наміри передати у дарунок те, чим

дарувальник не володіє (наприклад, природні об'єкти, небесні тіла чи інші недосяжні блага), не можуть породжувати юридичних наслідків.

З огляду на це, договір дарування в українському праві розглядається як реальний, а не консенсуальний правочин, що закріплено й у ст. 717 ЦК України. Якщо ж за договором дарувальник бере на себе обов'язок передати в майбутньому майно, якого на момент укладення договору ще не існує або яке йому не належить (наприклад, майбутній будинок, автомобіль чи інше майно), то така домовленість фактично трансформує правову природу договору. У цьому випадку обіцянка дарувальника стає програмуванням його майбутньої поведінки, а в обдаровуваній особи виникає право вимагати виконання цього обов'язку. Це суперечить природі дарування, яке за своєю суттю є актом добровільного і безумовного відчуження майна, а не встановленням зобов'язальних правовідносин [3].

Власник, реалізуючи свою волю, вирішує питання щодо розпорядження належним йому майном, визначає обсяг свого майнового стану та коло об'єктів, якими він може володіти, користуватися й розпоряджатися. Водночас він не може розпоряджатися тим, чого фактично не існує або що йому не належить. Тому договір дарування, який передбачає зобов'язання передати майно у майбутньому, насправді набуває рис консенсуальної угоди, що протиставляє безоплатній волі дарувальника право обдаровуваної особи на примусове виконання обіцянки. Подібна конструкція руйнує саму правову природу дарування, адже воно покликане ґрунтуватися виключно на добровільності та відсутності будь-якого зустрічного обов'язку.

Норми спадкового права визначають, що до складу спадщини входить виключно те майно, яким спадкодавець володів на праві власності протягом життя і яке реально існувало

на момент відкриття спадщини. Аналогічний підхід застосовується і до договору дарування: предметом дарунка може бути лише те майно, яким дарувальник наділений правом власності та має можливість розпоряджатися, а не гіпотетичні об'єкти, які він лише прагне набути, створити чи перетворити у майбутньому. Попереднє зобов'язання щодо дарування майна, яке ще не існує, не відповідає сутності дарування, адже суперечить принципу реальності цього правочину.

Разом із тим, чинне цивільне законодавство допускає укладення попереднього договору дарування (ст. 635 ЦК України). За його умовами дарувальник бере на себе обов'язок у визначений строк укласти основний договір на умовах, зафіксованих у попередньому. Водночас потенційна обдарована особа не втрачає права відмовитися від прийняття дарунка в момент укладення основного договору, що підкреслює диспозитивний характер таких відносин.

Щодо форми договору дарування, то відповідно до ст. 719 ЦК України він може укладатися як усно, так і письмово, зокрема в нотаріально посвідченій формі. Особливого значення набуває положення ч. 2 ст. 719 ЦК України, яке встановлює обов'язкову письмову форму з нотаріальним посвідченням для договорів дарування нерухомості. Це положення кореспондує з ч. 4 ст. 334 ЦК України, де закріплено, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають лише з моменту такої реєстрації. Подібна модель правового регулювання застосовується також у договорах ренти, довічного утримання та догляду відповідно до змін у ЦК України 2010 року (ст. 732, 745 ЦК України) [3].

Отже, договори дарування, що стосуються нерухомого майна, мають здійснюватися у письмовій нотаріально посвідченій формі з подальшою

державною реєстрацією, що забезпечує правову визначеність та захист учасників цивільних відносин.

Українська доктрина традиційно підкреслює безоплатність як ключову ознаку, що відмежовує дарування від купівлі-продажу. Попри легальне визначення, яке допускає як фактичну передачу, так і обіцянку передати майно в майбутньому, у науці обґрунтовується, що справжня природа дарування тягнє до реального правочину: предмет повинен існувати й належати дарувальнику на момент вчинення дії; інакше конструкція «обіцянки подарувати» схильє правочин до зобов'язальності й породжує у обдарованого право вимагати виконання – що суперечить безумовності та добровільності дарування. Отже, відмежування від купівлі-продажу спирається не лише на безоплатність, а й на момент і спосіб набуття: дар – це негайне, безквівалентне збільшення майнової сфери обдарованого [3].

У німецькому законодавстві (Bürgerliches Gesetzbuch §§ 516–534) дарування (Schenkung) – безоплатне надання майна. Важливе розрізнення: Обіцянка дарування (Schenkungsversprechen) є консенсуальною, але потребує нотаріальної форми (§ 518 I BGB). Якщо форма не додержана, виконання («ручне дарування», Handschenkung) лікує дефект форми (§ 518 II BGB) [4].

Практичний ефект: німецьке право визнає обидві моделі (консенсуальну – за умови форми, та реальну – через вручення). Передання «майбутнього» майна зазвичай потребує особливих конструкцій (наприклад, умовних правочинів або зобов'язання вчинити відчуження після набуття права). Відмежування від купівлі-продажу (§ 433 BGB) чітке: відсутність ціни та наявність donatio causa [4].

Наведемо ще декілька прикладів із правової загальної традиції Англії та Сполучених штатів Америки.

Отже, в англійському законодавстві обіцянка подарувати без consideration

неповозна, якщо не оформлена deed. Завершений дар вимагає donative intent, delivery, acceptance; можливі винятки на кшталт donatio mortis causa (умовний дар «на випадок смерті») з особливими вимогами до передання «домініону» над річчю. «Майбутнє» майно як дар зазвичай не передається, хіба через інші інструменти (траст, deed) [5].

У США загальне правило подібне: executory gift без consideration не підлягає примусовому виконанню; completed gift – дійсний за наявності наміру, вручення й прийняття. Подекуди promissory estoppel може «підтримати» обіцянку, якщо були розумні покладання й шкода, але це радше виняток політики справедливості, а не класична догматична модель дарування [6].

У контексті порівняльно-правового аналізу важливо зазначити, що інститут дарування посідає особливе місце у більшості європейських правових порядків, при цьому його відмежування від договору купівлі-продажу здійснюється насамперед за критерієм наявності чи відсутності зустрічного задоволення (еквівалентності).

Так, у німецькому цивільному праві (BGB, §§ 516–534) дарування (Schenkung) визначається як правочин, за яким одна сторона обіцяє передати іншій стороні майно без отримання зустрічної винагороди. Подібно до української традиції, основною ознакою є безоплатність, яка відрізняє договір дарування від договорів купівлі-продажу (§ 433 BGB), що передбачають обов'язок набувача сплатити ціну [4]. У французькому цивільному кодексі (Code civil, ст. 893–1100) дарування (donation) трактується як безповоротне відчуження майна на користь іншої особи без жодної компенсації, тоді як договір купівлі-продажу (vente) завжди передбачає зустрічний еквівалент у вигляді ціни [7].

У правових системах загального права (common law) – зокрема, в Англії та США – інститут дару-

вання (gift) також чітко розмежовується з купівлею-продажем: на відміну від останньої, gift не потребує consideration (зустрічного надання), а вимагає наявності donative intent (намір передати майно як дарунок) та delivery (фактичної передачі майна). Відсутність цих елементів тягне недійсність дарування [5; 6].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово торкався питань захисту права власності у контексті дарування та купівлі-продажу. Наприклад, у справах “Serkov v. Ukraine” (2011) [8] та “Velikovi and Others v. Bulgaria” (2007) [9]. Суд підкреслив, що незалежно від форми відчуження (дарування, купівля-продаж чи інші договори) право власності, набуто законним шляхом, підлягає захисту відповідно до ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10]. При цьому вирішальним є не назва договору, а його зміст: якщо передача майна фактично відбулася на безоплатній основі, вона має кваліфікуватися як дарування з відповідними правовими наслідками.

Таким чином, аналіз зарубіжних правових систем і практики ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що ключовим критерієм відмежування дарування від купівлі-продажу є саме еквівалентність чи безоплатність правочину. Універсальний підхід полягає у тому, що відсутність зустрічного обов'язку з боку обдарованого (набувача майна) є необхідною та визначальною ознакою договору дарування, незалежно від національних особливостей правової системи.

Ключові порівняльні висновки. По-перше, це критерій безоплатності/еквівалентності – універсальний. У всіх розглянутих системах саме відсутність зустрічного надання відмежовує дарування від купівлі-продажу.

По-друге, реальність vs консенсуальність. Континентальні системи (Німеччина, Польща, Франція)

допускають консенсуальну обіцянку дару, але жорстко формалізують її (нотаріат; письмова форма). Паралельно широко визнане «ручне» (реальне) дарування через фактичну передачу.

Загальне право не визнає позовності «голої» обіцянки дару без consideration/дееду; натомість завершене дарування (intent + delivery + acceptance) працює як реальний механізм.

Дарування «майбутнього» майна – обмежене або опосередковане. Переважно вимагає спеціальних інструментів (умовні правочини, трасти, deed/нотаріат), оскільки класичний дар передбачає наявний предмет і безпосереднє збільшення майна обдарованого.

І на кінець – захист набутого права vs ілюзія очікування. Порівняльно всі системи більш охоче захищають завершений дар (право власності вже перейшло) й далеко обережніші зі «сподіваннями» на майбутній дар без належної форми або фактичної передачі.

Висновки. Дослідження договору дарування як окремого інституту цивільного права дозволяє зробити низку концептуальних висновків. Передусім, договір дарування посідає особливе місце в системі цивільно-правових договорів України, будучи одним із базових правочинів, що забезпечують безоплатне передання майна у власність іншій особі. Його ключова конститутивна ознака – безоплатність – є визначальною для відмежування від договорів купівлі-продажу та інших еквівалентних правочинів.

Українська цивілістична доктрина та судова практика здебільшого тяжіють до розуміння договору дарування як реального правочину, що передбачає існування предмета дарування у власності дарувальника на момент укладення договору та фактичне передання майна. Обіцянка передати в майбутньому майно, яке не існує чи не належить

дарувальнику, трансформує правочин у консенсуальний та суперечить природі дарування, оскільки породжує у обдарованого право вимоги, що наближає такий договір до зобов'язальних моделей.

У сфері порівняльного права вбачається універсальна тенденція: у більшості європейських систем дарування визнається дійсним за умови відсутності зустрічного задоволення та належного дотримання форми. Континентальні правопорядки (Німеччина, Франція, Польща) допускають як реальну, так і консенсуальну модель дарування, але друга жорстко формалізується (письмова чи нотаріальна форма). У праві загальної традиції (Англія, США) ключовим є фактичне завершення дарування (наявність donative intent, delivery, acceptance), тоді як «голі обіцянки» дарування залишаються непозовними. Практика ЄСПЛ підтверджує, що незалежно від форми правочину право власності, набуто добросовісно, підлягає захисту згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції [10].

Таким чином, український підхід узгоджується з європейською традицією, проте потребує чіткішого нормативного визначення співвідношення реального та консенсуального дарування. Оптимальним видається закріплення реального характеру договору дарування як базового правила із можливістю укладення консенсуальних обіцянок дару лише у формі попереднього договору чи спеціально передбачених конструкцій. Це забезпечить баланс між свободою договору, принципом диспозитивності та необхідністю захисту прав сторін у договірних зобов'язаннях.

У статті досліджено правову природу договору дарування в системі цивільно-правових договорів України. Розкрито його основні конститутивні ознаки, зокрема ключову відмінність – безоплатний характер. Обґрунтовано

положення, згідно з яким договір дарування у національному законодавстві доцільно розглядати насамперед як реальний правочин, адже обіцянка подарувати майно, яке ще не існує або не належить дарувальнику, суперечить сутності цього інституту та наближає його до зобов'язальних договорів.

Особливу увагу приділено питанням форми договору дарування, зокрема вимогам щодо письмового посвідчення та державної реєстрації при передачі нерухомого майна. У статті проведено порівняльний аналіз регулювання інституту дарування у законодавстві Німеччини, Франції, Польщі, Англії та США. Встановлено, що в європейських континентальних системах визнається як реальна, так і консенсуальна модель дарування (за умови дотримання суворої форми), тоді як у праві *common law* обіцянка дарування без *consideration* є неповідною, а чинність дарування забезпечується наявністю наміру, вручення та прийняття. Практика ЄСПЛ підтверджує, що право власності, набуте внаслідок дарування, користується захистом на рівні Конвенції незалежно від форми правочину.

Зроблено висновок, що український підхід загалом корелює з європейською практикою, однак потребує уточнення правового статусу консенсуального дарування. Подальший розвиток законодавства має бути спрямований на посилення визначеності та захисту сторін у правовідносинах, пов'язаних із договором дарування.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, договір, договір дарування, система договорів, ЄС.

Hnatiuk D. The concept of a gift agreement and its place in the system of civil law agreements in

Ukrainian legislation and some EU countries

The article examines the legal nature of a gift agreement in the system of civil law contracts in Ukraine. Its main constitutive features are revealed, in particular, its key distinguishing feature – gratuitous nature. The provision stipulating that a gift agreement in national legislation should be regarded primarily as a real transaction is well-founded, since a promise to gift property that does not yet exist or does not belong to the donor contradicts the essence of this institution and brings it closer to binding agreements.

Particular attention is paid to the form of a gift agreement, in particular, the requirements for written certification and state registration when transferring immovable property. The article provides a comparative analysis of the regulation of the institution of gift-giving in the legislation of Germany, France, Poland, England, and the United States. It has been established that both the real and consensual models of gift-giving are recognized in European continental systems (subject to strict form requirements), while in common law, a promise of gift-giving without consideration is unenforceable, and the validity of gift-giving is ensured by the presence of intent, delivery, and acceptance. The ECHR practice confirms that property rights acquired as a result of a gift are protected under the Convention regardless of the transaction's form.

The author concludes that the Ukrainian approach largely aligns with European practice but requires clarification regarding the legal status of consensual gifts. Further development of legislation should be aimed at strengthening certainty and protection of parties in legal relations related to gift agreements.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, obligations, contractual obligations, agreement, gift agreement, contract system, EU.

Література:

1. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Зобов'язальне право України: підручник / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. Київ : Істина. 2011. 848 с.
3. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар : станом на 01 січн. 2023 р. / Харитонов Є. О., Харитонova О. І. та інші. за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитонova Є. О., канд. юрид. наук, доц. Калітенко О. М. Київ : Норма права. 2023. 1424 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29228>
4. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb>
5. The Civil Service code. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/civil-service-code/the-civil-service-code>

publications/civil-service-code/the-civil-service-code

6. United States Code. U.S. Code: Table Of Contents. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text>

7. LE CODE CIVIL DES FRANÇAIS. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721

8. Case of Serkov v. Ukraine. Application No. 39766/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105536>

9. Case of Velikovi and others v. Bulgaria Applications nos. 43278/98, 45437/99, 48014/99, 48380/99, 51362/99, 53367/99, 60036/00, 73465/01, and 194/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79790>

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Міжнародний документ. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Дата надходження статті: 07.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

М. Ілляшев,

аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО ІМУНІТЕТУ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Постановка проблеми. Вивчення інституту державного імунітету від цивільно-правової відповідальності є важливою складовою правового дослідження явища цивільної відповідальності Держави, що дозволяє визначити межі відповідальності Держави за шкоду, завдану її юридичними особами у цивільно-правових відносинах з іноземним елементом, а саме окреслити випадки, коли така не застосовується до Держави.

Інститут державного імунітету в контексті цивільно-правової відповідальності Держави є складним і багатограним правовим механізмом, застосування якого вимагає дотримання балансу між публічною (суверенні функції Держави) та приватно-правовою (права індивідів у цивільних правовідносинах) сферами. Так, Держава як носій суверенітету має бути захищеною від втручання в її публічну діяльність, зокрема з боку іноземних державних органів. Водночас, у сучасному правовому середовищі дедалі більшого значення набуває принцип функціонального імунітету, за яким Державу все ж можна притягнути до цивільної відповідальності, але лише за певну категорію дій. Подібні обставини породжують правову невизначеність та викликають дискусії серед науковців щодо обсягу цивільної відповідальності Держави та її меж.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен цивільно-правової відповідальності Держави досліджували такі вітчизняні вчені як Д. В. Кравчук, М. Лещинська-Вьончек, В. І. Ольшанченко, М. М. Хоменко, О. О. Боярський, І. С. Канзафарова, О. О. Первомайський, Н. Кузнецова та інші. Деяким аспектам інституту державного імунітету були присвячені роботи В. А. Ведькал, О. М. Гончаренко, Є. В. Попко, О. Т. Гіренка, О. Борщевської.

Однак попри велику кількість досліджень цивільної відповідальності Держави, питання її співвідношення та взаємодії з механізмом державного імунітету залишається майже нерозкритим, адже останній, зазвичай, розглядається в контексті міжнародного публічного права. Натомість, сучасна цивілістична наука потребує комплексного теоретичного та практичного підходу до вивчення ролі інституту державного імунітету та його впливу на межі й умови реалізації цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Мета дослідження полягає у встановленні особливостей застосування публічно-правового інституту державного імунітету в контексті відносин цивільно-правової відповідальності Держави.

Виклад основного матеріалу.

Принцип імунітету Держави від юрисдикції іноземного суду походить від концепції “*par in parem non habet imperium*” – рівний над рівним не має влади. У сучасному міжнародному праві така концепція відображається у принципі суверенної рівності Держав, який закріплений, серед іншого, у ст. 2 Статуту ООН [1]. Змістом цього принципу є те, що Держави визнаються юридично рівними, що унеможливорює національний суд однієї Держави притягнути іншу Державу до цивільної відповідальності за дії своїх органів, наслідком яких є завдання шкоди на території Держави суду. Оскільки державні імунітети є складовою суверенітету, такі слід тлумачити як прояви публічно-правової природи Держави, яка може втілюватись, зокрема, і у цивільних відносинах.

У науці загальноприйнятим є поділ імунітету на абсолютний та функціональний. Перший передбачає повний захист Держави від юрисдикції іноземних судів, охоплюючи судовий імунітет, імунітет від попереднього забезпечення позову та виконання судових рішень [2, с. 297]. За цим підходом Держава зберігає статус суверена у будь-якій сфері діяльності. Згідно з теорією функціонального (обмеженого) імунітету, Держава користується імунітетом лише тоді, коли виконує суверенні (публічні) функції (*acts de jure imperii*), але втрачає його, якщо діє як приватний суб'єкт у господарських чи цивільних правовідносинах (*acts de jure gestionis*) [2, с. 298].

Дотримання справедливого балансу між принципом імунітету Держави від цивільної відповідальності та самою концепцією притягнення Держави до цивільної відповідальності за шкоду, завдану її юридичними особами, є необхідною умовою не тільки для ефективного захисту прав та інтересів постраждалих осіб, а й для розвитку міждержавних

відносин. Саме тому, питання державного імунітету у цивільних справах має як цивільний, так і міжнародно-правовий аспект.

Якщо цивільно-правову відповідальність Держави розглядають як спосіб захисту порушених прав та інтересів індивідів та юридичних осіб, то механізм державного імунітету виконує функцію захисту інтересів саме Держави. У контексті цивільної відповідальності це означає те, що пред'явлення позову до іноземної Держави з метою її притягнення до відповідальності за шкоду, завдану її державними органами чи юридичними особами, є, за загальним правилом, неможливе. У такий спосіб принцип державного імунітету демонструє те, що цивільно-правова відповідальність Держави не є абсолютною категорією та має встановлені правові межі.

У зазначеному вище контексті цікаво дослідити співвідношення державного імунітету до принципу рівності сторін, який є основоположним у цивільних правовідносинах. Чи означає імунітет одного учасника цивільних відносин його «привілейоване» становище по відношенню до інших учасників, адже фізична чи юридична особа, на відміну від Держави, не наділена імунітетом від цивільної відповідальності.

У доктрині цивільного права рівність учасників цивільних правовідносин розглядають як однаковість юридичних властивостей правосуб'єктності. Це передбачає наявність горизонтальних відносин, у яких суб'єкти не перебувають у залежності, підпорядкованості по відношенню один до одного. Так, у правовідносинах цивільної відповідальності Держави за шкоду, завдану юридичними особами, що належать Державі, прослідковується принцип рівності, адже, надаючи згоду відшкодувати таку шкоду, Держава погоджується на рівні умови цивільної відповідальності з іншими учасниками цивільних відносин, які відбуваються в її юрисдикції.

Подібне обмеження публічно-правових функцій Держави є добровільним, закріплюється у нормах чинного законодавства країни, не впливає на суверенітет останньої та сягає корінням до концепції соціальної та правової Держави, згідно з якою Держава несе відповідальність за свої дії перед народом, захищає права і інтереси своїх громадян та осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Фактично, Держава за власною волею підпорядковує себе тим же правилам, механізмам та умовам цивільної відповідальності, що діють для її громадян та юридичних осіб приватного права. Такі механізми були створені її ж законодавцем в інтересах суспільства та на благо державного розвитку, що виключає будь-які економічні чи політичні ризики для Держави. Оскільки притягнення до цивільної відповідальності відбувається на рівні судових або інших державних органів, які діють іменем цієї Держави, порушення суверенітету не відбувається.

Питання притягнення Держави до цивільної відповідальності органами іноземної Держави виходить за межі площини цивільних відносин в одній юрисдикції і стосується міжнародних публічних прав Держав, які є суверенними утвореннями. Обставини, коли орган однієї Держави намагається притягнути до відповідальності іншу Державу зачіпають міжнародно-правові суверенні інтереси, які превалюють над останніми. У таких випадках Держави діють, перш за все, як носії суверенної влади, а вже потім – як учасники цивільних правовідносин. Тут принцип рівності учасників цивільних правовідносин поступається принципу рівності Держав як суб'єктів міжнародного права, що підтримується механізмом державного імунітету.

Із огляду на вказане вище, державний імунітет діє у площині «Держава-іноземна Держава» і не застосовується до випадків притягнення Держави до цивільної відповідальності

у межах її ж юрисдикції. Саме тому, на нашу думку, імунітет слід розглядати не як привілей у цивільних відносинах, а як механізм захисту суверенітету Держави у випадках, коли втручання судової влади іншої Держави може становити загрозу її незалежності та національним інтересам.

Яскравим прикладом ефективного співіснування публічних та приватних інтересів Держави є положення двосторонніх угод про сприяння та взаємний захист інвестицій, які свідчать про трансформацію доктрини абсолютного імунітету, оскільки передбачають можливість вирішення інвестиційних спорів між іноземним інвестором та Державою, яка приймає інвестицію, у міжнародному арбітражі. Такий механізм фактично означає відмову Держави від свого юрисдикційного імунітету у питанні залучення іноземних інвестицій, що є публічним за своїм характером і вимагає від Держави виконання публічно-правових, а отже суверенних, функцій. Прикладом є Угода між Урядом України та Урядом Держави Катар про сприяння та взаємний захист інвестицій, яка містить положення про передання спорів щодо інвестицій до міжнародного арбітражу, а також обов'язковість арбітражних рішень для обох сторін [3].

Слушно наголосити на тому, що державний імунітет може мати вибіркове предметне спрямування. Це означає, що за згодою Держави імунітет може поширюватись лише на певну категорію спорів, у той час, як інші спори у межах угоди, конвенції тощо Держава добровільно виключає з-під дії свого імунітету. Показовими у цьому питанні є положення Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між Державами та іноземними особами (1965), згідно з якими будь-яка Договірна Держава вправі у момент ратифікації, приєднання до або схвалення вказаної конвенції, а також в будь-який час після цього повідомити Міжнародний центр

по врегулюванню інвестиційних спорів про категорію чи категорії спорів, які підлягають або не підлягають його компетенції [4, ст. 25]. Керуючись цими умовами, у 2003 році Гватемала зробила повідомлення до зазначеної вище конвенції, яким виключила з-під юрисдикції Міжнародного центру по врегулюванню інвестиційних спорів категорію спорів щодо компенсаційних вимог до Держави про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройних конфліктів чи внутрішніх безпорядків [5].

Подібна «вибіркова» дія державного імунітету є необхідним інструментом для балансу суверенних та комерційних інтересів Держави. Збереження суверенітету залишається пріоритетом для Держави в ситуаціях, які стосуються національної безпеки, оборони або дипломатичних відносин.

Загальний підхід українського законодавства ґрунтується на доктрині абсолютного імунітету, однак наразі прослідковується тенденція до визнання концепції функціонального імунітету. Широкого вжитку в сучасних реаліях збройної агресії Російської Федерації проти України набуває концепція так званого «деліктного винятку», який передбачає, що Держава не має права посилається на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду, та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час знаходилась на території Держави суду.

Так, у постанові від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 Про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, Верховний Суд дійшов до висновку про те, що Російська Федерація не користується судовим імунітетом у категорії спорів про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі, її майну, здоров'ю, життю у результаті російської збройної агресії, посилаючись, серед іншого,

на концепцію «деліктного винятку» у міжнародному праві, для застосування якої необхідним є дотримання наступних умов: (1) територіальність дії/бездіяльності на території Держави суду; (2) присутність автора дії/бездіяльності (агента чи посадової особи іноземної Держави) у момент вчинення дії на території Держави суду; (3) можливість приписування дії/бездіяльності Державі; (4) відповідальність за дії/бездіяльності передбачена законодавством Держави суду; (5) завдання смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втрата; (6) наявність причинно-наслідкового зв'язку між дією/бездіяльністю і завданням смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втратою [6]. Верховний Суд узагальнив, що застосування «деліктного винятку» дозволяє українським судам розглядати будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й Росією.

У зазначеній справі Верховний Суд також підняв важливе питання, а саме: чи позбавляється Держава свого імунітету від цивільної відповідальності за шкоду, завдану своїми органами, внаслідок порушення нею основоположних принципів міжнародного права (норм *jus cogens*), до яких відносить і принцип суверенної рівності держав, що є основою для державного імунітету. У своїй постанові Верховний Суд дійшов висновку про те, що вчинивши агресію проти України, Російська Федерація порушила основоположні принципи міжнародного права та вийшла за межі свого суверенітету, а отже позбавляється державного імунітету, який є атрибутом суверенних прав. Фактично, проведена Верховним Судом паралель між принципами міжнародного права та державним імунітетом підтверджує те, що державний імунітет є похідним від основоположних принципів міжнародного права. Однак, чи призводить порушення останніх до позбавлення

державного імунітету, зокрема і від цивільної відповідальності? На мою думку, відповідь не є однозначною.

У межах цього питання, вбачаю за потрібне звернути увагу на позицію Міжнародного Суду ООН у вирішенні справи з подібними обставинами. Мова йде про справу Німеччина проти Італії, де Суд розглядав позов Німеччини щодо порушення Італією юрисдикційного імунітету Німеччини у зв'язку з розглядом італійськими судами позовів про відшкодування шкоди, завданої громадянам Італії злочинами Третього Рейху під час Другої світової війни, а також примусових заходів щодо майна Німеччини.

На свій захист Уряд Італії посилався на принцип «деліктного винятку», стверджуючи, що вчинення найтяжчих злочинів, завдання шкоди майну на території Держави суду позбавляє винну Державу імунітету, навіть якщо остання діяла у статусі *jure imperii* [7, п. 62]. У своєму рішенні від 03.02.2012 Міжнародний Суд ООН все ж підтримав позицію Німеччини, яка була протилежною, дійшовши до висновку, що позбавлення Держави імунітету у цивільних справах щодо відшкодування шкоди, завданої на території Держави суду збройними силами такої Держави чи будь-якими державними органами під час збройного конфлікту, не допускається [7, п.п. 78–79].

Разом з тим, Міжнародний Суд ООН підсумував, що згідно зі звичаєвим міжнародним правом, Держава не позбавляється юрисдикційного імунітету (автор – зокрема, і від цивільної відповідальності) за самим лише фактом скоєння такою Державою серйозних порушень міжнародного гуманітарного права чи міжнародного права прав людини та підкреслив, що правила про імунітет Держав є процесуальними за своєю суттю і обмежуються визначенням юрисдикції, а не правомірністю чи неправомірністю дій Держави з позиції міжнародного права. Саме тому, навіть у випадках серйозних порушень прав

людини, юрисдикційний імунітет Держави від цивільних позовів має зберігатися [7, п. 91].

Подібні висновки хоч і є суперечливими, але вони не повинні ігноруватись національними судами України і сторонами справи для побудови аргументації під час розгляду аналогічних справ.

Висновки. Таким чином, у сучасному міжнародному та національному правопорядку спостерігається стійка тенденція відступлення від доктрини абсолютного державного імунітету на користь функціонального підходу, який дозволяє притягнути Державу до цивільно-правової відповідальності за дії, що не мають суверенного характеру. Така еволюція відображає потребу у справедливому балансі між захистом державного суверенітету та ефективною реалізацією приватноправових вимог і створює необхідність формування узгоджених критеріїв для застосування функціонального імунітету як на рівні національного, так і міжнародного правового регулювання.

Стаття присвячена дослідженню інституту державного імунітету в контексті цивільно-правової відповідальності Держави за шкоду, завдану її юридичними особами. Автор розглядає основні аспекти цієї правової категорії, акцентуючи увагу на її еволюції, адже з розвитком міжнародної торгівлі, активною участю Держав у господарській діяльності та посиленням захисту прав людини в міжнародному праві виникла необхідність у перегляді традиційного підходу до імунітету Держави. Принцип абсолютного імунітету, який раніше домінував у праві, було доповнено концепцією обмеженого імунітету, яка набуває особливої актуальності, зокрема і в праві України.

Автор наголошує на тому, що питання державного імунітету

в цивільних справах має комплексний характер і потребує узгодження цивільно-правових та міжнародно-правових аспектів з метою забезпечення балансу між захистом суверенних прав Держави та цивільними правами постраждалих осіб.

У статті розглянуто умови, за яких державний імунітет може бути обмежений, зокрема, досліджено питання «деліктного винятку». Такий передбачає, що Держава не може посилається на імунітет від судового провадження в іноземній Державі (юрисдикційний імунітет), якщо її дії або бездіяльність спричинили шкоду особі (смерть, тілесні ушкодження) чи майну на території Держави суду.

Особлива увага приділяється тенденції до обмеження державного імунітету, зокрема в контексті міжнародних правопорушень і збройних конфліктів, таких як збройна агресія Російської Федерації проти України. Автор обґрунтовує необхідність перегляду та адаптації інституту державного імунітету в Україні відповідно до нових викликів міжнародного правопорядку та норм міжнародного права. Це є важливою передумовою для формування ефективних правових механізмів захисту прав особи в українському законодавстві.

Аналіз інституту державного імунітету від цивільної відповідальності, здійснений у межах цієї статті, має важливе значення для розвитку сучасної цивілістики, для забезпечення справедливого правового захисту осіб, які зазнали шкоди внаслідок дій державних органів та юридичних осіб, що належать Державі, а також балансу між суверенними правами Держави та її цивільно-правовими обов'язками.

Ключові слова: Держава, державний імунітет, цивільно-правова

відповідальність, юрисдикційний імунітет, деліктний виняток, суверенітет.

Ilyashev M. Features of state immunity concept in the context of the civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State

The article is devoted to the study of the institute of state immunity in the context of the civil liability of the State for damage caused by its legal entities. The author examines the main aspects of this legal category, focusing on its evolution. A need to revise the traditional approach to state immunity has evolved because of the development of international trade, active participation of States in economic activities and strengthening of human rights protection mechanisms in international law. The principle of absolute immunity, which previously dominated in the law, was supplemented by the concept of limited immunity, which is becoming particularly relevant, including in the law of Ukraine.

The author emphasises that the issue of state immunity in civil cases is complex and requires harmonisation of the aspects relating to the civil law and international law for the purposes of ensuring a balance between the protection of the sovereign rights of the State and the civil rights of the affected persons.

The article examines the conditions under which state immunity may be limited, in particular, the issue of the 'tort exception'. It provides that a State may not invoke immunity from judicial proceedings, commenced in a foreign State (jurisdictional immunity), if its actions or omissions have caused damage to a person (death, injury) or property in the territory of the forum State.

The article focuses on the trend towards limitation of state immunity, particularly in the context

of international crimes and armed conflicts, such as the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author substantiates the need to revise and adapt the institution of state immunity in Ukraine in line with the new challenges and tendencies of the international legal order and norms of the international law. This is an important prerequisite for the formation of effective legal mechanisms of protection of rights of private persons and legal entities under Ukrainian legislation.

The analysis of the institute of state immunity from the civil liability, outlined in this article, is important for the development of the modern civil studies, ensuring fair legal protection of persons who have suffered damage as a result of actions of state authorities and legal entities owned by the State as well as setting a balance between the sovereign rights of the State and its civil law obligations.

Key words: State, state immunity, civil liability, jurisdictional immunity, tort exception, sovereignty.

Література:

1. Charter of the United Nations. San Francisco : 26 June 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (accessed on 04 July 2025).
2. Ведькал В. А., Гадірлі Т. А. Імунітет Держави, його види та концепції

реалізації. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 9. С. 296–298.

3. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Урядом України та Урядом Держави Катар : міжнародний документ від 20.03.2018. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634_004-18#Text (дата звернення: 14.07.2025).

4. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами: міжнародний документ від 18.05.1965. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text (дата звернення: 14.07.2025).

5. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Contracting States and Measures taken by them for the purpose of the Convention dated 28 October 2022. URL: <https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/2022-Oct%2028-ICSID.ENG.pdf> (accessed on 04 July 2025).

6. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду. 14.04.2022. Справа № 308/9708/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 14.07.2025).

7. Judgment of the International Court of Justice in the case Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy; Greece intervening). 3 February 2012. I. C. J. Reports 2012. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> (accessed on 9 July 2025).

Дата надходження статті: 14.07.2025

Дата прийняття статті: 17.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

В. Кисельов,

аспірант кафедри цивільного, нотаріального
та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»,
суддя Пересипського районного суду

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВАХ ЩОДО ЗНИЩЕННЯ МАЙНА ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Актуальність теми. За даними Міністерства розвитку громад та територій України станом на 07 травня 2025 року в Реєстрі пошкодженого та знищеного майна зареєстровано 848 509 інформаційних повідомлень про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, поданих фізичними особами стосовно об'єктів житлової нерухомості [1], міністерством обліковується інформація про 146 837 пошкоджених об'єктів нерухомого майна, 52 324 знищених об'єктів нерухомого майна [2]. Вочевидь, такі відомості є фрагментарними і відображають лише кількість осіб, які мали можливість подати відповідні відомості, тоді як повний перелік знищеного або пошкодженого майна навряд чи може бути достеменно встановлений. Значна частина майна була знищена на окупованих територіях, а до вцілілого майна власники позбавлені доступу. «За таких обставин виникає законодавче питання щодо захисту порушеного права власності, отримання компенсації за пошкоджене чи зруйноване майно, відшкодування заподіяної шкоди. Однак не менш очевидним є складність цього питання, адже механізм захисту права власності у цьому випадку є вкрай проблемним

для реалізації» [3, с. 108]. Як зазначається, реалізації відповідних прав цілком можуть перешкоджати зовнішні фактори, властиві періоду воєнних дій на певних територіях або в країні загалом, «захист громадянських прав у умовах воєнного стану – це сукупність методів, прийомів та різних процесуальних дій, за допомогою яких здійснюється запобігання, припинення правопорушення або відновлення порушеного громадянського права особи, що може застосовуватися в умовах спеціальних заходів, що здійснюються державою, для припинення збройної агресії, забезпечення незалежності держави, її територіальної цілісності, що передбачають надання певній кількості суб'єктів владних повноважень щодо оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та порядку, захисту прав, свобод та законних інтересів» [4, с. 72]. Одним із таких механізмів є компенсаційний механізм відшкодування внаслідок знищення майна особи.

Постановка проблеми. У низці рішень Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд, Суд, ЄСПЛ) досліджував питання захисту права власності в умовах активних бойових дій, окупації (ключовими з яких є «Грузія проти Росії II» та «Україна проти Росії (щодо Криму)». Якщо раніше Суд у справі щодо Криму розглядав конвенційні

порушення в обставинах статичної окупації, а відтак визнав ефективний контроль Росії над окупованими територіями, то у справі «Грузія проти Росії II» за обставин активних бойових дій Суд не виявив ефективного контролю над територіями, а відтак і власної юрисдикції щодо розгляду справи в умовах збройного протистояння та бойових дій між ворожими військовими силами, які прагнуть встановити контроль над територією в контексті хаосу. Натомість рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії») кардинально змінює підхід, встановлюючи юрисдикцію Суду щодо порушень, допущених в активній стадії збройної агресії.

Метою дослідження є актуалізація стандарту захисту права власності в умовах активних бойових дій на підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із знищенням, експропріацією та незаконним припиненням права власності на окупованих територіях України, з метою визначення правових підходів до компенсації завданої шкоди, узагальнення умов допустимого втручання у право власності за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та формулювання рекомендацій щодо впровадження ефективного національного механізму відшкодування відповідно до стандартів міжнародного та європейського права.

Виклад основного матеріалу. В українському контексті підстави порушення конвенційного права на майно є набагато ширшими, нова форма збройної агресії на європейському континенті ще не зустрічалася впродовж існування Європейської конвенції та не знайшла відображення у практиці ЄСПЛ. Загарбницькі дії Росії та підконтрольних їй квазі-державних утворень не тільки призвели до формування численної кількості знищених об'єктів нерухомого майна, а й породили ситуацію правової

невизначеності прав на нерухоме майно, яке на окупованих територіях було знищено, різним чином відчужено або експропрійовано.

Питання експропріації майна ЄСПЛ почав розглядати ще в міждержавній справі «України проти Росії (щодо Криму)» (заяви № 20958/14 та 38334/18), у якій Суд встановив, що протягом розглянутого періоду існувала системна кампанія масштабної експропріації/націоналізації майна цивільних осіб та приватних підприємств у Криму, яка призвела до остаточної передачі права власності, а таке втручання становило позбавлення майна у значенні першого пункту статті Першого протоколу. Як вірно зазначає О. В. Даниленко, «внаслідок війни правова система України зазнала карколомної трансформації шляхом фрагментації на різні правопорядки, що почали діяти на її території: 1) правопорядок території активних бойових дій; 2) правопорядок окупованої території; 3) правопорядок держави України» [5, с. 67]. Однак не зважаючи на те, що оскаржуване втручання мало правову основу в законодавстві Російської Федерації, безпосередньо або через регуляторні акти місцевої влади Криму, як похідні від російського законодавства, російське законодавство не може розглядатися як «закон» у значенні Конвенції, і що будь-які окремі дії, що становлять оскаржувану практику, повинні розглядатися з посиланням на вимоги українського, а не російського, законодавства. На думку ЄСПЛ, навіть якщо не брати до уваги такий висновок, «російське законодавство» у цій сфері все одно не відповідало критерію якості закону з огляду на те, що відповідні нормативні акти зазнавали частих змін, які підривали правову визначеність та гарантії від свавілля, не містили критеріїв для націоналізації, вимог інформування власника майна та процедури оскарження, а приватне майно було націоналізовано без жодної

компенсації. З огляду на це, Суд вважає, що адміністративна практика експропріації без компенсації майна цивільних осіб та приватних підприємств порушувала ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [6].

Широкомасштабна військова агресія Російської Федерації призвела до необхідності нового відступу України від значної кількості статей Європейської конвенції: статей 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статей 1, 2 Першого протоколу, статті 2 Протоколу 4 до Конвенції, про що було повідомлено Раду Європи 28 лютого 2022 р., а в подальшому такі відступи продовжувались [7, с. 189, 191–193; 8]. Однак це не означає, що особа втрачає право на конвенційний захист: в будь-якому випадку відступ від зобов'язань за Конвенцією має бути суворо обумовлений гостротою кризи у державі.

Ключовим для України є рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, № 43800/14, № 28525/20, № 11055/22), яким сформульовано підходи до оцінки ситуацій щодо порушення конвенційних прав Росією у період з 11 травня 2014 року по 16 вересня 2022 року, коли держава-відповідач перестала бути Високою Договірною Стороною Конвенції [9]. Це одностороннє рішення (крім одного із несуттєвих питань) без жодної окремої думки, що є чітким сигналом про єдність Суду у питаннях збройної агресії Росії проти України. Як зазначає Ізабелла Різіні, це рішення «залишить тривалий слід у міжнародному праві та слугуватиме основоположним документом для історичного запису конфлікту на сході України» [10]. Оскільки справа має широку фактологічну та правову базу, а загальний контекст подій є загальновідомим, зосередимось на висновках ЄСПЛ щодо порушення права на мирне володіння майном за ст. 1 Першого протоколу.

Перш за все, Суд «відступив» від своєї попередньої практики щодо

застосування Конвенції в умовах активних бойових дій, у так званому «тумані війни». Хоча про це прямо і не зазначено, підхід, раніше висловлений у справі «Грузія проти Росії II», Судом не був застосований. Раніше Суд дотримувався позиції, що події в період активної фази бойових дій, не підпадають під юрисдикцію Російської Федерації, адже «у випадку військових операцій, включаючи, наприклад, збройні напади, бомбардування або обстріли, які здійснюються в ході міжнародного збройного конфлікту, взагалі не можна говорити про «ефективний контроль» над тим чи іншим районом. Сама реальність збройного протистояння і бойових дій між ворожими збройними силами, які прагнуть встановити контроль над місцевістю в умовах хаосу, означала, що жодного контролю над місцевістю не було. Це також виключало будь-яку форму «влади і контролю державного агента» над особами».

Натомість у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» з огляду на кричущий та безпрецедентний характер справи, Суд мав «переосмислити здійснення власної юрисдикції згідно зі статтею 32 щодо тлумачення та застосування Конвенції», та врахувавши, що більшість Договірних сторін прямо посилалися на «свою підтримку відповідальності за всі порушення міжнародного права», Суд не обмежував свій розгляд фактами порушень за винятком активних бойових дій, як у справі «Грузія проти Росії II», а встановив юрисдикцію Російської Федерації щодо осіб, які постраждали від її військових нападів. Суд також врахував, що цілями Росії було «не що інше, як знищення України як незалежної суверенної держави шляхом анексії української території та підпорядкування решти України російському впливу та контролю», цілі, які «повністю суперечать мирному проекту Ради Європи, заснованому на демократії, правах людини та верховенстві права». Як зазначила

Ж. Соммардал, «хоча Суд не в змозі скасувати російську агресію проти України, він прагнув поставити конвенційне право на правильний бік історії. Завдяки переглянутому підходу до юрисдикції та розширеному тлумаченню Конвенції у світлі МГП, ця справа є потужним сигналом і прецедентом на майбутнє. Ця справа є зразковим прикладом Суду в гармонійному застосуванні Конвенції як частини міжнародного публічного права» [11].

На відміну від обставин справи «Грузія проти Росії II», «масштабні, стратегічно сплановані військові атаки, скоєні російськими військами на суверенній території України між 2014 і 2022 роками, здійснені з навмисним наміром та безперечним наслідком встановлення влади та контролю, не маючи ефективного контролю, над територіями, інфраструктурою та людьми в Україні, повністю суперечать будь-якому поняттю хаосу». У цьому відношенні важливо, що більшість залучених до розгляду справи Високих Договірних Сторін у своїх заявах як треті сторони посилалися на підтримку відповідальності за всі порушення міжнародного права Російською Федерацією та на зусилля щодо притягнення Російської Федерації до відповідальності відповідно до чинних міжнародно-правових норм.

Практика Суду демонструє, що конкретні положення міжнародного гуманітарного права не замінюють гарантії Конвенції в ситуаціях збройного конфлікту. Швидше, вони використовуються як інструмент тлумачення при визначенні обсягу гарантій прав людини в таких ситуаціях. У контексті Конвенції немає жодних обставин, за яких міжнародне гуманітарне право застосовуватиметься до повного виключення гарантій прав людини, передбачених Конвенцією. Це логічно впливає з послідовної позиції Суду, що навіть у ситуаціях міжнародного збройного конфлікту гарантії, передбачені Конвенцією,

продовжують застосовуватися. Відтак, вилучення майна (як у формі експропріації, так і у формі грабежу і мародерства) мають розглядатися не тільки у світлі Конвенції, а й міжнародного гуманітарного права. І якщо згідно з міжнародним гуманітарним правом мародерство заборонено за будь-яких обставин, приватна власність не підлягає конфіскації, привласнення певного майна державою-окупантом допустиме за певних умов: окупаційна армія може заволодіти лише грошима, фондами та цінними паперами, які виключно є власністю держави, складами зброї, транспортними засобами, виробничими запасами та, загалом, всією рухомою власністю держави, що може бути використана для військових дій (ст. 46, 53 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі) [12]. Як зазначається, «Страсбурзький суд обрав цей новий підхід після «переосмислення» своєї інституційної ролі у світлі переломного моменту, яким стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну, моменту, який ставить під серйозний виклик європейській системі прав людини» [10].

Зокрема, судом наголошено, що лише окремі особи, групи осіб та юридичні особи, які кваліфікуються як «неурядові організації», можуть бути носіями прав за Конвенцією, а враховуючи специфічний характер Конвенції як договору з прав людини та нагадуючи, що навіть у міждержавних справах саме особа в першу чергу «страждає» від порушення Конвенції, Суд підтвердив, що держава або будь-яка юридична особа, яку слід розглядати як урядову організацію, не можуть бути носіями прав за Конвенцією. Відтак, юрисдикція не поширюється на вирішення питання про порушення прав на майно компанії енергетичної, залізничної, транспортної інфраструктури, медичних закладів тощо.

Протягом 2014–2022 років сепаратистами та російськими збройними силами провадилася системна кампанія масштабної експропріації, націоналізації, знищення та значної шкоди майну цивільного населення та приватних підприємств на окупованій території. Такі заходи становили втручання у мирне володіння майном у значенні першого пункту статті 1 Першого Протоколу. Щодо крадіжок та мародерства Суд зазначає, що мародерство заборонено за будь-яких обставин згідно з міжнародним гуманітарним правом. Таким чином, незалежно від будь-яких ймовірних правових підстав для таких дій, не можна стверджувати, з огляду на положення міжнародного гуманітарного права, що експропріація, здійснена російськими та контрольованими Росією збройними силами у формі мародерства для приватного користування, була здійснена в «умовах, передбачених законом», переслідувала законну мету в загальних інтересах або була розумно пропорційною цій меті.

Хоча міжнародне гуманітарне право дозволяє за суворих умов привласнення певного майна державою-окупантом, будь-які заходи, вжиті відповідно до міжнародного гуманітарного права, повинні бути предметом більш конкретних положень держави-окупанта, які відповідають вимозі «якості закону», властивій поняттю «законності». Щодо експропріації майна, здійсненої на основі офіційних документів, прийнятих де-факто владою «ДНР» та «ЛНР» та російською військовою адміністрацією на окупованій території, Суд зазначив, що Уряд-відповідач не надав як доказів офіційних документів та не надав жодних заяв щодо дійсності будь-яких таких заходів з точки зору міжнародного гуманітарного права, не вказав жодних допустимих за міжнародним гуманітарним правом підстав, що була здійснена або передбачена будь-яка виплата компенсації,

або що була запроваджена будь-яка процедура для реєстрації вжитих заходів щодо конфіскацій майна та забезпечення подальшої виплати компенсації, а акти «ДНР» та «ЛНР» не можуть вважатися такими, що становлять «закон» для цілей оцінки вимоги законності Судом.

В розумінні статті 53 Конвенції про захист цивільного населення під час війни знищення майна заборонено, окрім випадків, коли воно є абсолютно необхідним для військових операцій, а оскільки випадки знищення майна відбувалися на території, яка вже перебувала під ефективним контролем держави-відповідача, немає жодної очевидної причини, чому ці дії могли бути «абсолютно необхідними для військових операцій». У будь-якому випадку, докази свідчать про навмисне знищення приватного майна агентами держави-відповідача, тому визнає, що знищення майна не було здійснено в «умовах, передбачених законом» у значенні статті 1 Першого Протоколу до Конвенції.

Як у справі «України проти Росії (щодо Криму)», так і у справі «України та Нідерланди проти Росії», враховуючи характер багатьох виявлених порушень, Суд вважає, що питання призначення компенсації стосовно близько 9,5 тисяч індивідуальних заяв ще не готове до вирішення. Крім того, Суд вважає, що будь-яке майбутнє рішення, винесене стосовно Уряду-заявника України у цій справі відповідно до статті 41 Конвенції, повинно належним чином враховувати створення Реєстру збитків, який має стати першим компонентом майбутнього міжнародного механізму компенсації і буде створено окремим міжнародним документом у співпраці з Україною.

Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської

Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX визначаються правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна [13]. Компенсація за знищений об'єкт нерухомого майна надається шляхом: 1) надання грошових коштів; 2) фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості (у тому числі інвестування/фінансування його будівництва), земельної ділянки, на якій розташовано такий об'єкт, частки у праві власності на таке майно з використанням житлового сертифіката; 3) передачі у власність отримувачу компенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна.

Крім цього, Закон України від «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» 8 листопада 2023 р. № 3432-IX та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг» від 29 березня 2024 № 365 визначають механізм подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (далі – Реєстр збитків), створеного відповідно до Резолюції СМ/Res(2023)3 Комітету Міністрів Ради Європи «Про встановлення Розширеної часткової

угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» від 12 травня 2023 р. [14]. Однак в даному випадку мова йде лише про накопичення даних про завдані збитки, реєстрацію заяв з метою їх майбутнього розгляду та винесення рішення, а заявник самостійно вказує суму бажаної компенсації за пошкоджене або знищене майно, ринкову вартість пошкодженого або знищеного об'єкта житлового нерухомого майна, а також вартість ремонту, проведеного до пошкодження або знищення такого майна, інформацію про ремонт, проведений після пошкодження або знищення такого майна (за бажанням). Як, власне, впливає з вищевказаної Резолюції СМ/Res(2023)3, Реєстр не має жодних юрисдикційних функцій щодо винесення рішень стосовно таких заяв, включаючи визначення відповідальності та присудження будь-яких виплат чи компенсацій, точна форма майбутнього компенсаційного механізму підлягає визначенню, але вона може включати комісію з розгляду заяв і компенсаційний фонд, уповноважені розглядати заяви та виносити рішення та/або виплачувати компенсацію [15].

Отже, сфера реалізації компенсаційних заходів розподілена між Україною та Росією: якщо Україна реалізує політику по законодавчому врегулюванню компенсаційного механізму, то механізми відшкодування шкоди з Російської Федерації поки виглядають примарними, що і зумовило паузу у вирішенні Європейським судом цього питання. Натомість, Україні також слід бути послідовною у вже запроваджених механізмах. Важливість цього питання впливає з прийняття пілотного рішення ЄСПЛ у справі “Manushaqe Puto and Others v. Albania” (заяви № 604/07, 43628/07, 46684/07 та 34770/09), яке хоч і не стосується компенсаційних механізмів внаслідок бойових дій, однак окреслює стандарти відповідності Конвенції встановлення

державою виплати компенсації замість реституції майна, яке було експропрійовано [16]. В даній справі було констатовано системну проблему Албанії, пов'язану із застосуванням законів про власність 1993 та 2004 років, які неодноразово змінювались та були спрямовані на повернення власникам майна, яке було експропрійоване, націоналізоване або конфісковане за часів комуністичного режиму, а у разі неможливості відновлення первісного майна – надання компенсації. Законодавство в остаточній редакції передбачало шість форм компенсації: майно того ж виду; державне майно, розташоване в туристичних зонах; майно будь-якого іншого виду; акції державних компаній; вартість державного майна під час приватизації та грошова сума, що відповідає вартості, визначеній для майна на момент прийняття рішення. Однак через фрагментарність законодавства про власність, постійні зміни правил реституції майна строки виплати відшкодувань систематично відкладалися.

Надаючи вказівки вимог загальних заходів, ЄСПЛ визначив певні міркування, які необхідно враховувати:

а) необхідність уникнення частих змін законодавства та ретельного з'ясування всіх правових та фінансових наслідків перед внесенням будь-яких подальших змін до нього, оскільки це неминуче сприятиме відсутності правової визначеності;

б) ЄСПЛ побачив необхідність запровадження ретельно розробленої та чіткої схеми призначення компенсацій, яка повинна бути позбавлена громіздких процедур, а також визначення належних форм компенсації, передбачених законодавством. Спрощення механізму компенсації суд вбачав за доречне втілити у відсутності будь-якої потреби для позивача порушувати окреме виконавче провадження щодо остаточного рішення; своєчасних діях державних органів, які мають виконувати рішення за власною ініціативою;

в) щодо форм компенсації, то ЄСПЛ хоча і відзначив наявність різноманітних видів, зазначив, що найбільш затребуваною була грошова компенсація, але заявники, яким майно було частково повернуто, не мали права на її отримання, а максимальна сума, що підлягала виплаті, була еквівалентна вартості 200 кв. м., рішення про компенсацію не враховували моральну шкоду, завдану в результаті затримки виконання рішень. З огляду на ці недоліки та навантаження на державний бюджет, спричинене фінансовою компенсацією, Європейський суд вважав за необхідне «переглянути методи виплати фінансової компенсації» за прозорими критеріями, які враховують розвиток земель та коливання ринку. Крім того, Європейський суд закликав органи влади, у першочерговому порядку, почати використовувати інші альтернативні форми компенсації, передбачені Законом про власність 2004 року, що мало б полегшити навантаження на бюджет, та/або запровадити інші методи компенсації. Також Суд наголосив на необхідності максимальної прозорості та ефективності в процесі прийняття рішень щодо виду компенсації, що присуджується, особливо з метою підвищення довіри громадськості. У зв'язку з цим він вважав вкрай важливим, щоб рішення органів влади містили чіткі та достатні причини та щоб вони могли бути оскаржені в суді у разі незгоди;

г) Європейський суд наголосив на важливості встановлення реалістичних, законодавчо встановлених та обов'язкових строків щодо кожного етапу процесу. Зокрема, він заохочував вивчення можливості оптимізації ресурсів: шляхом об'єднання різних установ, щоб уникнути дублювання та зменшити операційні витрати», та застеріг, що створення будь-яких «нових інституційних структур не повинно розглядатися як ще один рівень процесу, а має бути повністю виправданим.

Тим не менш, рішення у даній та у подальших подібних справах не обов'язково означають, що єдиним способом компенсації внаслідок порушення права власності згідно зі статтею 1 Першого протоколу, є здійснення відшкодування на основі реальної ринкової вартості. Як вірно зазначається, «відновлення або компенсація постраждалим власникам майна, яке було зруйноване або пошкоджене внаслідок триваючої збройної агресії, має важливе значення для соціально-економічного відродження країни. Водночас необхідно враховувати багато важливих факторів, зокрема: ефективний розподіл коштів з урахуванням пріоритетності у задоволенні потреб як держави в цілому, так і окремих фізичних та юридичних осіб – власників, володільців або користувачів майна...» [17, с. 262].

Як було визнано у Висновку атісісус сугіае Венеціанської комісії, все ще можна було б виправдати послаблення підходу до надання компенсації (та відмову від зобов'язання щодо реституції) в рамках прав за Європейською конвенцією та, зокрема, статтею 1 Протоколу № 1, однак за умови, якщо будь-яка зміна підстави для компенсації не є рівнозначною повному припиненню відшкодувань через потенційні бюджетні витрати. Держава може відійти від раніше обраної схеми компенсацій за умови переконаливого обґрунтування соціально-економічної мети, що переслідується, що є цілком актуальним і для економічної ситуації в Україні.

Висновки. У контексті сучасної збройної агресії проти України положення Конвенції, а також практика ЄСПЛ набувають особливого значення як інструмент міжнародно-правового впливу, механізм фіксації порушень і, у перспективі, основи для міжнародного відшкодування шкоди. Виходячи з практики ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод застосовується

навіть у збройних конфліктах, якщо держава-учасниця Конвенції (чи колишня учасниця) здійснює ефективний контроль над територією. Визнання системності порушень з боку Російської Федерації, зафіксованих у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії», створює передумови для переходу від політичної – через повідальності до юридичної – через формування обов'язкової юрисдикції для розгляду заяв про справедливую сатисфакцію, спираючись на докази, накопичені в Реєстрі збитків. Вирішуючи питання про припинення права власності в умовах воєнного конфлікту слід враховувати наступні обставини.

По-перше, не зважаючи на те, що націоналізація (експропріація) чи інша форма вилучення майна, має правову основу в законодавстві Російської Федерації, російське законодавство не може розглядатися як «закон» у значенні Конвенції, а будь-які випадки експропріації повинні розглядатися з посиланням на вимоги українського, а не російського законодавства, адже наявність окупаційного «законодавства» не відповідає критерію якості закон.

По-друге, практика Суду демонструє можливість встановлення порушення конвенційних прав в ході активних бойових дій. ЄСПЛ суворо прив'язує порушення права власності до фактів мародерства, необґрунтованого руйнування, а не до законних військових дій, а інтеграція норм міжнародного гуманітарного права у тлумачення ст. 1 Першого протоколу дозволяє чітко оцінювати, що є «військовою необхідністю», а що – «неприпустимою» експропріацією.

По-третє, як і щодо будь-якого конвенційного права, захист права власності в умовах збройного конфлікту обмежений за суб'єктами: лише окремі особи, групи осіб та юридичні особи, які кваліфікуються як «неурядові організації», можуть бути носіями

прав за Конвенцією. Відтак знищення, експропріація чи іншим чином втручання у мирне володіння державним майном, в тому числі, компаній енергетичної, залізничної, транспортної інфраструктури, медичних закладів тощо, не захищається за Європейською конвенцією. Крім цього, слід звернути і на часові рамки: конвенційні стандарти і механізми захисту застосовні тільки до порушень, допущених Російською Федерацією до 16 вересня 2022 року.

Стаття присвячена дослідженню практики Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із знищенням майна та припиненням права власності в умовах збройного конфлікту, зокрема на окупованих територіях України внаслідок агресії Російської Федерації. У роботі проаналізовано рішення ЄСПЛ у справах *Manushaqe Puto and Others v. Albania*, *«Україна проти Росії (щодо Криму)»* та *«Україна та Нідерланди проти Росії»*, в яких Суд сформував низку правових підходів до захисту права на мирне володіння майном. Зокрема, встановлено, що експропріація, знищення та мародерство майна на територіях, які перебувають під ефективним контролем держави-окупанта, навіть у період бойових дій, становлять втручання у право власності в розумінні статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У статті наведено концептуальні засади та правові межі допустимого втручання у право власності під час війни, розмежовуючи законну військову необхідність і свавільне знищення майна: навіть за умов воєнного стану гарантії, закріплені у Європейській конвенції, не втрачають своєї дії, а міжнародне гуманітарне право застосовується для їх тлумачення, а не заміщення.

Окрему увагу приділено аналізу компенсаційного механізму, який наразі запроваджується в Україні для відшкодування шкоди, завданої цивільним особам унаслідок знищення житла або іншого майна, який відповідно до рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *«Україна та Нідерланди проти Росії»* має підставою для подальшого розгляду питання щодо справедливої сатисфакції.

Визначено, що ефективність реалізації права на відшкодування значною мірою залежить від наявності чіткої, прозорої, недискримінаційної та справедливої процедури визначення форми, розміру та джерела компенсації. ЄСПЛ у своїй практиці наголошує на необхідності уникнення частих змін законодавства, забезпечення правової визначеності, прозорості ухвалення рішень, чіткого регламенту строків і процедур. Також зроблено висновок, що право власності за Конвенцією охоплює лише майно, яке належить приватним особам або неурядовим організаціям – втрати державного майна чи майна державних підприємств не можуть бути предметом індивідуального звернення до Суду.

Ключові слова: майно, захист права власності, практика ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Реєстр збитків, компенсація.

Kyselov V. The practice of the European Court of Human Rights in cases concerning the destruction of property and the termination of property rights under martial law

The article explores the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) concerning the destruction of property and the deprivation of ownership rights in the context of armed conflict, with a particular focus on the occupied territories of Ukraine

as a result of the Russian Federation's aggression. It examines ECtHR judgments in *"Manushaqe Puto and Others v. Albania"*, *"Ukraine v. Russia (concerning Crimea)"*, and *"Ukraine and the Netherlands v. Russia"*, in which the Court articulated several legal approaches to the protection of the right to peaceful enjoyment of possessions. The Court held that expropriation, destruction, and looting of property in areas under the effective control of an occupying power, even during active hostilities, constitute interference with property rights under Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention.

The article outlines the conceptual foundations and legal boundaries of permissible interference with property rights during wartime, distinguishing between legitimate military necessity and arbitrary destruction. It emphasizes that even under martial law, the guarantees enshrined in the European Convention on Human Rights remain in force, and international humanitarian law serves to interpret, not override, those guarantees.

Special attention is devoted to the emerging compensation mechanism in Ukraine, intended to provide redress for damage caused to civilians due to the destruction of homes or other property. According to the Grand Chamber judgment in *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, this mechanism may form the basis for further consideration of the issue of just satisfaction.

The article underscores that the effectiveness of the right to compensation is closely linked to the existence of a clear, transparent, non-discriminatory, and fair procedure for determining the form, amount, and source of compensation. The ECtHR stresses the importance of avoiding frequent legislative changes, ensuring legal certainty, maintaining transparency in decision-making, and establishing clear procedural

timeframes and rules. Finally, it is concluded that the right to property under the Convention applies exclusively to possessions owned by private individuals or non-governmental organizations. Losses involving state property or the property of state-owned enterprises cannot be the subject of an individual application to the Court.

Key words: property, protection of property rights, ECtHR case law, European Convention on Human Rights, Register of Damages, compensation.

Література:

1. Лист № 10919 / 32 / 10-25 від 07.05.2025 : Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://dostup.org.ua/request/145508/response/436749/attach/5/07.05.2025.pdf?cookie_passthrough=1
2. Лист № 12650 / 32 / 10-25 від 28.05.2025 : Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://dostup.org.ua/request/145508/response/437046/attach/4/28.05.2025.pdf?cookie_passthrough=1
3. Некіт К. Г. Обмеження права приватної власності в умовах воєнного стану / Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія [Електронне видання] / за ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс. 2023. 336 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423>
4. Prakhovnik, N. A., Kachynska, N. F., Zemlyanska, O. F., Ilchuk, O. S., Kovtun, A. I., & Husiev, A. M. Implementation of the right to protection of civil rights under martial law. *Social and Legal Studios*. 2022. № 5 (3). P. 66–75.
5. Даниленко О. В. Захист права власності в умовах воєнного стану: питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 60–71. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.9>
6. Judgment in Case of *"Ukraine v. Russia (re Crimea)"* of 25 June 2024 (Applications nos. 20958/14 and 38334/18) : Grand Chamber of The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139>.

7. Голубева Н. Ю., Бут І. О. Особливості судового захисту цивільних прав в умовах воєнного стану / Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія / за ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некім ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 336 с. С. 186–246. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423>

8. Note Verbale № 31011/32-017-3. Annex to the Notification JJ9325C Tr./005-287 dated 2 March 2022. Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>

9. Judgment in case of “Ukraine and The Netherlands v. Russia” of 9 July 2025 (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22): The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/{re?i=001-244292}>

10. Risini Isabella. Beyond the Fog of War: On the ECtHR's Ukraine, The Netherlands v. Russia judgment on the merits. VerfBlog. 2025/7/12. DOI: 10.59704/2c253fd924867790

11. Sommardal Jasmine. Ukraine and the Netherlands v. Russia – A Tour de Force in Applying the Convention as Part of International Law. ECHR Blog. URL: <https://www.echrblog.com/2025/07/ukraine-and-netherlands-v-russia-tour.html>

12. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція; Україна від 18.10.1907 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_222/

13. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів

нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2923-20/>

14. Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 08.11.2023 № 3432-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3432-20>

15. Резолюція CM/Res(2023)3. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України : Резолюція; Комітет Міністрів Ради Європи від 12.05.2023 № CM/Res(2023)3 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/961_001-23

16. Judgment in Case of Manushaqe Puto and Others v. Albania (Applications nos. 604/07, 43628/07, 46684/07 and 34770/09) of 4 November 2014 : The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147862>

17. Rieznikova V., Kostyashkin I., Lahoida T., Kravets I., & Boiko A. Ensuring property rights under martial law. Revista Jurndica Portucalense. 2023. P. 253–275. URL: <https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/30581>

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 02.09.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Паламарчук,

аспірант кафедри криміналістики,
оперативно-розшукової та детективної діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КВАРТИРНИХ КРАДІЖОК, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМ ЗЛОЧИННИМ УГРУПУВАННЯМ

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються на теперішній час в Україні, зокрема у суспільстві в економічній, політичній та соціальній сферах, пов'язаних із дією по всій території України воєнного стану, веденням бойових дій, тимчасовою окупацією військовими формуваннями російської федерації, окремих територій України, що призводить до зниження рівня життя, низького ступеню соціального захисту громадян України, особливо осіб, які мають статус ВПО, економічної нестабільності, зростання безробіття, у зв'язку із знищенням, пошкодженням або окупацією окремих об'єктів цивільної інфраструктури (наприклад Запорізька Атомна електростанція, шахти у Донецькій та Луганській областях, тощо), суттєве майнове розшарування, безпритульність, тощо, виступають причинами значного зростання вчинення окремими фізичними особами протиправних діянь, спрямованих проти власності. Одним з найпоширеніших видів стали квартирних крадіжки з приватних приміщень громадян, особливо у населених пунктах, які наближені до лінії зіткнення та ведення активних бойових дій, і які вчиняються організованими злочинними угрупованнями. Найбільш ефективною та результативною під час розслідування квартирних крадіжок, вчинених організованими злочинними угрупованнями, можливо вважати таку слідчу (розшукову) дію як огляд,

а саме окремий його різновид – огляд місця події. Саме якість проведення огляду місця події є запорукою якості розслідування в цілому. Аналіз матеріалів практики свідчить про недостатню визначеність особливостей проведення такої важливої слідчої (розшукової) дії з урахуванням сучасних умов, що визначає актуальність обраного напрямку дослідження.

Оцінка стану дослідження проблеми. Фундаментальними працями у напрямку дослідження аспектів протидії організованій злочинності, у тому числі з виявлення та розслідування крадіжок з приватних приміщень фізичних осіб, що вчинено організованими злочинними угрупованнями, стали праці таких вчених як: В. І. Василінчук, Л. Ф. Гула, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Кальман, А. М. Кислий, О. І. Козаченко, В. В. Лисенко, О. М. Литвинов, Є. К. Марчук, Д. Й. Никифорчук, В. Д. Пчолкін, Р. Л. Степанюк, В. Б. Харченко, Д. М. Цехан, В. В. Шендрик, О. Ю. Шостко, О. М. Юрченко, О. О. Юхно та інші.

Однак, питання особливостей застосування окремих слідчих (розшукових) дій, у тому числі, огляду місця події, під час розслідування квартирних крадіжок, вчинених організованими злочинними угрупованнями, розглядають дещо фрагментарно та без урахування змін діючого законодавства та сучасних умов.

Мета статті полягає у виявленні особливостей проведення огляду місця події під час розслідування квартирних крадіжок, вчинених організованим злочинним угрупованням.

Виклад основного матеріалу. Для ефективного розкриття та розслідування квартирних крадіжок, вчинених організованими групами, слід застосовувати комплексний підхід, що включає детальне планування, ретельне збирання доказів, аналіз інформації та документування усіх дій. Важливо враховувати специфіку злочинної діяльності організованих груп, таких як розподіл ролей, використання технічних засобів та способів маскування.

В основі досудового розслідування лежить кримінально-процесуальне доведення події правопорушення та встановлення особи, яка її вчинила. Відбувається це за допомогою збирання доказів, що включає їх виявлення, закріплення і вилучення шляхом здійснення визначених процесуальних дій то як гласних та негласних слідчих (розшукових) дій (статті 91, 93 КПК України).

При цьому законодавець виходить з того, що докази у кримінальному провадженні виступають фактичними даними, які фіксуються у складених слідчим та дізнавачем, відповідно до передбачених законом процедур, протоколах слідчих (розшукових) дій: проведення обшуку; огляду місця події; витребування документів; вилучення речових доказів та предметів злочину; тощо, а також у відповідях на запити слідчого щодо надання інформації та документів, і у результатах проведення експертиз. Тим самим протоколи слідчих (розшукових) дій, результати експертиз, отримана належним чином інформація та копії документів, виступають основними джерелами отримання інформації, що визначає обставини, як безпосередньо сприйняті слідчим, дізнавачем, і встановлені ними під час збирання доказів (стаття 93 КПК України).

Саме у пошуках доказів, на думку О. М. Гуміна та В. О. Кучера, найбільше і проявляється специфіка досудового розслідування у кримінальному провадженні як особливої стадії кримінального процесу [4; 6].

Тим часом, незважаючи на численні згадки у нормах КПК України терміну «слідчі дії», законодавець не роз'яснює його змісту, як це зроблено щодо низки інших, у тому числі стосовно «негласних слідчих дій» (частина перша статті 246 КПК України). Неоднозначний підхід до поняття слідчих дій існує й в юридичній літературі: у одних випадках під ними розуміються всі процесуальні дії слідчого, тобто на чільне місце ставиться суб'єкт процесуальної діяльності – слідчий [2, С. 196–203]; в інших, це будь-які дії, які є способами дослідження обставин провадження та встановлення істини незалежно від суб'єкта [9, С. 210–215]; у третіх, слідчі дії розглядаються лише з погляду правової регламентації в КПК України [13].

У той же час до прийняття КПК України у 2012 році, загальновизначним було визначення, слідчих дій як: «...комплексу регламентованих кримінально-процесуальним законом і здійснюваних слідчим (дізнавачем, прокурором) пошукових, пізнавальних та посвідчувальних дій, відповідних особливостей слідів певного виду і пристосованих до ефективного відшукування, сприйняття і закріплення доказової інформації, що міститься в них» [13].

З оновленням кримінально-процесуального законодавства України змінилося і ставлення до змісту слідчих дій. У результаті виникла необхідність розмежування слідчих (розшукових) дій на два самостійні види: безпосередньо слідчі (розшукові) дії, так звані «гласні», що проводяться органами досудового розслідування у рамках кримінального провадження за загальними правилами проведення слідчих дій

(статті 223–245 КПК України) [5]; негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться відповідним підрозділом правоохоронного чи спеціального державного органу з використанням форм та методів оперативно-розшукової діяльності, які не підлягають розголошенню (стаття 246 КПК України) [5].

Перший вид є самостійним джерелом доказів і може бути покладено в основу обвинувачення та постанови вирoku за умови оцінки відповідності, належності та допустимості доказів, передбаченою статтею 94 КПК України.

Що ж до другого виду, то для надання йому значення доказів необхідне попереднє дослідження результатів негласної слідчої (розшукової) дії органом досудового розслідування (слідчим, дізнавачем, прокурором), у чиєму провадженні перебуває кримінальне провадження. Про проведення дослідження складається відповідний протокол. У разі потреби дослідження проводиться із залученням спеціаліста та відповідного співробітника органу дізнання (статті 256, 266 КПК України).

Протоколи дослідження та попередньої оцінки результатів, отриманих у ході негласних слідчих дій, аудіо-запису, зображень та інших зображень за допомогою науково-технічних засобів даних, вилучені речові об'єкти або їх копії прирівнюються до інших джерел доказів, залучених у процес доведення за допомогою слідчих (розшукових) дій.

Тим самим законодавець встановлює, що джерелом доказів служать не самі негласні слідчі (розшукові) дії, а протоколи їх дослідження, що визначають допустимість чи неприпустимість фактичних даних у подальшому досудовому розслідуванні та судовому розгляді.

Отже, враховуючи викладене та положення КПК України можна стверджувати, що у якості гласних слідчих (розшукових дій) слід розуміти слідчі дії, які проводяться відкрито,

за участю зацікавлених осіб, учасників – сторін у кримінальному провадженні, та оформлюються відповідними процесуальними документами. Вони спрямовані на збирання доказів під час здійснення досудового розслідування у рамках кримінального провадження і включають такі дії, як допит, огляд, обшук, виїмка, огляд трупа, слідчий експеримент, проникнення до житла або іншого приміщення, освідування особи, перевірка свідчень на місці, пред'явлення для пізнання та деякі інші.

Так, проводячи дослідження стосовно тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема гласних слідчих дій, у рамках проведення досудового розслідування за фактом вчинення організованим злочинним угрупованням кримінального правопорушення, пов'язаного із крадіжкою з приватного приміщення (квартири) фізичних осіб, для визначення ефективних шляхів розкриття таких злочинів, зупинимось на розгляді окремих слідчих (розшукових) дій. Зокрема, на нашу думку, необхідно розпочати з алгоритму першочергових слідчих (розшукових) дій, які надають змогу органу досудового розслідування зібрати та у подальшому оцінити як найбільше речових доказів злочинної діяльності організованого злочинного угруповання, з метою ефективного та швидкого розкриття злочинів проти майна та власності громадян, зокрема квартирних крадіжок, вчинених організованим злочинним угрупованням.

Так, під час реагування органом досудового розслідування на повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з крадіжкою особистого майна громадян з їх приватного помешкання – квартири, або будинку, яке можливо вчинене організованою злочинною групою, слідчий перш за все розпочинає першочергові слідчі (розшукові) дії з огляду місця події та фіксації усіх речових доказів, які можуть вказувати

на те, що кримінальне правопорушення було вчинено організованою злочинною групою.

Так, правовою (юридичною) підставою проведення слідчих (розшукових) дій на місці події є наявність відомостей про вчинення кримінального правопорушення, які стали початком проведення досудового розслідування та внесені у відповідності до вимог статті 214 КПК України до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) або перша невідкладна слідча дія. При цьому можуть бути проведені невідкладні слідчі дії без внесення відомостей до ЄРДР. Одразу після проведення указаних слідчих дій, та/або отримання висновку спеціаліста, відомості вносяться до ЄРДР (частина третя статті 214 КПК України) [10].

Зразковий перелік невідкладних слідчих (розшукових) дій наведено у ч. 3 статті 214 КПК України, що регламентує діяльність органів досудового розслідування та дізнання у кримінальних провадженнях, за якими здійснюється досудове розслідування. До них належать: огляд, вилучення знарядь вчинення кримінального правопорушення (злочину), отримання пояснень, проведення медичного освідування та інші слідчі (розшукові) дії. Перелік невідкладних слідчих (розшукових) дій конкретизовано з урахуванням послідовності їхнього виконання. Невідкладність перелічених слідчих (розшукових) дій визначається ризиком втрати доказової інформації у разі невчасності їхнього виявлення та фіксування. Необхідність інших слідчих (розшукових) дій може виникнути лише у виняткових слідчих ситуаціях.

Так, зупинимось на такій слідчій (розшуковій) дії як огляд місця події.

З метою визначення особливостей організації огляду місця події важливо виділяти обставини вчинення крадіжок, і власне місце їх вчинення, зокрема приміщення квартири, будинку, кемпінгу, кімнати у гуртожитку, тощо;

майно, яке перебувало у потерпілих, цінності залишені без нагляду; шляхи проникнення до приміщень квартири або будинку [7, с. 223–228].

Враховуючи, що у криміналістичній характеристиці квартирних крадіжок найважливішим її елементом є способи їх вчинення, з метою удосконалення проведення заходів щодо огляду місць події доцільно розглядати їх докладно у всій різноманітності, яка відповідно до норм кримінального законодавства, визначається також загальними кваліфікуючими (особливо кваліфікуючими) ознаками [8].

Існує велика кількість способів вчинення та приховування квартирних крадіжок чужого майна, які можуть бути класифіковані з різних підстав: по об'єктах вчинення – приміщення квартири або будинку; за належністю викраденого майна до різної форми власності; за видом об'єкту і предмету злочинного посягання; за місцем вчинення крадіжок тощо.

Особливості проведення огляду місця події, у певному сенсі визначають тактику і порядок проведення огляду місця події під час досудового розслідування квартирних крадіжок, учинених організованими злочинними угрупованнями, куди включені загальні і індивідуальні завдання [11].

Загальні завдання являють собою отримання процесуально закріпленої інформації (фактичних даних) про обставини події, що відбулися, об'єкти і осіб, що мають до нього відношення, їх зв'язки і взаємодія. Таким чином, загальним завданням огляду місця події є встановлення механізму події у всіх деталях, що розбивається на низку індивідуальних завдань.

Вирішення цих завдань під час проведення огляду місця події, як і всього слідства загалом, має на меті встановлення обставин, складових предмету доказування, а також наявності чи відсутності складу злочинів. Це означає, що при огляді потрібно з'ясувати обставини, що дозволяють визначити об'єкт злочину, те, на що

було спрямоване злочинне посягання, і предмет злочину, те, чому безпосередньо завдано шкоди.

Крім того, існують суттєві особливості й у тактиці проведення огляду місця події на окремих його етапах. Так, наприклад, прибувши на місце події, слідчий попередньо повинен потурбуватися про участь понятих: фіксує час свого прибуття, перевіряє організацію охорони місця події, за потреби дає додаткові вказівки щодо її посилення, зокрема щодо огорожі та охорони окремих слідів; видалляє з місця події сторонніх осіб; опитує очевидців, осіб, які виявили зникнення майна, з метою з'ясування кола осіб та отримання даних про характер події, зокрема кількості та найменування втраченого майна, про дії кожного на місці події, переміщення осіб, контактну взаємодію один з одним і з предметами навколишнього оточення, а також про зміни та осіб, які внесли зміни, то-як прибирання, проведення самостійного огляду свого приміщення та встановлення майна, яке було вкрадене, тощо [1, с. 135–141].

З урахуванням отриманої первісної інформації слідчому необхідно висунути версії про місце знаходження слідів, їхню криміналістичну природу або про приховування злочину та його слідів, можливе інсценування.

Вирішуючи завдання огляду місця події з урахуванням сучасних особливостей вчинення крадіжок, слід чітко визначити його межі, а також ділянки території, у межах якої знаходяться сліди та предмети, що стосуються злочину, послідовність та спосіб (концентричний, ексцентричний та фронтальний) проведення огляду місця скоєння крадіжки з приватного приміщення потерпілої особи.

До однієї з особливостей проведення огляду місця вчинення квартирної крадіжки відноситься здійснення фотозйомки у ході проведення зазначеного огляду. Технічні засоби, у тому числі засоби цифрової

фотофіксації, використовуються як співробітниками експертних підрозділів, які найчастіше залучаються до таких цілей, а також і слідчими, дізнавачами, та працівниками карного розшуку.

У разі потреби, якщо для проведення огляду потрібен тривалий час або огляд на місці утруднений, то-як, якщо звертатись до сьогоденних реалій, ведення артилерійського або ракетного обстрілу місця, яке перебуває у прифронтовій зоні ведення бойових дій, і де проводяться невідкладні слідчі дії, або коли після такого обстрілу, частина об'єкта огляду (квартири або будинку), має пошкодження, тощо, співробітники органу досудового розслідування, відповідно до ч. 5 статті 237 КПК України, мають право вилучити необхідні предмети та документи, упакувати до сейф пакетів, опечатати, завірити підписом на місці огляду [12, с. 315–322]. Вилученню підлягають лише ті предмети, які можуть стосуватися справи, та огляд яких на місці події пов'язаний із ускладненнями. При цьому у протоколі огляду по можливості вказуються індивідуальні ознаки та особливості предметів та майна, які вилучаються.

З огляду на це необхідно звернути увагу на те, що у протоколі огляду місця події не тільки мають бути зафіксовані ознаки вилучених предметів, майна та документів, а й має бути наведений докладний опис приміщення квартири, будинку, сховища, та ділянки місцевості. Це буде характерною ознакою того, що здійснювався огляд саме місця події, особливо, якщо у подальшому, у зв'язку із бойовими діями, зазначене місце події, зокрема приміщення квартири або будинку будуть пошкоджені або знищені.

Як було зазначено раніше, особливості проведення огляду безпосередньо пов'язані з особливостями вчинення самого злочину.

Виходячи з вищевикладеного, при проведенні огляду місця події,

зокрема вчинення квартирної крадіжки, працівникам органу досудового розслідування, тобто слідчому або дізнавачу, необхідно отримати інформацію для відповіді на певні питання, яка згодом буде використана під час проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні за ознаками злочину, пов'язаного з крадіжкою чужого майна з приватного приміщення потерпілої особи, і вчиненого організованим злочинним угрупованням. Так, у якості прикладу можна навести перелік наступних питань: чи є місце події місцем злочину, якщо так, то у якій саме його частині його було вчинено; скільки осіб брало участь у події, характер та мотиви їх дій (із вказаною метою досліджуються приміщення, підходи до приміщення, стан доступності до приміщення, проводяться огляд місцевості навколо приміщення – об'єкта вчинення квартирної крадіжки, опитування інших мешканців будинку як свідків або очевидців, виявлення слідів за допомогою залучення кінологічної служби із пошуковою собакою, ретельно вивчаються окремі об'єкти (бирки, мітки, специфічні забруднення та мікросліди, позначки тощо); коли відбулася подія, який час за тривалістю, злочинці перебували на місці події; який характер зв'язків між злочинцем або злочинцями та потерпілим (відповідь на указане питання можна отримати шляхом ретельного огляду місця події, фіксації слідів, вилучення речових доказів, які можуть містити ДНК, відбитки пальців, сліди взуття, знарядь злочину, інформації щодо місця знаходження та зберігання викраденого майна, тощо); хто вчинив злочин (про це свідчить спосіб проникнення злочинців у житло, його вільне орієнтування у приміщенні, знання місць зберігання цінних речей та майна, часу відсутності потерпілого у приміщенні; при цьому про вік, фізичну силу, зріст та інші особливості злочинців можна розуміти із способу вчинення злочину,

використаними знаряддями і засобами, характером викраденого, різними слідами, мікрочастками від одягу, даним про своєрідність зв'язку з потерпілим; у який спосіб було приховано сліди злочину) [3].

Відомості про те, що злочин вчинено організованою злочинною групою осіб, зазвичай отримуються з результатів огляду місця події: використаних під час вчинення злочину знарядь, технічних, транспортних та інших засобів, показань свідків.

Висновки. Коло обставин вчинення злочину, які підлягають доведенню, суворо визначено кримінально-процесуальним законодавством. Він обов'язковий і може бути поглиблений обставинами, які підлягають встановленню, оскільки встановлення обставин, які входять у предмет доведення є завданням, що має бути вирішене слідчим, з урахуванням наявного досвіду розслідування конкретних кримінальних правопорушень.

Під час проведення огляду місця події при виявленні ознак вчинення квартирних крадіжок організованими злочинними угрупованнями, слід враховувати, що він має проводитися завжди і невідкладно, у зв'язку з великою інформативністю. Огляд бажано проводити слідчому, який надалі буде здійснювати досудове розслідування кримінального провадження за фактом вчинення квартирної крадіжки організованим злочинним угрупованням, за участю експерта-криміналіста та працівника кінологічної служби. Дуже важливо визначити межі території, що оглядається, провести ретельний огляд не тільки самого місця події (квартири, приватного будинку, кемпінгу, гуртожитку, тощо), а й шляхів підходу до нього та відходу від нього. На місці події повинні вилучатись усі сліди кожної групи: сліди рук, інших ділянок шкірного покриву тіла людини; сліди ніг (взуття) як у самому приміщенні так і на шляхах підходу до нього; сліди злочину; мікросліди

на усіх об'єктах, з якими, можливо, взаємодіяли злочинці або їхній одяг; предмети, залишені злочинцями.

Таким чином, якісний огляд місця події, тобто безпосереднє сприйняття слідчим обстановки, предметів, документів, та інших об'єктів, що мають значення для досудового розслідування, є однією з гарантій успішного та ефективного проведення досудового розслідування кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень – квартирних крадіжок, вчинених організованим злочинним угрупованням.

Представлена стаття присвячена питанням визначення особливостей проведення огляду місця події задля швидкого та ефективного досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами вчинення квартирних крадіжок організованим злочинним угрупованням.

У статті акцентовано увагу на тому, що зміни, які відбуваються у сьогоденні в Україні, зокрема пов'язані із введенням по всій території України та дії воєнного стану, ведення бойових дій, тимчасовою окупацією військовими формуваннями російської федерації, окремих територій України, призводять до зниження рівня життя, низького ступеню соціального захисту громадян України, особливо осіб, які мають статус ВПО, економічної нестабільності, зростання безробіття, у зв'язку із знищенням, пошкодженням або окупацією окремих об'єктів цивільної інфраструктури, суттєве майнове розшиарування, безпритульність, тощо, а отже виступають причинами значного зростання вчинення окремими фізичними особами протиправних діянь, стосовно скоєння ними злочинів проти власності. Одним з найпоширеніших видів злочинів проти власності стали квартирні крадіжки з приватних приміщень громадян, осо-

бливо у населених пунктах, які наближені до лінії зіткнення та ведення активних бойових дій, і які вчиняються організованими злочинними угрупованнями.

Зазначено, що за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що огляд місця події, зокрема приватного приміщення, яке належить потерпілому, визнається як безпосереднє сприйняття слідчим обстановки у приміщенні, предметів, документів, та інших об'єктів, які мають значення для досудового розслідування, та виступає одним з гарантій успішного, ефективного та швидкого і якісного проведення досудового розслідування кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень – квартирних крадіжок, вчинених організованим злочинним угрупованням.

У статті також акцентовано увагу на тому, що у якості огляду місця події є одним з гласних слідчих (розшукових дій), під якими слід розуміти слідчі (розшукові) дії, які проводяться відкрито, за участю зацікавлених осіб, учасників – сторін у кримінальному провадженні, та оформлюються відповідними процесуальними документами. Вони спрямовані на збирання доказів під час здійснення досудового розслідування у рамках кримінального провадження.

Ключові слова: огляд місця події, злочинна діяльність, організоване злочинне угруповання, кримінальне правопорушення, організована злочинна діяльність, гласні слідчі (розшукові) дії, квартирні крадіжки, розслідування.

Palamarchuk O. Crime scene inspection in the investigation of apartment burglaries committed by an organized criminal group

The article is devoted to determining the specifics of

conducting an inspection of the crime scene for 1a quick and effective pre-trial investigation in criminal proceedings involving apartment burglaries committed by an organized criminal group.

The article emphasizes the ongoing changes in Ukraine – particularly those related to the introduction of martial law, active hostilities, and the temporary occupation of Ukrainian territories by the armed forces of the Russian Federation – have led to a decline in living standards, insufficient social protection for Ukrainian citizens (especially those with IDP status), economic instability, rising unemployment caused by the destruction, damage, or occupation of civilian infrastructure facilities, widening wealth disparity, homelessness, etc. These factors, in turn, contributed to a significant increase in the commission of illegal acts against property committed by certain individuals. One of the most widespread forms of property crime is burglary from private residences, particularly in settlements near the line of contact and areas of active combat operations, often committed by organized criminal groups.

Thus, based on the research findings, it can be concluded that crime scene inspection – including the victim's private premises – depends on the investigator's direct perception of the premises, objects, documents, and other items relevant to the pre-trial investigation. Such an inspection constitutes one of the guarantees of a successful, effective, prompt, and high-quality pre-trial investigation of criminal proceedings on the grounds of criminal offenses, specifically home burglaries committed by an organized criminal group.

The article also emphasizes that crime scene inspection is one of the public investigative (search) actions, which should be understood

as investigative (search) actions that are conducted openly, involving interested parties, participants – parties to criminal proceedings – and are formalized by the relevant procedural documents. They are aimed at gathering evidence during the pre-trial investigation within the framework of criminal proceedings.

Key words: crime scene, criminal activity, organized criminal group, criminal offense, organized criminal activity, covert investigative (search) actions, home burglaries, investigation.

Література:

1. Азаров Ю. І., Хабло О. Ю., Конюшенко Я. Ю. Окремі питання збирання доказів у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 135–141.
2. Боржецька Н. Л. Процесуальні дії як поняття українського кримінального процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Том 3. № 88. С. 196–203.
3. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 року : монографія. Одеса : Юридична література. 2015. 712 с.
4. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх в Україні : наук.-практ. посібник / І. Г. Кучеріна, Г. В. Попов, Я. М. Шевченко та ін. Київ : Національна академія прокуратури України. 2014. 232 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Харків : Право. 2012. 844 с.
6. Кримінальний процес України: навч. посібник / В. Л. Ортинський, О. М. Гумін, В. С. Канцір та ін.; ред.: В. С. Канцір; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів : Вид-во Львів. політехніки. 2015. 353 с.
7. Кузьменко А. С. Організаційно-тактичні особливості огляду місця події при розслідуванні квартирних крадіжок, учинених раніше засудженими особами. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. Том 4. С. 223–228.
8. Лавренюк В. В. Особливості розслідування крадіжок з проникненням

у житло, вчинених організованими групами: автореф. дис. ... канд. наук: 12.00.09. Одеса: Міжнародний гуманітарний ун-т, 2015. 24 с.

9. Лупій С., Крижановський А. Слідчі (розшукові) дії: поняття, значення та види. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2022. № 4 (36). С. 210–215.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка; Центр політ.-прав. реформ. Харків: Фактор. 2013. 1058 с.

11. Організація роботи підрозділів досудового розслідування: навч. посібник. 2-е вид., доп. і перероб. / А. Г. Гаркуша, О. Ф. Кобзар, Ю. А. Кричун, Н. П. Черняк та ін. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 108 с.

12. Салманова О. Ю. Проблемні питання правозастосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному провадженні. Юридичний бюлетень. 2018. Випуск 7. Ч. 2. С. 315–322.

13. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: наук.-практ. посіб. Київ: Атіка. 2009. 64 с.

Дата надходження статті: 15.07.2025

Дата прийняття статті: 24.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

НОТАТКИ